

અ... પં... છુ

સહૃદયતા, સંનિષ્ઠા અને સ્વાધ્યાયપ્રિયતા જેવા
ઉત્તમ ગુણોથી જોમનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવક બન્યું
છે અને જોમના પ્રેરણા, માર્ગદર્શન અને પરિશ્રમે
મારામાં સંશોધન અને લેખનની આત્મશ્રદ્ધા
પ્રગટાવી છે એવા પરમ આદરણીય વિદ્યાગુરુ
ડૉ. હરિપ્રસાદ અંગાશંકર શાસ્ત્રીનાં ચરણોમાં
મારી લકિતનો આ નમ્ર ઉપહાર રજૂ કરતાં
આનંદ અને કૃતકૃત્યતા અનુભવું છું.

આમુખ

પ્રા. ડૉ. નીલાંજનામહેન સુબોધચંદ્ર શાહના પુસ્તકનું આમુખ લખતાં હર્ષની લાગણી અનુભવું છું. કેલેજમાં અધ્યાપન-કાર્ય અને ગૃહિણી તરીકેની જવાબદારી વચ્ચેથી તેઓ અભ્યાસ અને સંશોધન માટે સમય કાઢી શકે છે તેનું મુખ્ય કારણ તેમને વિદ્યાપ્રેમ અને સંસ્કૃત-વિદ્યાના ક્ષેત્રે કામ કરવાની ધગશ છે.

ગુજરાતમાં પ્રાચીન કાલથી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ થતી રહી છે. ધાર્મિક વૃત્તિ કે પરમાર્થની જિજ્ઞાસા કે વિદ્યાભ્યાસંગ કે રાજ્યાશ્રય પ્રેરિત ઉત્સાહ કે પોતાના સંપ્રદાયને સર્વશ્રેષ્ઠ બનાવવાની ધગશ કે સ્વાન્તઃસુખાય—આવા કોઈ કારણે ગુજરાતમાં કાવ્યગ્રંથો અને શાસ્ત્રગ્રંથોની રચના થતી જ આવી છે. ભટ્ટિયું વલ્લભીનગર તો મોટું વિદ્યાધામ હતું, જ્યાં ખૈદ, જૈન, બ્રાહ્મણ સર્વ પ્રવાહોના વિદ્વાનો, કવિઓ અને આચાર્યો પોતપોતાનું વિદ્યાકીય કાર્ય કરતા રહેતા. તેનું જ મહત્ત્વ ખીજા દેટલાકે નગરોનું જુદા જુદા સમયે રહ્યું છે. આમ, પ્રાચીનકાલથી ગુજરાતમાં સંસ્કૃત ગ્રંથો વિપુલ પ્રમાણમાં લખાયા છે, જેમાંથી દેટલાકની હસ્તપ્રતો ભંડારોમાં સુરક્ષિત રહી શકી. સદ્ભાગ્યે હવે વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓનું ધ્યાન આ તરફ વળ્યું છે અને તેઓ તેમને અંગે સંશોધનાત્મક સેષો અને પુસ્તકો લખવા લાગ્યા છે.

શ્રીમતી નીલાંજનામહેન પોતાના મહાનિબંધ માટે ભટ્ટિકૃત ‘રાવણુવધ’ કે ‘ભટ્ટિકાવ્ય’નું વિવેચનાત્મક અધ્યયન કરવાનું નક્કી કર્યું તે ખરેખર અભિનંદનીય છે. વધારે આનંદ તો એથી થાય છે કે તેમણે આ કાવ્યના અધ્યયન પાછળ ખૂબ મહેનત કરી છે અને કાવ્ય તરીકે તેમજ શાસ્ત્ર-ગ્રંથ તરીકે તેની ત્રિશુલપૂર્વક સમીક્ષા કરી છે. ભટ્ટિકાવ્ય પરની વિદ્વાતાપૂર્ણ ટીકાઓને પણ વિગતોમાં ઉતરીને ખૂબ કાળજીપૂર્વક તપાસી છે. અર્થકારો કે અન્ય કોઈ સુદૌ સમજાવતાં જુદા મત દેખાય તો તે ક્યા કારણને લઈને ટોઈ શકે તે સમજાવતો પ્રયત્ન કર્યો છે. વ્યાકરણ અને સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં ભટ્ટિકાવ્યનાં ઉદાહરણો મળે છે (—ગુણ કે દોષ દર્શાવવા માટે—) તેની પણ ગંભીરતાપૂર્વક વિચારણા કરી છે. અદ્યતન વિદ્વાનો આ શાસ્ત્ર-કાવ્યનું કેવું મૂલ્ય આકે છે તેનીય નોંધ લીધી છે અને ભટ્ટિકાવ્ય વિષે જે કંઈ લખાયું છે તેનો અભ્યાસ કરીને જરાબર સમીક્ષા કરી છે, આમ એક ગુજરાતી બહેન પાસેથી ગુજરાતના જ એક સારા કવિ અને

શાસ્ત્ર વિશે આ ઉચ્ચ દૈનિક સંશોધનાત્મક પુસ્તક પ્રાપ્ત થયું છે, એ દક્ષિણ આનંદદાયક છે અને બીજાઓને માટે પ્રેરણાદાયક બનશે એવો વિશ્વાસ છે.

ધ્યાનચૂકને કારણે જૂલ રહી ગઈ છે તે તરફ ધ્યાન દેવું. પૃ. ૨૮ ઉપર પાદટીપ ઉમાં વાલ્મીકિ રામાયણની સમીક્ષિત આવૃત્તિ ભાંડારકર ઓરિયન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ તૈયાર કરેલી છે એમ લખ્યું છે, પણ આ સમીક્ષિત આવૃત્તિ ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ, વડોદરાએ તૈયાર કરેલી છે. (નીલાંગનાબેને એજ પાન પર પાદટીપ પમાં વડોદરાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે) સમીક્ષિત આવૃત્તિ માટે મહાભારત અંગે ભાંડારકર ઓરિયન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટનું નામ એટલું પ્રખ્યાત થઈ ગયું કે એ જ જલદી ધ્યાનમાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. તેને લીધે આ જૂલ રહી ગઈ છે એમ લાગે છે.

કેટલાક મુદ્રણદોષ રહી ગયા છે પણ ઘણીવાર એ નિવારવા મુશ્કેલ હોય છે એવો સૌ લેખકોનો અનુભવ છે.

આ અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તક સંસ્કૃત-પ્રેમીઓને આપવા બદલ ડૉ. નીલાંગનાબેનને શતશઃ અભિનંદન ! આવી બીજી કૃતિઓ તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાય એ જ અભ્યર્થના !

તા. ૨૮-૭-૮૭

એસ્તર સોલેમન

(નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ)

પરસ્તાવના

ભદ્રિરચિત 'રાવણુવધ' મહાકાવ્ય કર્તાના નામ પરથી 'ભદ્રિકાવ્ય' તરીકે વધુ પ્રસિદ્ધ છે. 'કુમારસહાય', 'રઘુવંશ' ઇત્યાદિ પ્રાચ્ય પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત મહાકાવ્યો પર ટીકા લખનાર મહિનનાથે વધારામાં આ મહાકાવ્ય પર પણ ટીકા લખી છે. વળી, ભદ્રિકાવ્ય પર બીજી પણ અનેક ટીકાઓ લખાઈ છે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આ મહાકાવ્ય દૂરેતુક હોઈ વ્યાખ્યાગમ્ય છે એમાં એક બાજુ રામચરિતના કથા નકના પ્રસંગોનું નિરૂપણ અને બીજી બાજુ શબ્દશાસ્ત્ર તથા કાવ્યશાસ્ત્રના અમુક નિયમોના ઉદાહરણો—એ બે તત્ત્વોને તાણાવાણાની જેમ એવી ખૂબીથી વણી લેવામાં આવ્યા છે કે એ શાસ્ત્રોના વિદ્યાર્થીઓને એના ધણા નિયમો વગર ગોખ્યે, કથાપ્રસંગોને લગતા ડુમ્મર ઉદાહરણો દ્વારા રસભરે ચાંદર રહી જાય.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ અમરના દ્વિસધાન મહાકાવ્યો ત્યાર પછી બીજા અનેક કવિઓએ રચના આપી રાખ્યા પરંતુ ભદ્રિકાવ્ય એનો મનુષી પ્રથમ જાત નમૂનો હોઈ આ અવનવો કાવ્યપ્રકાર શરૂ કરવાનો યશ્ન દાન રાખીના કવિ ભદ્રિને જ આપવામાં આવે છે. ભદ્રિએ શાસ્ત્રિકાવ્યનો આ અવનવો પ્રકાર શૈક્ષણિક દ્રષ્ટિએ પ્રયોજ્યો હોય કે અભિલાસપૂર્ણ પ્રયોગશીલતાની દ્રષ્ટિએ, પરંતુ એમણે કરેલું એ નવતર કાવ્યસ્વરૂપનું પ્રવર્તન એ ભારતના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગ્રામ રાતના એક કનિષ્ઠા દાસે થયેલું મનુનાં પાન પ્રદાન છે.

મે પીએચ ડી. ડિગ્રી માટેના મારા શોધપ્રમુખ માટે સમોદનનો નિયમ વિચારવ માડયો, ત્યારે મારા માર્ગશૂંક અને જો નો. વિદ્યાભવનના અધ્યક્ષ (દાવ નિવૃત્ત) ડૉ. દરિપ્રસદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રીએ અને ભદ્રિ પના વિવેચનાત્મક અધ્યયનનો નિયમ સૂચન્યો અને મહાકાવ્ય ઉપગત કાવ્યશાસ્ત્ર તથા વ્યાકરણમાં પણ અભિરુચિ ઠેવાયી એ નિયમ અને મરિદો પસંદ પડ્યો એમના માર્ગદર્શન નીચે મે ૧૯૫૪ થી ૧૯૬૨ના વર્ષો દરમિયાન ભદ્રિકાવ્યનો મહાકાવ્ય તરીકે તેમ જ શાસ્ત્રમત્ય તરીકે તત્ત્વપૂર્ણ અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન મેં આગે એ અધ્યયનના ફરજિયાત તૈયારી થયેલ શોધપ્રમુખને ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ માન્ય કરી, ૧૯૭૭ના વર્ષમાં મને પીએચ ડી ની ડિગ્રી એનાયત કરી. આગે એ નિયમના અધ્યયનને મને આત્મ વિશ્વાસ સમોદન કરવાની તાલીમ આપી.

આ તાલીમને અનુમરીને, હું તે પછી પણ કેટલાક મહાકાવ્ય લેખો લખતી રહી, પણ એ પ્રવૃત્તિ મારો આ શોધપ્રમુખ અપ્રકાશિત રહ્યો.

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીનાં પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનથી, મેં આખરે મારા એ શોધપ્રબંધમાં જરૂરી સુધારાવધારા કરી, એની સંસ્કારિત મુદ્રણપત્ર તૈયાર કરી. ગુજરાત રાજ્યની સાહિત્ય અકાદમીએ મને એના પ્રકાશન અનુદાનની નિયત રકમ આપી, આ માટે હું એ અકાદમીના સંચાલકોનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત વિભાગના નિવૃત્ત અધ્યક્ષ ડૉ. એસ્તેરબહેન સોલોમને નાદુરસ્ત તબિયત હોવા છતાં, મારા પ્રત્યેની મમતાને કારણે ખુબજ એાછા સમયમાં આ ગ્રંથનો આમુખ લખવાનું સ્વીકાર્યું તે માટે તેમજ મને સંશોધનમાં પ્રોત્સાહન આપવા માટે તેમની હું અત્યંત ઝણી છું.

વ્યાકરણશાસ્ત્રને લગતી બાબતોમાં જરૂરી માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ડૉ. જયદેવભાઈ મો. શુક્લનો પણ હું આભાર માનું છું.

ભો. જે. વિદ્યાભવનના અધ્યક્ષ ડૉ. પ્રવીણચંદ્ર ચિ. પરીખે મારા ગ્રંથનું પ્રકાશન સમયસર અને વ્યવસ્થિત થાય તે માટે જે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે માટે તેમનો નેટલો આભાર માનું તેટલો જોછો છે. મારી લેખનપ્રવૃત્તિમાં રસ લઈને, મને સદાયે વાતસંપૂર્વક પ્રોત્સાહન આપનાર ભો. જે. પરિવારના વડીલ સમા, પ્રા. રસિકલાલ ચિ. ત્રિપાઠીનો હું અત્યંત આભાર માનું છું. એ પરિવારનાં રીડર ડૉ. ભારતીબહેન શેલતે મારા ગ્રંથપ્રકાશનનું કાર્ય સવેળા પૂરું થાય તે માટે દશવિક્ષી કાળજી માટે તેમના પ્રત્યે આભાર વ્યક્ત કરું છું. એ જ પરિવારના અધ્યા. કમલેશભાઈ ચોકસીએ વ્યાકરણવિષયક પ્રશ્નોનું સમાધાન કરી આપીને, આ બાબતમાં જે સક્રિય સહકાર આપ્યો છે, તે માટે હું એમની ઝણી છું. અત્રેની ‘પ્રેમલ જ્યોતિ’ સંસ્થાના રેક્ટર કાધર ઈસુદાસ અને તેના પ્રાધ્યાપક કાધર ડેરલે એક ઇટાલિયન ગ્રંથના કેટલાક ફકરાઓનો અનુવાદ કરી આપ્યો તે માટે એમની પણ હું આભારી છું.

મારા પતિ ડૉ. સુભાષ જ. શાહે આ ગ્રંથના પ્રકાશન કાર્યમાં આરંભથી અંત સુધી જોડો રસ લઈને, સળંગ સહકાર આપ્યો છે તે માટે એમનો પણ આભાર માનું છું.

સંસ્કૃત સાહિત્યના, વ્યાકરણના અને અલંકારશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને મારા આ શોધપ્રબંધનું પ્રકાશન ઉપયોગી નીવડશે એવી હું આશા રાખું છું.

૧૮, સ્વૈરવિહાર સોસાયટી,

ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈ રોડ,

પોલીટેકનીક પાસે, અમદાવાદ-૩૮ ૦૦૧૫

૨૩-૭-૮૭

નીલાંજના સુ. શાહ

संक्षेपसूचि

अ.स.	अलंकारसर्वस्व	भ.का.	भट्टिकाव्य
का.अ.	काव्यालंकार	भ.का.(ज).	भट्टिकाव्य-जयमंगलकृता
का.अनु.	काव्यानुशासन	६	टीका
का.आ.	काव्यादर्श	भ.का (म)	भट्टिकाव्य-भरतमल्लिक-
			कृता टीका
का.नी.	कामन्दकीयनीतिसार	भ.वा (म)	भट्टिकाव्य-मल्लिनाथकृता
का.प्र.	काव्यप्रकाश		टीका
कि.अ.	किराताजुनीय		
कौ.अ.	कौटिलीय अर्थशास्त्र	वा.रा.	वाल्मीकिरामायण
जा.ह.	प्रज्ञानकीर्तण	वि.घ.पु	विष्णुधर्मोत्तरपुराण
दु.वृ.	दुर्घटवृत्ति	शि.व	शिशुपालवध
ना.शा.	भरतनाट्यशास्त्र	शृ.प्र	शृंगारप्रकाश
पा.अ.	पाणिनीय अष्टाध्यायी	स.क.	सरस्वतीकण्ठाभरण
प्र.रु.	प्रतापरुद्रीय	सा.द.	साहित्यदर्पण
		से.व.	सेतुबन्ध
आ.न.रा.	भारतीन्-भारती सम्पाद्य		
AIOC	All-India Oriental Conference	JOI	Journal of Oriental Institute, Baroda
BK	Bhāṭṭikāvya	JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society, Great Britain
BSOAS	Bulletin of School of Oriental and African Studies, London	OJR	
EI	Epigraphica Indica	ZDMG	Old-Javanese Rāmāyaṇa Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
IA	Indian Antiquary		

शुद्धिपत्रक

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५	२५	भंडलीद्रंभा	भंडलीद्रंभ
१२	१७	चक्रार	चकार
२६	७	निरुपाध	निरुपाध
३२	२८	यायजूक	यायावर
३१	४	निरुप्या	निरुप्या
४३	८	यज्ञपात्रैश्च	यज्ञपात्रैश्च
५०	१८	मधुसादभूत०	मधुसादभूत०
५५	७	मुञ्चव मैथिलीम् (६.११४)	मुञ्च मैथिलीम् (९.११४)
५८	२४	निहनुतहिया	निहनुतहिया
६०	१	निहनुततया	निहनुततया
६०	२	निहनुतभिया	निहनुतभिया
६०	४	प्रहेवा	प्रहेवा
६१	११	सर्ग	सर्ग
६२	८	ऋद्धिमत्	ऋद्धिमत्
६४	१८	वहते	वहते
६८	१६	अमृडित्वा	अमृडित्वा
८३	१२	अनवकल्पत्०...	अनवकल्प्य०...
८६	११	पृष्ठाभां	पृष्ठाभां
८६	२१	अनघतन	अनघतन
१०२	१२	सुवृत्ततिलक, पृ. ३.४	सुवृत्ततिलक, ३.४
१०५	७	कश्चिद्विशेषो	कश्चिद्विशेषो
११३	७	अपह्नुति	अपह्नुति
१२०	१४	कपित्तायनिधी	कपित्तायनिधीन्
	१४	प्लवङ्गमेन्दुः	प्लवङ्गमेन्दुः
१२४	८	उपगयत्व...	उपमेयत्व ..
१२८	२३, २४	विह्वल	विह्वल
१३८	८	'लापिकत्व'नी	'लापिकत्व'
२२१	१	संदर्भसूचि	संदर्भसूचि
२२६	११	Handiqua	Handiqua

અનુક્રમણી

	૫૭૬
આમુખ	૫
પ્રસ્તાવના	૭
સંદેશમુચિ	૯
શુદ્ધિપત્રક	૧૦
પ્રકરણ ૧ : કૃતિ અને કર્તા	૧
પ્રકરણ ૨ : ભટ્ટિકાવ્યના કથાનકનો સાર અને રામાયણકથા સાથે તેની તુલના	૧૪
પ્રકરણ ૩ : ભટ્ટિની પિદ્ધતા	૩૦
પ્રકરણ ૪ : ભટ્ટિકાવ્ય : મહાકાવ્ય તરીકે	૪૫
પ્રકરણ ૫ : ભટ્ટિકાવ્ય : શાસ્ત્રકાવ્ય તરીકે	૭૪
પ્રકરણ ૬ : ભટ્ટિકાવ્ય : શાસ્ત્રકાવ્ય તરીકે (આશુ)	૧૦૪
પ્રકરણ ૭ : ભટ્ટિકાવ્યની લોકપ્રિયતા અ. ભટ્ટિકાવ્ય પરની टीकाઓ આ. ખીળ' શાસ્ત્રકાવ્યો ઇ. ભટ્ટિકાવ્યને ઉદ્દેશ્ય કરતા મંથો ઈ. અર્વાચીન વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો	૧૪૯ ૧૫૦ ૧૫૯ ૧૭૦ ૧૮૧
પ્રકરણ ૮ : ઉપસંહાર	૧૯૧
પરિચિષ્ટ ૧ : ભટ્ટિ અને ભામહ	૧૯૪
પરિચિષ્ટ ૨ : પૂર્વકાલીન અને અમકાલીન મહાકાવ્યો સાથેનું સામ્ય	૧૯૯
પરિચિષ્ટ ૩ : આચીન-અવાઈ રામાયણ	૨૦૪
પરિચિષ્ટ ૪ : છંદોની સ્થિતિ	૨૦૯
પરિચિષ્ટ ૫ : ભટ્ટિકાવ્યમાં ઉદાહૃત મયેર્થ પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીનાં મૂળોની સ્થિતિ	૨૧૧ ૨૧૧
સંદર્ભગ્રંથો	૨૨૧

કૃતિ અને કર્તા

વિષયપ્રવેશ

મહાકવિ ભટ્ટિએ ગુજરાતમાં આવેલ વલ્લીપુરમાં ‘ભટ્ટિકાવ્ય’ અથવા ‘રાવણુવંશ’ નામનું મહાકાવ્ય ઈ.સ.ની ૭૬૧ સદીના અંતભાગમાં કે માત્ર સદીના પ્રારંભમાં રચ્યું. તેના આ વિશિષ્ટ કાવ્યને યોગ્ય રીતે મૂલવવા માટે એમના સમયની, ભારતની અને ગુજરાતની સાહિત્યિક પાર્શ્વભૂમિકા સમજવી જરૂરી છે, તેથી ભટ્ટિના સમય પૂર્વેની ભારતની મહાકાવ્ય અંગેની તથા ગુજરાતની વિદ્યાકીય પરંપરાનો ટૂંકા ઉલ્લેખ અહીં આપવો આવશ્યક લાગ્યો છે.

ઈ.સ.ની ૫૬૯ની સદીની આસપાસ થઈ ગયેલા બૌદ્ધકવિ અશ્વમેધે પુદ્ગલા છવન અને તેમનો ઉપદેશ આલેખતાં બે મહાકાવ્યો ‘પુદ્ગલચરિત’ અને ‘સૌન્દર્યનંદ’ રચ્યાં છે. આશરે ઈ.સ.ની ચોથી સદીની આજુગાજુ થઈ ગયેલા કવિવર કાલિદાસે પૌરાણિક કથાને આધારે ‘કુમારસભવ’ અને રામાયણકથાને આધારે ‘રઘુવંશ’ એમ બે ઉચ્ચ કક્ષાનાં મહાકાવ્યો રચ્યાં. સમગ્ર ઈ.સ.ની ૭૬૧ સદીમાં થયેલા મહાકવિ કુમારદામે રામાયણ પર આધારિત ‘ગનકીહરણ’ નામના મહાકાવ્યની રચના કરી.

એ વખતે સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની જોમ પ્રાકૃત મહાકાવ્યો રચવાની પણ એક પરંપરા હતી. તેનો ખ્યાલ આશરે ઈ.સ.ની પાંચમી સદીની આસપાસ થઈ ગયેલા અંબરમેને રામાયણકથાને આધારે રચેલા પ્રાકૃત મહાકાવ્ય ‘સેતુમન્ધ’ પરથી આવે છે. આ બધાં મહાકાવ્યોમાં કથનક મુખ્યત્વે રામાયણમાંથી અને કથારેક પુરાણોમાંથી લીધેલું છે.

ગુજરાતમાં પણ ઈસવીસનની પ્રથમ સદીની શરૂઆતથી, અસંકૃત ગદ્ય અને પદ્ય રચના આંકમાં દત્તા, રેલ્લ, પૂરલા, પુરાણ અગ્રી રહે છે. જૂનાગઢ ખાતે આવેલા ત્રિરનાર પર્વતની તોટીમાં, ઈ.સ. ૧૫૮૦ના ગદ્યમાં કેતરાવેવો રાજા મહાશૂનપ દાદામા ૧લાનો એક અક્ષતકર્ત્તક શિલાલેખ મળી આવે છે. તે ગુજરાતમાં રચાયેલ પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત ગદ્યસાહિત્યના પ્રાચીનતમ નમૂનાઓમાંનો એક છે. ત્યારબાદ,

ઈ.સ.ની ૪૫૮ની સાલનો ગુપ્તસમ્રાટ સ્કંદગુપ્તનો શૈલલેખ પણ તેજ સ્થળે મળી આવે છે. આ અલિલેખની રચના મદ્દાકાવ્યના સર્ગની જેમ વૈદર્ભી શૈલીમાં થયેલી છે અને તેમાં વિવિધ જંદો પ્રયોગન્યા છે, તેથી આ લેખ શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મહત્વનો છે. આ બંને લેખ સંસ્કૃત સાહિત્યરચનાની પરંપરાના વિકાસના અસંદિગ્ધ પ્રતિનિધિઓ છે.

ગિરિનગર (જૂનાગઢ)ની જેમ, વલ્લભીનગર પણ મૈત્રકકાલ (ઈ.સ. ૪૭૦ થી ઈ.સ. ૭૮૮) પહેલાંથી ખાલસો, જૈનો અને બૌદ્ધોની વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિનું એ સમયનું મોટું કેન્દ્ર હતું. જૈન ગ્રંથો પ્રાકૃતમાં રચાયેલા પોતાના આગમગ્રંથોની વાચના તૈયાર કરવામાં અને એને લગતું વિવરણાત્મક સાહિત્ય રચવામાં, અને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ત્રિપિટક આદિ ગ્રંથોનો ઉદ્ધાર કરવામાં વ્યસ્ત હતા. વલ્લભી વિદ્યાપીઠમાં બૌદ્ધ ધર્મ તથા દર્શનનું ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાતું હતું, એ બાબત પણ નોંધપાત્ર છે. ખાલસા વિદ્વાનો પણ વેદવિદ્યા તથા સંસ્કૃત સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં તથા વિદ્યાવિતરણમાં પાછા પડે તેમ ન હતા.

તે વખતે વલ્લભીની વિદ્યાપીઠોમાં વેદવિદ્યા તેમજ વેદાંગનો પણ જીંડો અગ્રય સ થતો હતો, તેના દેટલાક પુરાવા મળી રહે છે. મૈત્રકરાજ ધ્રુવસેન રજ્જે (ઈ.સ. ૬૨૫-૬૪૩) શાસાઠુરીય (પાણિનીય) તંત્રમાં નિષ્ણાત હતો, એવું વિધાન એના એક તામ્રશાસનમાં મળી આવે છે.^૧

વલ્લભીના મદ્દાકાવિ ભટ્ટિએ, વલ્લભીમાં આલતી વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓનો પૂરેપૂરો સાલ લીધો હતો અને એકબાજુ અલંકારશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રો ઉપરાંત ખાસ કરીને વ્યાકરણશાસ્ત્રનો ખૂબ તકરુપશી અભ્યાસ કર્યો હતો, તો બીજી બાજુ કાલિદાસ, કુમારદાસ, પ્રવરસેન વગેરેનાં મદ્દાકાવ્યોનું પણ અધ્યયન કર્યું હતું. તેમણે એ બંનેનો સુભગ સમન્વય ‘ભટ્ટિકાવ્ય’માં સાધ્યો અને સંસ્કૃત સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરતું અને વલ્લભીના ખાલસા સાહિત્યની પ્રવૃત્તિના એકમાત્ર અવશેષસમુદાય વિકસણ કાવ્ય રચ્યું.

કૃતિનું શીર્ષક

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ મદ્દાકાવ્ય તેના કર્તા ભટ્ટિ ઉપરથી ‘ભટ્ટિકાવ્ય’ તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. તેની એક પ્રાચીન હસ્તપ્રતને બાદ કરતાં બધી જ ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતો અને બધાજ ટીકાકારો પણ તેને ‘ભટ્ટિકાવ્ય’ તરીકે ઓળખે છે.^૨

પરંતુ આ કાવ્યનું મૂળ નામ 'રાવણુવધ' છે, જે કાવ્યની વસ્તુ સાથે સંકળાયેલું છે, તેથી એમ લાગે છે કે કર્તાને મૂળમાં આ નામ ઉદ્દિષ્ટ હશે. કલકતાથી મળેલી ભટ્ટિકાવ્યની સૌથી પ્રાચીન હસ્તપ્રતના આરંભ અને અંતમાં 'રાવણુવધ' નામ મળે છે,^૩ તેમજ સૌથી જૂનો ટીકાકાર જયમંગલ પણ કાવ્યના અંતમાં તેનો નિર્દેશ 'રાવણુવધ' તરીકે કરે છે.^૪ પ્રવરસેનનું 'સેતુબન્ધ' મહાકાવ્ય જે પ્રાકૃતમાં રચાયેલું છે, તેનું પણ ખીજું નામ 'રાવણુવધ' છે. મહાકવિ ભટ્ટિના આ કાવ્ય પર કેટલાંક સ્થળોએ 'સેતુબન્ધ'ની અસર છે, તે આ શીર્ષક પણ એ રીતે અપાયું હોય તેમ બને.

ટીકાકાર જયમંગલ કાવ્યના આરંભમાં તેમજ ઘણાખરા સર્ગોની ધુણિ-કાઓમાં આનો નિર્દેશ 'રામચરિત' તરીકે પણ કરે છે,^૫ તેથી તે નામે પણ કાવ્ય યોગખાતું હશે એમ લાગે છે, પરંતુ જેમ 'શિશુપાલવધ' કવિના નામ પરથી 'માધકાવ્ય' તરીકે પણ જાણીતું છે, તેમ કવિએ આ મહાકાવ્યનું નામ 'રાવણુવધ' રાખ્યું હોવા છતાં એ 'ભટ્ટિકાવ્ય' નામે લોકપ્રિય બન્યું છે.

કર્તાનું નામ

બાકરણગાંધીમાં, અક્ષરશાસ્ત્રમાં, હંદઃશાસ્ત્રમાં, સુભાષિતસંગ્રહોમાં તેમજ અન્ય પ્રમુખોમાં આ કાવ્યના કર્તાને ઉલ્લેખ ભટ્ટિ તરીકે જ થયો છે. એ જ નામ પ્રાચીનતમ હસ્તપ્રતમાં, 'જયમંગલ' ટીકામાં, તેમજ મહિમનાથકૃત 'સર્વપદ્ધતિ'નાં બ્યાખ્યામાં મળે છે.^૬ ડેક્કન કોલેજ અને એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી મળેલી હસ્તપ્રતોના અંતમાં, કાવ્યના કર્તાનું નામ 'ભટ્ટાચાર્ય' આપ્યું છે.^૭

વલ્લભદેવની 'સુભાષિતાવલિ'માં ભટ્ટિકાવ્યના પાંચ શ્લોકો મળે છે, તેમાંથી ત્રણ શ્લોકોમાં કર્તા તરીકે ભટ્ટિનું નામ મળે છે. બાકીના એકમાં ભટ્ટસ્વામીનો અને ખીજામાં ભટ્ટસ્વામીનો કર્તા તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે, 'શાર્દૂલધરપદ્ધતિ'માં મળતાં ભટ્ટિકાવ્યના બે શ્લોકોના કર્તા તરીકે ભટ્ટસ્વામીનું નામ મળે છે. જલ્દહણની 'સંકિતમુકાવલી'માં પણ ભટ્ટિકાવ્યનો એક શ્લોક ભટ્ટસ્વામીના નામે મળે છે.^૮

શ્રી ઓફિસે એમના કેટલોગમાં આ કવિના ભટ્ટિ ઉપરાંત ભટ્ટસ્વામી, ભટ્ટસ્વામી અને સ્વામીમહા એ ત્રણ ખીજાં નામો નોંધ્યાં છે,^૯ તેમાંથી ભટ્ટસ્વામી અને ભટ્ટસ્વામી આ બધાને આધારે જ નોંધ્યાં હશે, પણ સ્વામિભટ્ટ શા પરથી નોંધ્યું છે, એ ખ્યાલ આવતો નથી.

આ કાવ્યના કર્તા ભટ્ટિનો ભટ્ટહરિ તરીકે પણ કેટલીક જગ્યાએ ઉલ્લેખ

યથો છે, એ હકીકત છે, જેમ કે વારાણસીથી મળેલી એક હસ્તપ્રતમાં 'વારમા સર્ગની પુષ્પિકામાં કર્તાનું' નામ 'ભર્તૃહરિ' મળે છે.^{૧૦}

ટીકાકારોમાં નારાયણ વિદ્યાવિનાદ, વિદ્યાવિનાદ^{૧૧} હંદર્પચક્રવર્તી^{૧૨} અને ભરતમલ્લિક કર્તાના 'ભર્તૃહરિ' તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે.^{૧૩} કદાચ ટીકાકારોના આ ઉલ્લેખોથી દોરવાઈને જ ઓગણીસમી સદીના કેટલાક પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય-વિદ્વાનો ભટ્ટિકાવ્યના કર્તાને અને ભર્તૃહરિને એક માને છે, અગર તેને ભર્તૃહરિ સાથે સાંકળે છે.

શ્રી એચ. ટી. કેલકુક શતકત્રયના કર્તા અને વૈયાકરણ ભર્તૃહરિને એક માનો તેમને ભટ્ટિકાવ્યના કર્તા ગણે છે.^{૧૪} શ્રી પી. એ. બોહલેન અને શાસ્ત્રી શેષાગિરિ એક પ્રાચીન પરંપરાને આધારે ભટ્ટિને ભર્તૃહરિનો ભાઈ ગણે છે.^{૧૫} શ્રી બોટક્ષીંગ અને રોથ પણ તેમના કારણમાં 'વાચ્યપદ્ધતિ'ના કર્તા ભર્તૃહરિ તેમજ ભટ્ટિને એક માને છે.^{૧૬}

ખરેખર ભટ્ટિ અને ભર્તૃહરિ સાવ જુદા છે, એટલું જ નહીં, સમકાલીન પણ નથી, એ હકીકત હવે સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. આવો ગોટાળો થવાના એક કારણ તરીકે ભટ્ટિના નામ 'ભર્તૃસ્વામી' અને 'ભર્તૃહરિ' વચ્ચેનું સામ્ય જણાય છે. 'સુભાષિતાવલિ' અને 'શાસ્ત્રમધરપદ્ધતિ'માં ભટ્ટિના સ્થાને ભર્તૃસ્વામીના નામે આપેલા છે. ખીજું કારણ એ પણ હોઈ શકે કે બંને વ્યાકરણશાસ્ત્ર સાથે સંકળાયેલા છે. ભટ્ટિકાવ્યના કર્તાના નામ વિશે તેના સંપાદક શ્રી ક. પ્રા. ત્રિવેદીએ, પ્રસ્તાવનામાં આપેલા નીચેના મત નોંધવા જેવો લાગે છે : 'ભર્તૃ આ કવિનું મૂળ નામ હશે. 'ભટ્ટિ' એનું પ્રાકૃતરૂપ છે. એમના પિતાનું નામ શ્રીસ્વામી કે શ્રીધર-સ્વામી હતું, તેથી એ ભર્તૃસ્વામી તરીકે ઓળખાતા હશે. ભટ્ટ એ તેમની અટક હશે તેની પાછળ 'સ્વામી' કુલનામાનત લાગ્યું હશે. આમ ભટ્ટિ, ભટ્ટસ્વામી અને ભર્તૃસ્વામી એ એક જ નામનાં ત્રણ જુદાં જુદાં રૂપો છે, તેમાંથી 'ભટ્ટિ' જે કદાચ એમનું લાકડું નામ હશે તે વધારે જણીતું થયું હોય, એમ લાગે છે.^{૧૭}

કર્તાના પિતા

ભટ્ટિના પિતાના નામ વિશે ટીકાકારોમાં સહેજ મતભેદ છે. જયમંગલ અને કુમુદાનંદ કવિને શ્રીસ્વામીના પુત્ર કહે છે.^{૧૮} જ્યારે નારાયણ વિદ્યાવિનાદ અને વિદ્યાવિનાદ એમને શ્રીધરસ્વામીના પુત્ર કહે છે.^{૧૯} આમ, શ્રીસ્વામી કે શ્રીધરસ્વામી એમના પિતાનું નામ હતું અને એ કુટુંબની વંશપરંપરાથી ચાલી આવતી અટક 'સ્વામી' હશે એમ લાગે છે.

કર્તાનું વતન

કવિએ પોતે જણાવ્યા પ્રમાણે આ કાવ્ય તેમણે શ્રીધરસેન વડે શાસિત વનલીમા ગ્રન્થ છે.^{૨૦} આ ઉપરથી લાગે છે કે ભટ્ટિ વનલીના (હાનના વનલી પુરના) રહેવાસી હતા આ વનલીપુર હાલના ગુજરાત રાજ્યના ભાવનગર નિહનામા આવેલું છે આ સિવાયની પોતાના રિશેની કોઈ માહિતી લેખકે કાવ્યમા આપણને આપી નથી

કર્તાનો સમય

મહાકવિએ પોતે આપેના આ નિર્દેશ પરથી આપણે એટલું કહી શકીએ કે તેઓ વનલીમા રાજ્ય કરતા મૈત્રકવ શના ધરસેન રાજાના વખતમા થઈ ગયા, પરંતુ વનલીમા એ વશના ધરસેન નામના ચાર રાજાઓ થઈ ગયા, તેથી ક્યા ધરસેનના સમયમા એ થઈ ગયા તે નક્કી કરવું પડે

મૈત્રકવશમા જે ચાર ધરસેન રાજાઓ થઈ ગયા, તેમાંથી પહેલા રાજાનો શાસનમળ વચમગ ઈસ ૪૮૦થી ઈસ ૫૦૦ સુધીનો, ધરસેન બીજાનો શાસનમળ ઈસ ૫૭૦થી ઈસ ૫૯૫ સુધીનો, ધરસેન ત્રીજાનો શાસનકાળ ઈસ ૬૨૦થી ઈસ ૬૨૫ સુધીનો છે અને ધરસેન ચોથો ઈસ. ૬૪૩થી ઈસ ૬૫૦ સુધીમા હતો તેમ જણાય છે.^{૨૧} આમ, કવિ ભટ્ટિ ઈસ ૪૮૦થી ઈસ ૬૫૦ સુધીના વચગાળામા થઈ ગયા, તેટલું તો નક્કી જ છે, પણ ક્યા ધરસેનના સમયમા થયા, એ નક્કી કરી શકાય તો એમના સમયનો ચોક્કસ ખ્યાલ આવે

ભટ્ટિ નામની ઘણી યક્તિઓનો ઉલ્લેખ વનલીના રાજાઓએ બહાર પાડેના દાનપત્રોમા નીચે પ્રમાણે મળે છે મુલસેન પટેનાએ ઈસ ૫૨૫મા બહાર પાડેના દાનપત્રમા હસ્તનખના રત્નેવાસી એક ભટ્ટિનો ઉલ્લેખ છે.^{૨૨} રાજા ચિનાદિત્ય પ્રથમે ઈસ ૬૦૫મા આપેના દાનપત્રમા વનલીના રત્નેવાસી ભ ગુદના પુત્ર ભટ્ટિનો ઉલ્લેખ છે.^{૨૩} ખરેખર બીજાએ ઈસ ૬૧૬મા બહાર પાડેના દાનશાસનમા, દાન આપેની જમીનના મીમાડે આવેના એક એતરના આનિઃ તરીકે મેઈ ભટ્ટિનો ઉલ્લેખ છે,^{૨૪} પણ એ જમીન મડનીત્રામા આવેના ચિઆનક ગામમા આવેની જણાવી છે મુલસેન ત્રીજાએ ઈસ ૬૫૩મા બહાર પાડેના દાનપત્રમા મદિરઠાના રત્નેવાસી ગણના પુત્ર ભટ્ટિનો ઉલ્લેખ છે.^{૨૫} ચિનાદિત્ય ત્રીજાના ઈસ ૬૮૫ દાનશાસનમા ધનપત્રના પુત્ર ભટ્ટિનો ઉલ્લેખ છે.^{૨૬}

આમ, આમાંનો એકે ભિ વનલીના ગડેવ માં આસ્વામી કે શ્રીધરનામીના

પુનઃ ભટ્ટિ સાથે બધબેસતો થતો નથી. આથી દાનપત્રોને આધારે પણ મહાકવિ ભટ્ટિ અમુક ચોક્કસ સમયમા થઈ ગયા એમ નક્કી કરી શકાતું નથી.

૩૦ ૨ ચ. મનુમદાર માને છે કે^{૨૭} ઈ.સ ૮૭૩મા ધ્યેના સૂર્યમંદિરના ઉર્જોદ્ધારને નોંધતા મદ્દસોરના શિલાલેખનો^{૨૮} રચનાર વત્સભટ્ટિ અને આ ભટ્ટિ એક જ છે. પોતાના આ મતના સમર્થનમા, તેઓ શિલાલેખના પ્રાગલભા સાતેક શ્લોકો અને ભટ્ટિકાવ્યના બીજા સર્ગના પ્રારભના બારેક શ્લોકો વચ્ચેના સામ્ય ઉપર ભાર મૂકે છે. વળી, તેમના મત પ્રમાણે ભટ્ટિનો આશ્રયદાતા ધરસેન રાજા એ કુમારશુભ્ર પ્રથમનો સેનાપતિ હતો.

આ મત અતીતિકર નથી, કારણ કે ભટ્ટિનું નામ વત્સભટ્ટિ ક્યાય સાલખ્યુ નથી વળી, વનભીનો ધરસેન ૧લો પણ કુમારશુભ્ર (ઈ.સ ૪૧૪-૪૫૫) પછી ઘણે વખતે ગાદીએ આવ્યો અને માળાનો રાજકવિ વત્સભટ્ટિ વનભીનો ધરસેન રાજાનો રાજકવિ હોવાનું આપણી જાણુમા નથી. વળી, કુમારશુભ્રનો સેનાપતિ ધરસેન વનભીનો રાજા થયો હોય એવું પણ ક્યાય જાણુનામા આવ્યું નથી.

આ ચાર ધરસેનમાથી ભટ્ટિનો આશ્રયદાતા કયો ધરસેન હોઈ શકે તે નક્કી કરવા માટે એમણે એના માટે પ્રયોજ્યા વિશેષણો ઉપયોગી થાય તેમ જ તેમણે ધરસેનના 'નરેન્દ્ર', 'નૃપ', 'પ્રેમમ્દર' અને 'ક્ષિતિપ' એ ચાર વિશેષણો પ્રયોજ્યા છે.^{૨૯} ધરસેન પહેલાએ તો સેનાપતિનો જ હોદ્દો ધારણ કર્યો હતો ધરસેન બીજાએ અને ત્રીજાએ મહારાજાની પદવી ધારણ કરી હતી, બ્યારે ધરસેન ચોથાએ પરમમદારદ, મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર અને ચક્રવર્તીના બિરુદો ધારણ કર્યા હતા.

આ વિશેષ સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોના મત નીચે મુજબ છે

શ્રી ૫ મા વિવેદી માને છે કે ભટ્ટિએ ગળ માટે પ્રયોજેલું 'નરેન્દ્ર' જેવું સાદું વિશેષણ ચોથા ધરસેનને તો ચોક્કસપણે બાકાત જ કરે છે, માટે ગાકીના નથુ ધરસેનમાથી કોઈનો નિર્દેશ હોય તેઓ ભટ્ટિને ઈ.સ ની ૭મી સદીના અત્ ભાગથી માકીને સાતમા સદીની શરૂઆત સુધીમા થઈ ગયેના માને છે.^{૩૦}

પડિત ભગવાનનાન ઈન્દ્રજી અને ડૉ એ એમ ટી જેક્સન માને છે કે ભટ્ટિકાવ્ય ધરસેન ચોથાના રાજ્યમા રચાયું હતું તેમના મત પ્રમાણે 'નરેન્દ્ર' પદની તે ધરસેનની વિશાળ સત્તાની સૂચક છે.^{૩૧}

૩૦ ૫ા વા કાણે માને છે કે પ્રથમ ધરસેન સેનાપતિ છે, માટે ભટ્ટિએ તેનો નિર્દેશ માત્ર 'નરેન્દ્ર' તરીકે કર્યો હોય તે સંભવિત છે, બ્યારે ચોથા ધરસેનનો નિર્દેશ તે ફક્ત 'નરેન્દ્ર' તરીકે કરે તે અસંભવિત લાગે છે માટે પહેલા કે બીજા ધરસેનના સમયમા ભટ્ટિ થઈ ગયા હોવાની શક્યતા વધારે છે.^{૩૨}

શ્રી ૨ છે. પરીખ પ્રેમકર વિશેષણ પર ભાર મૂકીને જણાવે છે કે ધરસેન પહેનાની પ્રશસ્તિમાં પણ, આવા જ વિશેષણો મળે છે, માટે કવિને અહીં પ્રથમ ધરસેન જ અભિપ્રેત છે ૩૩

શ્રી ૨ છે. પરીખે પ્રેમકર વિશેષણ પર ભાર મૂકી, ધરસેન પહેનાની તરફેણ કરી છે, પણ તે સિનાયના ખીજા ધરસેનોની પ્રશસ્તિમાં પણ આવા જ વિશેષણો મળી આવે છે, માટે તે નિર્ણાયક ન ગણાય ૩૪ 'મૈનકમનીન શુજરાત'ના લેખક ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ, એમના અથમાં મત દર્શાવે છે કે ભટ્ટિને ધરસેન ખીજા અને ધરસેન નીજના શાસનકાળમાં એટલે કે ઈ સ ૧૭૦૫થી ઈ સ ૧૨૧૬ સુધીમાં મુઝા શમય ૩૫

ધરસેન પહેનાએ પોતે કદી રાજપદ ધારણ ક્યું નેવાનો દાવો કર્યો નથી. માટે તે તો કવિનો આશ્રયદાતા ભાગ્યે જ હોય, તો સર્વોપરી સત્તા દર્શાવતા ચક્રવર્તી જેવા બિરુદ ધારણ કરનાર રાજા ધરસેન ચોથા માટે મહાકવિ ભટ્ટિ 'નરેન્દ્ર' અને 'ક્ષિતિય' જેના સાદા વિશેષણ ન વાપરે એ સાહજિક છે.

હવે બાકી રહેના ખીજા અને નીજ ધરસેનમાંથી એક કવિનો આશ્રયદાતા હોવાનો સબબ વધારે છે તેમની પ્રશસ્તિઓ પરથી સ્પષ્ટ જાણ પડે છે કે બંને ધરસેન રાજાઓ વિદ્વાનેના આશ્રયદાતા અને પરીપમરી હતો. કોઈ વિશેષ પુરાવાના આધારે આ બંનેમાંથી કયો ધરસેન ભટ્ટિનો આશ્રયદાતા હતો, એ નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી એમ માનવું પડે કે ભટ્ટિનો સમય આ બંનેના શાસનકાળ દરમિયાનનો એટલે કે ઈ સ ૧૭૦૫થી ઈ સ ૧૨૧૬ સુધીનો છે તેથી ઉપર જણાવેલ વિભિન્ન મતો પૈકી ડૉ. હરિપ્રસાદ જ શાસ્ત્રીનો મત સૌથી વધુ સ્વીકાર્ય તાગે છે.

દ્રુહામાં ભટ્ટિ જહી સદીના છેવડા ચરણથી માફીને સાતમાં સદીના પ્રથમ ચરણ સુધીમાં થઈ ગયા હશે એમ કદી શક્ય.

ભટ્ટિનો સમય નક્કી કરવામાં ખીજો પણ એક મુનો ધ્યાનમાં લેવાય છે, તે એ છે કે ભટ્ટિકાવ્ય અને ભામહરચિત 'કાયાનકાર' બંનેમાં ફેટીમ જગ્યાએ એટલું સાગ્ય લાગે છે કે બંનેમાંથી એક પણ ખીજાની ખૂબ અસર પડી છે એમ લાગ્યા ત્યાર રહે નહીં ભટ્ટિકાવ્યના અતિમ શ્લોક પહેલાનો શ્લોક વ્યાખ્યાનગમ્યમિદ (૨૨૩૬)^{૩૬} અને ભામહનો શ્લોક વ્યાખ્યાનગમ્યમિદ (૧૨૦) આ બંનેના સંબંધમાં વિદ્વાનોમાં મનભેદ પ્રવર્તે છે કેનાક વિદ્વાનો માને છે કે ભામ? ભટ્ટિના શ્લોકને ધ્યાનમાં રાખીને આ શ્લોક વખતો છે, તો ખીજા કેનાક વિદ્વાનો માને છે કે ભટ્ટિએ ભામ?ના શ્લોકને ધ્યાનમાં રાખીને વખતો છે આની

વિગતવાર ચર્ચા એક જુદા પરિશિષ્ટમાં કરી છે, તેથી અહીં એટલું જ કહેવું ઉચિત છે કે ભટ્ટિ અને ભામહ નજીકના સમકાલીન હતા. ભટ્ટિનો સમય આપણે ઈ.સ. ૧૭૦૫થી ઈ.સ. ૬૨૫ વચ્ચે મૂકીએ છીએ, જ્યારે અલંકારશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો ડો. પાં. વા. કાણ્હે^{૩૦} અને ડો. સુ. કુ. દે^{૩૧} ભામહને ઈ.સ. ૭૦૦ પછી અને ઈ.સ. ૭૫૦ પહેલાં મૂકે છે, તેથી ભટ્ટિને ભામહના પૂર્વકાલીન ગણી શકાય.

ભટ્ટિનો સમય નક્કી કરવામાં ઉપયોગી બને તેવા, ડો. પાં. વા. કાણ્હે દર્શાવેલા બાહ્ય પુરાવાનો ઉલ્લેખ અત્રે આવશ્યક બને છે.^{૩૨} ‘કાશિકાવિવરણપંજિકા’ ના કર્તા જિનેન્દ્રણુદિ કાશિકાના પ્રથમ શ્લોક પર વિવરણ કરતાં નોંધે છે કે તે શ્લોકમાંના ‘વૃત્તિ’ શબ્દથી સુલ્લિ, ભટ્ટિ, નલ્લર વગેરેએ પાણિનિસૂત્રો પર રચેલી વૃત્તિ અહીં કાશિકાકારને અભિપ્રેત છે.^{૩૩} મૈત્રયરક્ષિતે રચેલા ‘તંત્રપ્રદીપ’માં પણ સુલ્લિભટ્ટિની વૃત્તિનો નિર્દેશ છે.^{૩૪} જિનેન્દ્રણુદિના આ વિધાનને સ્વીકારીને ચાલીએ તો ‘કાશિકા’ના કર્તા જ્યાદિત્યના સમય પહેલાં ભટ્ટિ થઈ ગયા એમ માનવું પડે. ઈતિહાસે જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યાદિત્ય આશરે ઈ.સ. ૬૬૧ના અરસામાં મૃત્યુ પામ્યા, આ હિસાબે ભટ્ટિને ઈ.સ. ૬૬૧ પહેલાં એટલે કે સાતમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીમાં થઈ ગયેલા માનવા પડે.

જણીતા અર્વાચીન વैयाકરણ ડો. કાશીનાથ શાસ્ત્રી અબ્ધકરે તૈયાર કરેલ સંસ્કૃત વ્યાકરણ પરના તેમના કોશમાં ‘સુલ્લિભટ્ટિ’ એમ એક નામ આપ્યું છે,^{૩૫} તે પર એમ લાગે છે કે અહીં ‘કાશિકાવિવરણપંજિકા’ તેમ ‘તંત્રપ્રદીપ’માં જે ‘સુલ્લિભટ્ટિ’ની વૃત્તિનો નિર્દેશ થયો છે, તેને તેઓ સુલ્લિભટ્ટિ નામના એક વિદ્વાનની વૃત્તિ માનતા લાગે છે.

આલંકારિક ક્ષેમેન્દ્ર (આ. ૧૧મી સદી) પણ ‘સુવૃત્તતિલક’ (૩.૪)માં ભટ્ટિના કાવ્યનો ‘કાવ્યશાસ્ત્ર’ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. આ ઉપરાંત ભટ્ટિ વિશેનો એક બીજો ઉલ્લેખ ‘પ્રબોધચંદ્રોદય’ પરની ચંદ્રિકા ટીકાના કર્તા નાંડિલ્લપ્રભુએ (આશરે ઈ.સ.ની ચૌદમી સદી) ટીકાની પ્રસ્તાવનામાં પોતાનો પરિચય આપતાં ભટ્ટિનો મંત્રી તરીકે નીચે પ્રમાણે નિર્દેશ કર્યો છે :^{૩૬}

તસ્યાનુજસ્તરુણભાસ્કરદિવ્યતેજા :

નાણ્ડિલ્લગોપમચિવો નવમાર્ગવેત્તા ।

ચાળવ્યમટ્ટિશિવધર્મયુગધરાદીન્

યઃ પૂર્વમન્ત્રિતિલકાનપિ ધિવકરોતિ ॥

આમાં ચાણુક્યની જેમ ભટ્ટિનો મંત્રિતિલક તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે. આ

ઉત્તેષ ભટ્ટિકચના કર્તા ભટ્ટિ વિશે છે એમ નો માનીએ (કારણ કે બીજા કોઈ ભટ્ટિ જાણીતા નથી) તો ભટ્ટિ ચાણક્ય, શિવધર્મ અને મુગધરની દરોળમા બેસી શકે એવા ખાલેશ મત્રી હતા એવું સાબિત થાય છે

બહુનાય (આ ઈસની તેરમી સદી)ના ‘બોબ્રમધ’માં મળતો એક નિર્દેશ ભટ્ટિના જ્ઞાન પર વિશેષ પ્રમથ પાડતો નથી, પણ ભટ્ટિ એ સમયમાં પ્રસિદ્ધ હતા એટલું પુરવાર કરે છે તે મોઝ નીચે પ્રમાણે છે^{૪૪}

भट्टिर्नष्टो भारवीयोऽपि नष्टो

भिक्षुनं प्लो भोमसेनाऽपि नष्ट ।

भुक्कुण्डोडह भूपतिस्त्व च राजन्

महभाष्येस्तावन्तव सन्तिविष्ट ॥

સદિતુ ધામિંકુ વવણુ

આ મહામય્યની શરૂઆત સીધી વસ્તુનિર્દેશથી થાય છે, તેથી ભગિના ઈશ્વરતા વિશે આધારભૂત માનિતી મળતી નથી

મદ્દિકાવ્ય રામચરિત પર આધારિત છે તેથી એમ માનવાનું મન થાય કે તેમના ઇષ્ટદેવ રામ કે રિષ્ણુ દક્ષે, પણ આમ માની લેવાય નહીં, કારણ કે કવિએ દ્વમેશ માત્ર પોતાના ઇષ્ટદેવતાને જ કેન્દ્રસ્થાને રાખી મહાકાવ્યો બધે છે એવું સાદિત્યને ઇતિહાસ જોતા જણાવ નથી, જેમકે વસ્તુપાત્ર જેવા ચુગત જૈન કવિએ અશુન અને કૃષ્ણના છાન પર 'નગનારાયણાનંદ' કાવ્ય રચ્યું છે ચુગરાતમા થઈ ગયેના મ્વિ સોમેશ્વરે 'રામચરિત' અને 'હિનાધરાધન' જેની રામ વિષયક કૃતિઓ હિપ્ત ત 'સુરધોત્સવ' જેની દેવીવિષયક કૃતિ પણ રચી છે.^{૧૫}

જ્યમ મનનીમની E₂ દસ્તપ્રતમા જાવીસમા સમની પુષ્પિમામા મરિ
ભડિતે મહાવાહ્યણ' ય્યા છે ૨૧ જગી, સામાન્ય રીતે જાલજો રોવધર્મી રોય
છે ભગિમન્યતો અગ્યાસ કરતા એવા થોડા આતરિ પુગવાઓ મળે છે ૩ જેને
આધારે ૫૦ બનિ વનજ રોવધર્મ તરફ સોવાનુ અનુમાન કરી શકાય છે
(૧) આ મળ્યમા ભગિએ દસથને રોવધર્મી દર્શાવ્યા છે (૧૩), જેને નાદે
વાત્તીદિરામાવજમા આધાર મળતો નથી

(૨) ભાષિત-આ વિશ્વામિત્રે રામને આપેલી વિદ્યાઓના નામ 'જ્યા' અને 'વિ-જ્યા' આપ્યા છે (૨૨૧), જ્યારે વા રામા તેમના નામ 'જના' અને અનિજના' એમ આપ્યા છે (૧૨૧૧૬) જ્યા અને વિ-જ્યા શૈવધર્મ સાથે સંકળ પેતા

છે, ૪૦ તથા લાગે છે કે ભટ્ટિએ શૈવ પરંપરાને અનુસરતા કોઈ ગ્રંથમાંથી આ નામ આપ્યાં છે.

(૩) વા. રા. (૬.૧૦૫.૧૨) માં સીતાની અગ્નિપરીક્ષા વખતે બ્રહ્મા રામને યાદ અપાવે છે કે તે સ્વયં નારાયણ છે, જ્યારે ભટ્ટિકાવ્યમાં શંકર તે વાત રામને યાદ કરાવે છે (૨૧.૧૬).

(૪) કાવ્યના અંતભાગમાં આવતા શ્લોકમાં (૨૨.૩૨) કવિ ભટ્ટિ પોતાના કાવ્યને ઈશ્વર (શિવ)ના અસ્ત સાથે સરખાવે છે. જાને ટીકાકારો જયમંગલ અને મહિનાથ અહીં 'એશ્વર બ્રહ્મ'ના અર્થ 'પાશુપતાશ્ર' એવા જ લે છે.

તેઓ 'ઈશ્વર' શબ્દનો અર્થ 'શિવ' કરે છે : 'સમિદ્વશરણા દીપ્તા વેહે લઙ્કા મતેશ્વરા' (ભ.કા. ૧૦.૭)માંના 'મતેશ્વરા' શબ્દનો અર્થ ટીકાકાર જયમંગલે 'જ્ઞાતમહાદેવા' આપ્યો છે.

(૫) એ. એલ. બાશમ નામના વિદ્વાન માને છે કે ભટ્ટિ રાવણને 'મરુહરી' તરીકે વર્ણવે છે, (પા.૬૩) ત્યારે એમના મનમાં ચોક્કસપણે શૈવ પરિવાજક જ છે.^{૪૮}

આ નિર્દેશો સૂચવે છે કે ભટ્ટિનું વલણ, શૈવધર્મ તરફી હતું.

વળી, એ પણ જણીતું છે કે ચારેય ધરસેન રાજાઓ મહેશ્વર (શિવ)ના પરમ ભક્ત હતા. વળી, મૈત્રક રાજાઓની રાજધાની જૂની વલ્લભીના ખંડેરામાંથી શિવલિંગનાં કેટલાંક શિલ્પો તથા નંદીની મોટી પ્રતિમાઓ મળી આવી છે,^{૪૯} એ હકીકત મૈત્રક રાજાઓના શૈવધર્મ તરફના પક્ષપાતને સમર્થન આપે છે. આમ ધરસેન રાજા જેના આશ્રયદાતા હતા, તેવા બ્રાહ્મણકવિ ભટ્ટિ શૈવધર્મ તરફ પક્ષપાત દર્શાવે તે સાહજિક છે.

કાવ્યરચનાનો હેતુ

ભટ્ટિકાવ્ય જેવી અપૂર્વ રચના કરવાનો ભટ્ટિને કેવી રીતે વિચાર આવ્યો હશે, એ બાળતમાં એક દંતકથા પ્રવર્તે છે કે ભટ્ટિ પાણિનીય પરંપરાના પ્રખર વૈયાકરણ હતા. એ એકવાર વિદ્યાર્થીઓને વ્યાકરણ લખાવતા હતા, ત્યારે વચ્ચેથી કાપી પસાર થયો. આ અપશુકનને લીધે એક વર્ષ માટે વ્યાકરણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ બંધ રાખવો પડે, એવી માન્યતા તે વખતે પ્રવર્તતી હતી. સારા શિક્ષક તરીકે ભટ્ટિને અભ્યાસ બંધ રહે તે રુચું નહીં, તથા તેમણે આકસ્તરી રીતે વ્યાકરણ શીખવવા આ કાવ્ય રચ્યું.^{૫૦} આ દંતકથામાંથી એટલો સાર નીકળે છે કે ભટ્ટિ પોતે મહાન વ્યાકરણશાસ્ત્રી હતા એટલું જ નહીં, પણ વ્યાકરણનું

અધ્યાપન પણ કરાવતા હતા.

ખીજી એક દંતકથામાં એક હિલ્લેખ મળે છે, જેના પ્રમાણે રાજ્યએ ભટ્ટૅદરિ નામના એક પંડિતને રાજ્યપુત્રને એક વર્ષમાં વ્યાકરણ શીખવવા કહ્યું, તેથી તે પંડિતે ભટ્ટિકાવ્ય રચ્યું,^{૧૧} પરંતુ ભટ્ટિનું નામ ભટ્ટૅદરિ હોવું સંભવતું નથી. આવી દંતકથા કાતંત્રવ્યાકરણની રચના સંબંધમાં પણ મળે છે.

આમ, મહાકવિ ભટ્ટિના અંગત જીવન વિશે ખાસ કંઈ જ માહિતી તેમના કાવ્યમાંથી કે ખીજે ક્યાંયથી મળતી નથી. કાવ્યના અંતિમ શ્લોકમાં આપેલ નિર્દેશ પરથી, આપણે એમનો સમય કંઈક ચોક્કસપણે નક્કી કરી શકીએ છીએ, તેટલાથી જ હાલ પૂરતો સંતોષ માનવો પડે તેમ છે.

પાદટીપા

૧. દરિપ્રસાદ ગં. યાત્રી, 'મૈત્રકકાલીન ચુલરાત', ભા. ૧, પૃ. ૧૦૮.
૨. K. P. Trivedi, *Introduction, Bhaṭṭikāvya*, pp. i-xxiv
૩. *Ibid.*
૪. મ. કા. (જ), પૃ. ૫૨૬ : શ્રી મટ્ટિકવેઃ...કૃતો રાયણવધે.. દ્વાવિંદાઃ સર્ગઃ ।
૫. *एजत*, પૃ. ૧ : .....कविर्भट्टिनामा रामकथाश्रमं श्रीरामचरितं नाम महाकाव्यं चकार ।; પૃ. ૩૧૬ : ....श्रीभट्टिप्रणीते रामचरिते काव्ये...दशमः सर्गः ।
૬. K. P. Trivedi, *op. cit.*, pp. i-ii;
મ. કા. (જ), પૃ. ૧, પૃ. ૫૨૬
૭. K. P. Trivedi, *ibid.*, pp. i-vii
૮. મુખાપિતાવલિ :—
શ્લો. ૧૮૧૧ મટ્ટસ્વામિનઃ — (મ. કા., ૨.૫).
શ્લો. ૧૮૧૬ મટ્ટે : — (મ. કા., ૨.૧૬).
શ્લો. ૨૧૩૬ મટ્ટસ્વામિનઃ — (મ. કા., ૧૧.૨૧).
શ્લો. ૨૧૬૪ મટ્ટે : — (મ. કા., ૨.૬).
શ્લો. ૨૪૧૨ મટ્ટે : — (મ. કા., ૨.૬).
નાન્નધરપદતિ :—
શ્લો. ૫૬૧ મટ્ટસ્વામિનઃ — (મ. કા., ૨.૬).

श्लो. ३६०४ भर्तृस्वामिनः - (भ. का., २.१६),

सूक्तिमुक्तावली: —

श्लो. ८०.१ भट्टस्वामिनः - (भ. का., ११.२१),

८. Th. Aufrecht, *Catalogus Catalogorum*, p. 395

१०. K. P. Trivedi, *op. cit.*, pp. i-vii

११. *Ibid.*, p. xv : ...इति श्री भर्तृहरिकृते भट्टिकाव्ये द्वादशः सर्गः ।

१२. *Ibid.*, p. xxiv

१३. भ. का. (भ), पृ. ४ : भर्तृहरिर्नाम कवि. रामकथाश्रयं महाकाव्यं चकार ।

१४. H. T. Colebrooke, *Miscellaneous Essays*, Vol. II, pp. 105-106

१५. K. P. Trivedi, *op. cit.*, p. xiv

१६. Bohtlingk Otto and Roth R., *Sanskrit Wörterbuch*, St. Petersburg, Vol. V, p. 217

१७. K. P. Trivedi, *op. cit.*, pp. xvii-xviii

१८. भ. का. (ज), पृ. १ : श्रीस्वामिसूनुः कविर्भट्टिनामा...महाकाव्यं चकार ।, K. P. Trivedi, *ibid.*, p. xvii

१९. K. P. Trivedi, *ibid.*, p. xviii

२०. भ. का. (म), २२.३५ :

काव्यमिदं विहितं मया बलभ्या श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम् ।

कोतिरतो भवतानृपस्य तस्य प्रेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥

२१. ड. गं. शास्त्री, भैरवकवीन शुभरात, भा. १, पृ. ४५-११२

२२. *Journal of Bombay Branch, Royal Asiatic Society*, 1, p. 66

२३. *Ibid.*; p. 29

२४. *Proceedings and Transactions of All India Oriental Conference*, Vol. VII, pp. 659 ff

२५. *Epigraphica Indica*, Vol. I, p. 86

२६. *Ibid.*, Vol. IV, p. 76

२७. B. C. Majumdar, 'On the Bhattikāvya', *Journal of Royal Asiatic Society*, 1904, pp. 395 ff

२८. D. C. Sircar *Select Inscriptions*, Vol. I, p. 296

૨૯. જુઓ ઉપર પાદ્મીપ ૨૦
૩૦. K. P. Trivedi, *op. cit.* pp. xxi-xxii
૩૧. *Gazetteer of Bombay Presidency*, Vol. 1, Part 1, pp. 90-91
૩૨. P. V. Kane, *The History of Sanskrit Poetics*, pp. 72-74
૩૩. R. C. Parikh, Presidential Address-Classical Sanskrit Section, *Proceedings and Transactions of All India Oriental Conference, xvi Session (1961)*, Vol. 1, pp. 128-129
૩૪. *Indian Antiquary*, Vol. VII, pp. 73 ff
૩૫. દ. ગં. શાસ્ત્રી, 'ભૈરવકાવ્યની ગુરુતા', ભા. ૨, પૃ. ૪૬૫
૩૬. મ. કા. (જ), ૨૨, ૩૪; કા. અ. ૧, ૨૦
૩૭. P. V. Kane, *The History of Sanskrit Poetics*; p. 94
૩૮. S. K. De, *The History of Sanskrit Poetics*, Part 1, p. 51
૩૯. P. V. Kane, *op. cit.*, p. 74
૪૦. કાવિકાવિવરણપદ્ધિ કા. પૃ. ૧-૨
૪૧. ડૉ. મો. શુક્લ, પાણિનીય સંસ્કૃત વ્યાકરણ પરંપરાનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૮૪
૪૨. K. V. Abhyankar, *A Dictionary of Sanskrit Grammar* p. 141
૪૩. પ્રવૌઢચન્દ્રોદય-ચન્દ્રિકા ટીકા, પૃ. ૨
૪૪. ભોજપ્રગ્નથ, પૃ. ૮૨
૪૫. વિશ્વતિ વિ. ભટ્ટ, 'કવિ ભોજપ્રગ્નથઃ જીવન અને કવન', પૃ. ૪૪-૪૬
૪૬. K. P. Trivedi, *op. cit.* p. iii
૪૭. માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૨૬૦. ૧૬-૨૦
૪૮. A. L. Basham, *The History and Doctrines of the Ajivikas*, p. 165. શ્રી વ્યાસમે દર્શનસા આ મુદ્દા પર કેટલો જાર મૂકી શકાય તે વિચારવાનું રહે છે, કારણ કે તેઓએ આ વિધાન મહિતનાથે 'દણ્ડવાનુ' (૫-૬૨) ચળ્લની 'ત્રિદણ્ડો' એવી ને સમજૂતી આપી છે, તેના આધારે કહ્યું છે, પણ માત્ર રૌત સંન્યાસીઓ જ ત્રિદણ્ડો લેવા છે, એવી કોઈ પ્રમાણિક આધાર મળ્યો નથી.
૪૯. દ. ગં. શાસ્ત્રી, 'ભૈરવકાવ્યની ગુરુતા' ભા. ૨, પૃ. ૩૬૩-૩૬૮
૫૦. Saradharanjan Ray, *Introduction, Bhāṭṭikāvya*, Canto II, p. 11
૫૧. દેવરાજ સર્મા, મહિતવાદ્ય, પ્રસ્નાના, પૃ. ૬

પ્રકરણ ૨

ભટ્ટિકાવ્યના કથાનકનો સાર અને રામાયણકથા સાથે તેની તુલના

કથાનકનો સાર

ભટ્ટિકે રામચરિતને જ ભટ્ટિકાવ્યમાં કથાનકરૂપે નિરૂપ્યું છે. ભટ્ટિકે આ કથાનક વાલ્મીકી રામાયણ માંથી જ લીધું લાગે છે, પણ એમાં તેમણે થોડા મહાકાવ્યોચિત દેરફાર કર્યા છે. આથી પહેલાં ભટ્ટિકાવ્યના કથાનકનો સારની સમીક્ષા કરીએ. સર્ગોનાં શીર્ષક ભટ્ટિકાવ્યના સર્ગોની પુષ્પિકાઓમાં આપેલાં નથી. પરંતુ જયમંગલ-કૃત ટીકામાં તેની સર્ગ-પુષ્પિકાઓમાં આપેલાં છે.^૧

સર્ગ ૧ : રામસંભવ

વિષ્ણુએ અવતાર લેવા માટે, પિતા તરીકે દેવોના મિત્ર અને ગુણોમાં ક્રોધ એવા પરંતપ દશરથને પસંદ કર્યા. દશરથ વેદોત્તુ અધ્યયન કરતા હતા, સતત યજ્ઞ કરતા હતા અને પરમ શિવભક્ત હતા. અમરાવતી જેવી સમૃદ્ધ અયોધ્યા-નગરી એમની રાજધાની હતી. તેમણે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે, ઋષ્યશૃંગ મુનિ પાસે, પુત્રેષ્ટિયા કરાવી રાણીઓને કુતોચિષ્ટ આપ્યું. તેને પરિણામે તેમને ત્યાં રામ, લક્ષ્મણ, હરત, ચતુર્ણ એ ચાર પુત્રોનો જન્મ થયો. મોટા થતાં ચારે રાજપુત્રોએ વેદવિદ્યા, શસ્ત્રવિદ્યા વગેરે વિદ્યાઓ સંપાદન કરી. વિદનકર્તા રાક્ષસોથી ત્રાસ પામીને વિશ્વામિત્રે દશરથ પાસે રામલક્ષ્મણને પોતાની સાથે વનમાં મોકલવા માગણી કરી. રાજ દશરથે તેમનું માન રાખી રામલક્ષ્મણને તેમની સાથે મોકલ્યા. (શ્લોક સંખ્યા : ૨૭)

સર્ગ ૨ : સીતાપરિણય

આ સર્ગના પ્રારંભમાં શરદઋતુની શોભા વર્ણવાઈ છે. વનમૂર્મિ પુષ્પોની શોભાથી રૂઢી લાગતી હતી અને સરોવર ખીલેલાં કમળોથી શોભતાં હતાં, અને જાણે કે પરસ્પર સ્પર્ધા કરતાં હતાં. વિશ્વામિત્રે રાક્ષસોનો પરાજય કરનારી જ્યા અને વિજ્યા નામની વિદ્યાઓ રામલક્ષ્મણને શીખવી. રામે તાડકનો તથા ખીજ

રાક્ષસોનો વધ કર્યો. ઋષિઓને રંજડતા તાડકાના પુત્ર મારીય રાક્ષસને રામે ઠપકો આપ્યો, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે ઋષિઓને ત્રાસ આપવો એ અમારો ધર્મ છે. રામે તેને ત્યાંથી નસાડી મૂક્યો. ઋષિઓએ પુત્ર થઈને રામની અવતાર તરીકે સ્તુતિ કરી. વિશ્વામિત્ર રામ અને લક્ષ્મણને મિથિલામાં જનકરાજને ત્યાં સીતાસ્થવંરમાં લઈ ગયા. રામે શિવધનુષ્ય ચઢાવ્યું, તેથી જનકે સીતાનો રામ સાથે વિવાહ કરી લગ્નોત્સવ માટે દશરથને તેડાવ્યા. જનકરાજએ ધામધૂમથી રામ-સીતાનાં લગ્ન ઊજવ્યાં. અયોધ્યા પાછા ફરતાં રામે પરશુરામનો પડકાર આપી, વૈષ્ણવી ધનુષ્ય ચઢાવીને, તેમને હતપ્રભ કર્યા (સ્લોકસંખ્યા : ૫૫)

સર્ગ ૩ : રામપ્રવાસ

રામના પ્રેમથી પ્રભાજનોને જિતાયેલા જોઈ દશરથે તેમના રાજ્યાભિષેકની ઘોષણા કરી અને તેની લગ્ન તૈયારીઓ કરવા માંડી તે જ વખતે લોકોની ભંભેરણીયા, ભરત માટે રાજ્ય મેળવવા માટે કૃતનિશ્ચયી બનેલી કૈકેયીએ દશરથ રાજા પાસે, ભરત માટે રાજ્યની અને રામ માટે વનવાસની, એમ બે માગણીઓ રજૂ કરી જે દશરથે સ્વીકારી. પિતાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી, રામ વનમાં ગયા. તેમને મૂકીને એકલા પાછા આવેલા સારથિ સુમંત્રને જોઈ દશરથને ખૂબ લાગી આવ્યું અને પુત્રત્રિયોગમાં તેઓ મૃત્યુ પામ્યા. મંત્રીઓએ મોસાળ ગયેલા ભરતને પાછો અયોધ્યા ખેલાવી, રાજાના વિધિપૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કર્યા. ભરત નગરગંભીરે સાથે લઈ રામને પાછા વાળવા નિવૃત્ત ગયા. રામે પાછા ફરવાની ના પાડી, ભરતને પોતાની ચરણપાદુકા આપી, રાજ્ય કરવા સમજાવી અયોધ્યા પાછો મોકલ્યો. (સ્લોકસંખ્યા : ૫૬)

સર્ગ ૪ : શૂર્પણખાનિવ્રહ્

રામ, લક્ષ્મણ અને ગીતા આગળ દંડકારણ્યમાં ગયાં ત્યાંથી અત્રિઋષિના આશ્રમમાં ગયા. વિરાધ રાક્ષસોનો વધ કર્યો પછી તેઓ શરભંગ અને મુનિસ્થ મુનિના આશ્રમ નજીક પહોંચ્યા ત્યાંથી મુનિવૃત્તિથી રહેતા દતા. એ અરમામાં શૂર્પણખા નામની કામુદ્ધ રાક્ષસીએ લક્ષ્મણ પાસે જઈ, તેમને પરણવા માટે દડ પાડી અને લક્ષ્મણને તેની અન્ધીલ ચેષ્ટાઓથી પન્નવા માંડી. તેથી તેમણે તેનું નાક કાપી નાખ્યું. આથી હિરેચાઈને તેણે દંડકારણ્યમાં રહેતા અર-દુષણ નામના પોતાના જે રાક્ષસજાઈઓને હિરેચી રામ આમે લદવા મોકલ્યા અને રામ-લક્ષ્મણે તેમનો વધ કર્યો. (સ્લોકસંખ્યા : ૪૫)

સર્ગ ૫ : સીતાહરણ

ખર-દુષણના વધર્યા વધારે ચીઠાથેલી ચર્પણખાએ લંદા જઈ રાવણને રામ વિરુદ્ધ ઉરકેર્યો અને સીતાના અનુપમ સૌંદર્યનું વર્ણન કરી, તેને સીતાનું અપહરણ કરવા ગ્રેયો. તરત જ રાવણે દંડકારણ્ય જઈ મારીચને ધમધમીને આ દાર્પમાં પોતાની સાથે લીધા. પહેલેથી નક્કી કર્યા પ્રમાણે મારીચ દનદમ્બજ બની સીતાને લોભાવી, રામને દૂર લઈ ગયો. મારીચની રામ જેવી ચીસો સાંભળી, સીતાએ લજ્જમણને પરાણે રામની મદદે મોકલ્યા એ અરસામાં રાવણે પરિત્રાગ્દત્તો વેશ ધારણ કરી, ભિક્ષા લેવાને બદલે સીતાને પોતાને વશ થવા કહ્યું. તેમાં નિષ્ફળ જતાં તેણે સીતાનું અપહરણ કહ્યું. રસ્તામાં દશરથના મિત્ર પશ્ચિરાજ જટામુએ તેના સામનો કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ રાવણે તેને મરણોત્તર ધાવત્ર કર્યો અને પોતે સીતાને લઈ લંદામાં ગયો.

(શ્લોકસંખ્યા : ૧૦૮)

સર્ગ ૬ : સુગ્રીવાલિપેક

લંદામાં ગયા બાદ રાવણ સીતાને પોતાને અનુકૂળ કરવામાં નિષ્ફળ ગયો, તેથી વધારે અડળાયો. આ બાજુ મારીચને મારીને પાછા ફરતાં રામે સીતાને ન લેવાં, તેથી તે ખૂબ દુઃખી થયા. તરત જ તેમને કંઈક અણસાર આવ્યો કે સીતાને કાંઈએ કંઈ હાનિ પહોંચાડી છે. તેથી તે ખૂબ ગુસ્સે થઈને ત્રિશુવનનેા પ્વંસ કરવા જતા દતા, પણ લક્ષ્મણે એમને અટકાવ્યા. આગળ સીતાને શોધવા જતાં, તેમને મૃતઃપ્રાય જેવા પડેલા જટામુ મળ્યા. તેણે તેમને રાવણ વડે થયેલા સીતાના હરણના સમાચાર આપી અંતિમ શ્વાસ લીધા. આગળ જતાં દીર્ઘબાહુ રાક્ષસે રામ પર આક્રમણ કરી તેમને પકડ્યા. તે રાક્ષસના બંને હાથ તેમણે દાખી નાખ્યા. તે રાક્ષસ શરણે આવ્યો ને તેણે સીતાને પાછી મેળવવા માટે વાનરશોષ સુગ્રીવની મદદ લેવાનું સૂચવ્યું. ત્યારબાદ રામલક્ષ્મણે શબ્દરીના આશ્રમમાં જઈ, તેનું આતિથ્ય સ્વીકારી તેને કૃતાર્થ કરી. પછી પંખા સરોવર નજીકનાં વનોનાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્યે રામને વધારે વ્યાકુળ કર્યા. ત્યાંથી તે બંને ઝઘમ્મક પર પહોંચ્યા. દ્વાપી દ્વત તરીકે મોકલેલા હનુમાન તેમને મળ્યા અને તેમની સીતાહરણની વાત સાંભળતાં હનુમાને તેમની સુગ્રીવ સાથે મૈત્રી કરાવી. વાલિ અને સુગ્રીવ વચ્ચેના હંદયુદ્ધ પછી, રામે વાલિને માર્યો. મરણાસન્ન વાલિએ રામને પોતાનો અન્યાયથી વધ કરવા બદલ ઠપેકા આપ્યો, ત્યારે રામે પણ સામી દલીલો કરી પોતાના કૃત્યને ઉચિત ઠરાવ્યું. પુત્ર અંગદને રામને સોંપી વાલિ મૃત્યુ પામ્યો. અને તેના અગ્નિસંસ્કાર કરી, બધા દિલ્હિન્ધા પાછા ફર્યા.

(શ્લોકસંખ્યા : ૧૪૩)

સર્ગ ૭ : સીતાન્વેષણ

આ સર્ગના પ્રારંભમાં વર્ષાઋતુના પ્રાકૃતિક દરશોનું તેમજ તેથી વધેની રામની વિહવળતાનું વર્ણન છે. શરદઋતુના આરંભે રામે લલમણને સુગ્રીવ પાસે મોખ્ખીને સીતાને શોધવા વિશે સક્રિય થતા કહેડાવ્યું. સુગ્રીવે તરત જ વાનરોને જુદી જુદી દિશાઓમાં મોકલ્યા. રામે હનુમાનને પોતાની વીંટી અભિજ્ઞાનચિહ્ન તરીકે આપી સુગ્રીવે સીતાને શોધી કાઢેલા માટે એક માસની મુદત આપીને હનુમાન અને બીજા નગેને દક્ષિણ દિશામાં મોકલ્યા. હનુમાન વગેરે વાનરો તરફ છીપાવના બુનમા સ્વયંબ્રહ્માની સુક્રમાં પેસી ગયા હતા, જ્યાંથી મહામુરકેલીથી બહાર નીકળી શક્યા, તે વખતે સુગ્રીવે આપેના એક મહિનાની મુદત પૂરી થતા આવી હતી એટલે સુગ્રીવની શિક્ષાની ખીંકથી તેઓએ આમરણ ઉપવાસ શરૂ કર્યા. આથી જટામુના હાઈ સ પાતિએ તેમને હિમત આપીને નગની દિશા બતાવી ત્યારબાદ હનુમાને સમુદ્ર ઓળંગરા માડ્યો.

(પ્રત્યેક સપ્તમા ૧૦૮)

સર્ગ ૮ : અગેશ્વરનિઠાણ

હનુમાને જેવું સમુદ્રનધન શરૂ કર્યું કે તરત જ એક રાક્ષસીએ તેમને અટકાયા તેના વધ કરી તે આગળ વધ્યા કે મૈનાક પર્વત મૈનાલાવે તેમને રોકવા ગયો. તેને સમજતી, પાછા ને આગળ વધ્યા કે તરત જ બીજી રાક્ષસી તેમના પરાક્રમની પરીક્ષા કરવા આવી, તેને પણ હુકાવી હનુમાન લક્ષ્મી પ્રવેશ્યા સીતાને શોધવા માટે તે આખી લક્ષ્મી કર્યા રાવણનો રાજમહેલ અને પુષ્પક વિમાન પણ તેને ઉડાવ્યા ત્યાં અશોકવાટિકામાં સીતાને શોધી કાઢ્યા એટલામાં રાવણે ત્યાં આવીને સીતાને ખૂન મનાવવા માડ્યા સીતાએ તેને જરાયે મત્થક ન આપી એટલે તેમને ધમકી આપીને રાક્ષસરાજ ગયો. હનુમાને પોતાની ઓળખાણ આપી, રામના સમાચાર આપી, રામની વીંટી આપી સીતાનો વિશ્વાસ જાગાવેલો. તેમને રામનો સંદેશો આપી રામને આપના માટે તેમનો ચૂકામણિ લઈને, પાછા ફરતા હનુમાને અશોકવાટિકાને ઉજ્જડ કરી નાખી.

(પ્રત્યેક સપ્તમા ૧૩૧)

સર્ગ ૯ : મારુતિસંયમ

અગેશ્વરગિમના વિધ્નસની વાત સાલગીને રાવણ ખૂબ ગ્રસ્ત થયો અને તેણે ૧૮,૦૦૦ રાક્ષસોને હનુમાન સામે મોકલ્યા તે દારી ગયા, તેથી મનોઓ અને મિનોને મોકલ્યા તે પણ પાછા પડ્યા એટલે છેડે રાવણે અક્ષકુમારને મોકલ્યો.

અર્જુને દનુમાને માગી નાખ્યો, એટલે તેમને દક્ષનારા રાજા ઇન્દ્રજિતને મોકલ્યો તેણે ક્ષત્રપાત્ર વડે નાનગ્રોધને બાધીને રાવણ પાસે ગયું ત્યાં ગયું ખૂબ ગુસ્સે થયો હતો, છતાં દ્વિતીય યુદ્ધ ન થાય એવી વિભીષણની સલાહ માનીને તેણે દનુમાનને ખૂબ ધમકી આપી. બંને વચ્ચે એકદમ ક્રોધ મવાદ થયો. સીતાને રામને સોંપી દે, એવા દનુમાને રાવણને આપના શિખામણથી ક્રોધે ભગઈને રાવણે દનુમાનને બાળી મૂકવાનો આદેશ આપ્યો. (ત્રીશ્વર પાના ૧૩૭)

સર્ગ ૧૭ મીતાભિજ્ઞાનદર્શન

ગયપુના આદેશથી દનુમાનન પૂછે આગ નગાડનારા આવી તેમણે સગવડ પૂઠે આમશમા બિડા, તદાના બધા મહેલોને સળગાવ્યા અને આખી લકાને આગ લગાડી મળગતી નકાવુ આવ દાગિદ્ધિ વર્ણન આ સર્ગના શરૂઆતમા મળે છે. દનુમ ન સાંતાને મળી પાગ આગ અને સાગ્ર ઓળગીને રામ પસે પડેથી ગયા તેમણે ગમને મીતાનો સદેશ વ્યો, સાંતાને શૂડામણિ ગમને મેળ્યો અને સમગ્ર પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપી, રાવણ સાથે તારકાલિદ્ધિ મુદ્ધ કરા ગણ્યાવુ રામ અને લક્ષ્મણ મેળ્યે પડ્યા પડ્યા ગયા અને ત્યાંથી સમુદ્રમિના ગયા સર્ગના અંતમા સમુદ્રનુ વર્ણન મળે છે. (ત્રીશ્વર પાના ૭૫)

સર્ગ ૧૧ પ્રભાતવર્ણન

નકાનગરીમા ચંદ્ર અસ્ત થયા પછીના પ્રભાતનુ વર્ણન આપ્યું છે લકા-માના નગનારીઓની રહેલી પરાક્રમી પ્રણયકીડાઓનુ અને તેમના મનોભાવોનુ વર્ણન આ સર્ગમા મળે છે. સર્ગના અંતે રાવણના ગાજસગાવુ વર્ણન આવે છે. રાવણ ક્ષત્રપાત્રની પૂજા કરી ગાજસભામા પ્રવેશ્યો અને સુમેરુના શિખા જેના મેનાના બિદાસન પર બેઠો. (ત્રીશ્વર પાના ૪૭)

સર્ગ ૧૭ વિભીષણગમન

વિભીષણની મતાએ વિનિયમને વિનતી કરી કે તને મીતાને પાગ આપના રાવણને સમજાવે, નહીં તો રાક્ષસોનો નિનાશ થશે વિભીષણ રાવણની સભામા ગયો ત્યાં રાવણે મનુષ્ય તથા રાજાનો સાથે ગમના માનવમા કઈ નીતિ અપનાવવી, તે બબતમા મનુષ્ય મરી વિભીષણે વાણવ નીતિનો સ્વીકાર કરી, રાવણને તેના પક્ષની માત્ર પ્રતિજ્ઞા મિથિતિનો ખ્યાલ આપી, સલાહ આપી કે તમે ગમ સથે સધિ મેરો માનવાને તેને ટેકા આપ્યો કુલમુદ્ધે રાવણના પક્ષે નકાની તૈયારી દર્શાવી વિભીષણે થઈ રહેના અપશુભનો નિર્દેશ

હરી, રાવણને વિનાશને પથેથી પાછો વાળના ખૂન આગ્રહ કર્યો, ત્યારે રાવણે
એને પાદપ્રહાર કરી ઠાઠી મૂક્યો રાવણને ઠપક આપી વિલીયણુ રામને શરણે
ગયો (શ્લોક સખ્યા ૮૭)

સર્ગ ૧૩ સેતુબન્ધન

રામે સમુદ્ર ઓળંગવા વિચાર કર્યો અને સમુદ્ર પર ગુસ્સે થઈને તેમણે
ધનુષ્યનાગ હાથમા લીધા સમુદ્ર માનસ્વરૂપે રામને શરણે આ પો અને તેમને
શાત પાડી, તેમની સ્તુતિમંત્રી, પર્વતીય શિનાઓ વડે સેતુ બાંધવાનું મંત્ર્ય પુ. તે
પ્રમાણે જાનરોએ ત્રિરિશિનાઓ વડે સેતુ બાંધ્યો સેતુબન્ધનુ દિવિ બહી વિગતવાર
વર્ણન કરે છે સેતુબન્ધનુ મમ પૂરુ થતા જાનરો હર્ષથી નાચી જાયા પછી
સેતુમન્ધથી બધાયેના સમુદ્રનુ વર્ણન મળે છે ત્યારબાદ રામકૃષ્ણ અને વાનર
સૈન્ય સમુદ્રને સામે કિનારે પહોંચ્યા પહોંચતાવેત રામનુ લશ્કર જુવેન પર્વત પર
ચઢી ગયુ તે જુવેન પર્વતનુ અસ્તિત્વ વર્ણન મળે છે જુવેન પર્વત પરથી
દેખાતી રાવણની સેનાનુ પણ વર્ણન મળે છે રાવણના સૈન્યનો નિદાજ લેવા આ
વાનરસૈન્ય તમાના જુલો ઉપર, જિયા મર્યો ઉપર, તોરણો પર અને સલાગુરો
પર ચઢી ગયુ (શ્લોકસખ્યા ૫૦)

સર્ગ ૧૪ મગધ ૧

રાવણે માયા ઉભી હતી, સીતાને રામનુ દાખાયેલુ કૃત્રિમ મસ્તક દર્શાવીને
ગનગામી મૂકી ત્યારબાદ ગાંધુના સૈન્યની મુદ્દની તૈયારીનુ વર્ણન છે રાવાણની
સેનાને પ્રારભમા જ ખૂન અપશુઓ થયા પ્રહસ્ત, મદાપાર્શ્વ, મદાદર, ઇન્દ્રિત
વગેરે યોદ્ધાઓ પોતપોતાના મોઝ્યે ગોળાઈ ગયા વાનરોએ પણ પોતની ગીતે
તૈયારી મરી બને સૈન્યોનો એકમીજ સાથે ભારે મુખામતો થયો મોળામોટા
રાક્ષસયોદ્ધાઓ વાનરોને દાથે મુદ્દમા મગઈ ગયા અગ્રે ઇન્દ્રિતનો ગથ ભાગ્યો,
ઇન્દ્રિતે અપાત્રિનો પ્રયોગ કર્યો તેથી ગમ અને વક્ષમણુ તેની અક્ષર નીચે આવીને
મૂર્ચ્છિત થઈ ધરણી પર ઢળી પડ્યા જાનરો ગમગઈ ગયા, જ્યારે રામોએ
સેના આદર બતાવે રાવણે મીતાને એ દૃશ્ય પ્રત્યક્ષ ગળાવીને ગાંધુને પ્રહસ્ત
કર્યો, પણ ત્રિગળાએ એને અશ્વામન આપ્યુ

રામ મર્યો જાનમા નાચ્યા ત્રિગળાએ તેમને ખ્યાન આપ્યો કે આ
નાશાચ છે તેથી ગમે શરૂનુ સમગ્ર કરી એમને બે નાચ્યા અને બધા જાનમા
નાગરા દરી પાંચુ મુદ્દ ૬ થયુ ગાંધુ મૂખામ, અશ્વન અને પ્રહસ્તને
મુદ્દ કરવા મેદાન પ્રદરને પણ જાનરોને દૃશ્યગ્રાણુ વગરો દરુગને મૂખરો

તથા અકંપનનો તેમજ નીલે પ્રહસ્તનો વધ કર્યો. વાનરો ખુશ થયા અને રાક્ષસો નિરાશ થયા. (શ્લોક સંખ્યા ૧૧૩)

સર્ગ ૧૫ : કુંભકર્ણુવધ

રાવણે મુદ્ધમાં ચતા પરાજયથી ગભરાઈને, કુંભકર્ણુને જગાડવા, સક્ષસોને મોકલ્યા. કુંભકર્ણુ જંગલોને પ્રથમ રાવણને હિતેચ્છુઓની સલાહ ન સાંભળવા બદલ ઠપકો આપ્યો. પણ છેવટે પોતે મુદ્ધ કરવા જવા તૈયાર થયો. તેને રણુ-મેારચે જતાં ઘણા અપશુકનો થયાં. કુંભકર્ણુ રણુમેદાનમાં જતાંની સાથે વાનર-ગેનાનો ખૂબ કચ્છરઘાણુ વાળ્યો. કુંભકર્ણુ સુગ્રીવ ઉપર શક્તિનો પ્રયોગ કર્યો પણ હનુમાને ને શક્તિનું ખંડન કર્યું. કુંભકર્ણુ સુગ્રીવ પર પવંત કેંકર્યો, તેથી કેાધે ભરાઈને સુગ્રીવે કુંભકર્ણુનાં નાક કાન કાપી નાખ્યાં. કુંભકર્ણુ રામ તરફ મુદ્ગર ફેંક્યું. વાયવ્યાન્ન વડે રામે તેના હાથ કાપી નાખ્યા અને છેવટે ઐન્દ્રાન્નનો પ્રયોગ કરીને કુંભકર્ણુનો વધ કર્યો. તેના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી રાવણ ખૂબ નિરાશ થયો. તેણે દેવાંતક, અતિકાય, ત્રિશિરા અને નરંતક એ ચાર રાક્ષસોને રણુમેારચે મોકલ્યા. અંગદે દેવાંતકને, હનુમાને ત્રિશિરાને, અને નીલે નરંતકને મારી નાખ્યો. લક્ષ્મણે મહાપરાક્રમી અતિકાયનો જ્ઞહાન્નથી વધ કર્યો. ખૂબ વિલાપ કરતા રાવણને આશ્વાસન આપી, ઇન્દ્રજિત રણુમેદાનમાં ગયો. તેણે જ્ઞહાન્નનો પ્રયોગ કર્યો અને તેની અસરથી રામ લક્ષ્મણ અને તેમનું આયુ સૈન્ય મૂર્ચિત થઈ ગયાં. હનુમાને દ્વિમાલયમાંથી સંજીવની ઔષધિ સાથેનું શિખર લાવી આપ્યું, તેમાંની ઔષધિથી રામ, લક્ષ્મણ અને તેમનું સૈન્ય સ્વસ્થ થયાં. પછી કુંભકર્ણુના પુત્રો મુદ્ધમેારચે આવ્યા. સુગ્રીવે કુંભનો અને હનુમાને નિકુંભનો વધ કર્યો. આ સમાચારથી રાવણ અત્યંત દુઃખી થયો. (શ્લોક સંખ્યા : ૧૨૩)

સર્ગ ૧૬ : રાવણવિલાપ

મુદ્ધમાં બાંધેલા વધેલા વધથી રાવણને ખૂબ આઘાત લાગ્યો. તે અતિક્રમ, નરંતક, કુંભકર્ણુ વગેરે બધાને યાદ કરીને વિલાપ કરવા લાગ્યો. એણે પોતે આવી પરિસ્થિતિ કહી કહી ન હતી. તે વિલાપેણુ પોતાને આપેલી સલાહ યાદ કરે છે અને ગુસ્સે થઈને નક્કી કરે છે કે પોતે મુદ્ધમેદાનમાં જશે અને રામ તેમજ વાનરોને મારી નાખશે. ઇન્દ્રજિત તેને હિંમત આપે છે. અને પોતે લઢવા જવાની તૈયારી કરે છે. (શ્લોક સંખ્યા : ૪૨)

સર્ગ ૧૭ : રાવણવધ

ઇન્દ્રજિતે અગ્નિમાં હોમ કર્યો, વડીલોને નમન કર્યા, બાળકોને વહાલ કર્યું,

સ્ત્રીઓ સાથે આનંદ કર્યો અને યુદ્ધના તૈયારી કરી યુદ્ધમાં જતા પહેલા, તેને પણ ધણા અપશુભનો નડ્યા, પણ તેમને ગણકાર્યા વગર તે આગળ ધાપ્યો. રણ મેદાનમાં જતાવેત તેણે ધણા વાનરોનો વધ કર્યો તેણે છોડેના બ્રહ્માજ્ઞને રામે નિષ્ફળ મનાવ્યું, તેથી રામે ભરાઈને તેણે રામલક્ષ્મણને સીતાનું ખડ્ગ વડે મપેલું મસ્તક દર્શાવીને ગભરાવ્યા વિલીયણે આ તો તેનો મથા છે એમ સમજાવીને તેમને હિંમત આપી. ઇન્દ્રજિતનું રહસ્ય રામ આગળ દર્શાવતા કહ્યું કે નિકુલિના મા જઈને તે યજ્ઞ કરે, એ પહેલા તેનો વધ કરવો જોઈએ, મરણકે પછી તેને હણાશે નહીં બધાએ નિકુલિના પાસે જઈને તેને ઘેરો ધાવ્યો પોતાનું રહસ્ય રામને કહેવા બદલ ઇન્દ્રજિતે વિલીયણને કપડા આપ્યો અને બે વચ્ચે ઉગ્ર સવાદ થયો. લક્ષ્મણ અને ઇન્દ્રજિત વચ્ચે ધોર યુદ્ધ થયું. માર્કેન્દ્ર અગ્ર વડે, નક્ષત્રે ઇન્દ્રજિતનો વધ કર્યો ગુસ્સે થઈને રાવણ સીતાને મારવા જતો હતો, ત્યાં બીજાઓએ તેને પાર્યો.

રાક્ષસોફ રીધી નેરશોરથી યુદ્ધની તૈયારી કરે છે રાવણે આવીને યુદ્ધમેદાનમાં હાહામર વર્તાયો. યુદ્ધભૂમિમાં અપશુકનો થના રાવણે અષ્ટધટ્ટા નામની શક્તિ વડે લક્ષ્મણને મરણુતોન ધાવન કર્યા હનુમાને પહેના આણેની ઔપધિ વડે ગમે તેમને સ્વસ્થ કર્યા. ઇન્દ્રના સારથિ માતનિ રામ માટે રથ લઈ આવ્યા તેના પર બેસી પાશુપતાગ્ર વડે રામે રાવણ પર આક્રમણ કર્યું. રાવણે પોતાના એકસો મસ્તક દર્શાયા, તે બધા ગમે મપી નાખ્યા પછી માતનિના કહેવાથી રામે રાવણ પર બ્રહ્માએ આપેના, અસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો અને રાવણનો વધ થયો.

(શ્લોક સપ્થા ૧૧૨)

અર્ગ ૧૮ વિલીયણમથાપ

રાવણને મૃત્યુ પામેનો જોઈ, વિલીયણ અને બૂતમળની સમૃદ્ધિ યાદ કરીને ખૂબ રડે છે રાવણે પોતાની શિખામણ ન માનીને વિનાશ પહોંચ્યો, તે માટે વિલીયણે ખૂબ દુઃખ અગ્ર કર્યું. રાવણે જે જે કુદરતી તત્ત્વો પર વિગ્ર્ય મેળો પાડેલો તેમને નિરકુશ બનેના જોઈ વિલીયણ ખૂબ દુઃખી થાય છે, પોતાના તરફ પહેના રાવણે દાખવેનો સ્નેહ યાદ કરે છે રાવણની રાણીઓ અને લમના નાગરિની નિનાથ કરે છે રામ વિલીયણને આશ્વાસન આપીને, તેને રાવણના અતિમ સંસ્કાર કરવા અને ગળ્યગાળ સારી રીતે સલામી લેવા કહે છે.

(શ્લોક સપ્થા ૧૧૩)

સર્ગ ૧૯ : વિભીષણાભિષેક

વિભીષણે સ્વસ્થ લઈને, રાવણનો વિધિપૂર્વક અંતિમ સંસ્કાર કર્યો. રાવણના મંત્રીઓએ વિભીષણને ઉદાસીનતા છોડીને લંકાનું રાજ્ય સંભાળી લેવા વિનંતિ કરી. રામે એનો અભિષેક કરી આદર્શ રીતે રાજ્ય ચલાવવા શિખામણ આપી. (શ્લોક સંખ્યા : ૩૦).

સર્ગ ૨૦ : સીતાપ્રત્યાખ્યાન

હનુમાને સીતા પાસે જઈને રાવણવધના સમાચાર આપ્યા. સીતાને હેરાન કરતી રાક્ષસીઓને હનુમાન મારવા જતા હતાં, ત્યાં સીતાએ તેમને વાર્ષા. સીતાએ રામને મળવાની ઈચ્છા દર્શાવી. હનુમાને રામને તે જણાવતાં, રામે સીતાને શણગારી પાલખીમાં લઈ આવવાં જણાવ્યું. રામના કલા પ્રમાણે તૈયાર થઈને સીતા રામ પાસે ગઈ, ત્યારે રામે રાવણને ત્યાં સીતા રહેલી હોવાથી, તેને સ્વીકારવાની ના પાડી. સીતાએ ત્યારે અકળાઈ જઈને પોતાના શુદ્ધ શીલની ખાતરી આપીને, પંચમહાભૂતોનું આવાહન કરી, લક્ષ્મણને ચિતા રચવાનું જણાવ્યું અને અગ્નિમાં પોતાનો દેહ હોડ્યો. (શ્લોક સંખ્યા : ૩૭).

સર્ગ ૨૧ : સીતાસંશોધન

અગ્નિદેવ સીતાને ચિતામાંથી અણિશુદ્ધ બહાર લાવીને રામને એના ચારિત્ર્ય પર શંકા લાવવા બદલ ઠપકો આપે છે અને સીતાના પવિત્ર ચારિત્ર્યની ખાતરી આપીને તેને સ્વીકારવા રામને કહે છે.

દશરથ પોતે વિમાનમાં બેસીને ત્યાં આવ્યા હતા, શિવ, બ્રહ્મા વગેરેની ઉપસ્થિતિએ જ સીતાના શીલની શુદ્ધતા પર મહેર મારી બ્રહ્માએ રામને સંબોધીને, રામે કરેલી સીતાની અગ્નિપરીક્ષાને યોગ્ય કારવી. શંકરે તેમને યાદ દેવડાવી કે આપ સ્વયં અજન્મા નારાયણ છો, પછી ત્યાં ઉપસ્થિત રહેલા ઈન્દ્રે બધા વાનરોને સજીવન કર્યાં. (શ્લોક સંખ્યા : ૨૩).

સર્ગ ૨૨ : અયોધ્યાપ્રત્યાગમન

રામે, હનુમાનને બોલાવી, તેમણે આગળથી અયોધ્યા જવાનું છે, એમ જણાવી, લંકાથી અયોધ્યા સુધીના રસ્તામાં આવતાં સ્થળો વર્ણવ્યાં. ત્યારબાદ રામ, સીતા, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, વિભીષણ વગેરે બધાં પુરુષક વિમાનમાં અયોધ્યા આવવા નીકળ્યાં. રસ્તામાં રામ સીતાને બધાં સ્થળો બતાવતા ભય છે. અયોધ્યા નજીક પહોંચ્યા, ત્યારે ભરતે તેમનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. તેમણે અયો-

ધ્યામાં પ્રવેશ કર્યો અને ભરતનો યૌવરાજ્યાભિષેક કરીને પછી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. અંતમાં ભટ્ટિએ પોતે, કર્તા તરીકે ભટ્ટિકાવ્યની વિશેષતા માટે, જે કહેલું હતું, તે જણાવી છેલ્લે કહ્યું છે કે ત્રીધરસેનથી શાસિત પલ્લીમાં આ કાવ્ય પોતે રચ્યું હતું.

(શ્લોક સંખ્યા : ૩૫)

રામાયણકથા સાથે ભટ્ટિકાવ્યના કથાનકની તુલના

મહાકવિ ભટ્ટિએ વાલ્મીકિ રામાયણના^૩ ખાલકાંડથી માંડીને યુદ્ધકાંડ સુધીના કડોમાંની કથાને પોતાના મહાકાવ્યના ૧૬૨૬ શ્લોકોની મર્યાદામાં સમાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તે કથાને મહાકાવ્યનું, ખાસ કરીને દ્વિવિધ હેતુ ધરાવતા મહાકાવ્યનું સ્વરૂપ આપવા, જે યોડાધણા સુધારાવધારા કરવા પડે, તે સિવાયના ખાસ મહત્ત્વના કડી શકાય તેવા ફેરફારો ભટ્ટિએ કર્યા નથી. તેમ છતાં સ્વાભાવિક રીતે ઘણા પ્રસંગો તેમને ખૂબ દૂર્ઘાવવા પડ્યા છે, તો કેટલાક પ્રસંગો, જે મુખ્ય કથાવસ્તુની દૃષ્ટિએ અગત્યના ન હોય કે તેની સાથે સીધા સંકળાયેલા ન હોય, તે તેમને છોડી દેવા પડ્યા છે. વ્યાકરણનાં સૂત્રોને અને કાવ્યશાસ્ત્રના કેટલાક સિદ્ધાંતોને ઉદાહૃત કરવાના પોતાના હેતુને ખર લાવવા માટે ભટ્ટિએ કેટલાક ભેરો પાળ્યું કર્યું છે.

કથાનો સંક્ષેપ

રામાયણની કથાનો સંક્ષેપ તેમણે એટલી કુશળતાથી કર્યો છે કે વાલ્મીકિ રામાયણમાં જે પ્રસંગના નિરૂપણમાં જેટલા અધ્યાયો રોકાયા હોય, તેટલા કે તેનાથી પણ ઓછી સંખ્યાના શ્લોકોમાં આ કાવ્યમાં તે પ્રસંગને નિરૂપ્યો છે. વળી કથાવસ્તુનો સંક્ષેપ તેમણે એવી ખૂબીપૂર્વક કર્યો છે કે મૂળ વસ્તુનો સાર પૂરેપૂરો આવે, ખીનજરૂરી વિગતો નીકળી જાય અને કથાનું સાતત્ય સચવાય.

એમની આ કલાનો પરિચય આપતાં કેટલાક ઉદાહરણરૂપ પ્રસંગો નીચે આપ્યા છે :

(૧) વાલ્મીકિ રામાયણમાં પૂરા ૮ અધ્યાયો (૧.૬૭-૭૪) રોકતા રામના લગ્નપ્રસંગને તેમણે ૭ શ્લોકોમાં વર્ણવ્યો છે (૨.૪૨-૪૮).

(૨) વા.રા.માં ૭ અધ્યાયોમાં (૨.૨-૩) વર્ણવાયેલા રામની અભિષેક વિધિની તૌયારીના પ્રસંગને ભટ્ટિએ માત્ર પાંચ શ્લોકોમાં વર્ણવ્યો છે. (૩.૧-૫)

(૩) મંથરાએ કૈકેયીને કરેલી ચઢપણી, કૈકેયીએ રાજ પાસે બે વરની કરેલી માગણી, માગણી સ્વીકાર્યા બાદ રાજ્યનું મનોમંથન અને વનવાસમાં જતા રામ;

લક્ષમણ અને સીતાને વિદાય આપવાનો પ્રસંગ, આ બધું વા.રા.માં ૩૩ જેટલા અધ્યાયો (૨.૮-૪૦) રોકે છે, બ્યારે ભટ્ટિએ આ બધાજ પ્રસંગોનો ૧૧ શ્લોકોમાં (૩.૬-૧૬) સંક્ષેપ કર્યો છે.

(૪) વા.રા.માં દશરથનો વિલાપ, સુમંત્રનું રામ વગર પાછા આવતું, દશરથનું મૃત્યુ, ભરતનું આગમન અને દશરથના અંત્યેષ્ઠિસંસ્કાર, આ બધા બનાવો, જેનું નિરૂપણ વાલ્મીકિએ ૨૦ અધ્યાયો (૨.૫૧-૭૦)માં કર્યું છે, તેમને ભટ્ટિએ ૧૯ શ્લોકોમાં સમાવ્યા છે (૩.૧૭-૩૫).

(૫) તે જ પ્રમાણે મુદ્ધકાંડના પ્રસંગો જે, વા.રા.માં મુદ્ધકાંડના ૧૧૬ જેટલા અધ્યાયો રોકે છે, તેમને અહીં ભટ્ટિએ ૯ સર્ગ (૧૪-૨૨)માં ટૂંકાવી દીધા છે.

પ્રસંગલેખ

મહાકવિ ભટ્ટિએ વાલ્મીકિ રામાયણમાંના કેટલાક પ્રસંગોને સાવ જ છોડી દીધા છે, તેમાંના મહત્ત્વના પ્રસંગો નીચે પ્રમાણે છે :

ખાસકાંડ

(૧) દશરથે પુત્રેષ્ઠિ યજ્ઞ કરાવવા ઋષ્યશૃંગને લાવવા માટે તેમનો શાન્તા સાથે વિવાહ કરાવ્યો તે પ્રસંગ (૧.૬-૧૧)નો નિર્દેશ ભટ્ટિકાવ્યમાં નથી.

(૨) દશરથે કરેલા અશ્વમેધ યજ્ઞનો (૧.૧૪) નિર્દેશ નથી.

(૩) રાજાને વિશ્વામિત્ર સાથે, રામ લક્ષમણને મોકલવામાં આનાકાની કરતા નોઈ, વસિષ્ઠે રાજાને વિશ્વામિત્રની માગણી મંજૂર રાખવાની શિખામણ આપી, (૧.૨૧) તેનો ઉલ્લેખ નથી.

(૪) વસિષ્ઠ-વિશ્વામિત્ર વૃત્તાંતે (૧.૫૧-૬૪) કે જેનો રામકથા સાથે સીધો સંબંધ નથી, તેને ભટ્ટિએ છોડી દીધો છે.

(૫) રામ સિવાયના બીજા ભાઈઓના લગ્નનું વર્ણન (૧.૭૨) ભટ્ટિએ છોડી દીધું છે.

(૬) રામે વૈષ્ણવ ધનુષ્યની પણછ ચઢાવી, પરશુરામને હૃતપ્રલ કર્યા પછી, તેમના મહેન્દ્ર પર્વત તરફના પ્રત્યાગમનનો ઉલ્લેખ (૧.૭૬) ભટ્ટિકાવ્યમાં નથી. અષોઢ્યાકાંડ

(૧) દશરથે રામના યૌવરાજ્યાભિષેક અંગે મંત્રી અને નાગરિકો સાથે કરેલી મંત્રણાનો ભટ્ટિકાવ્યમાં ઉલ્લેખ નથી (૨.૧).

(૨) મંથરાના પાત્રનો કે તેણે કરેલી ચઢવણીનો આ કાવ્યમાં જુદો ઉલ્લેખ નથી. (૨.૭-૮)

(૩) કૈકેયીએ દશરથ રાજા દેવાનુરસંગ્રામ વખતે ઘાયલ થયેલા, તે વખતે તેમની શુશ્રૂષા કરેલી, તે બદલ તેમણે કૈકેયીને બે વરદાન આપ્યાં હતાં, અને રામના ધૌવરાબ્યાભિષેક વખતે કૈકેયીએ બે વરદાન માગ્યા, (૨.૮.૭-૧૭) એ રીતની રજૂઆત ભટ્ટિકાવ્યમાં નથી.

(૪) કૈકેયીએ વર માગ્યા પછી દશરથ અને કૈકેયી વચ્ચે થયેલો સંવાદ (૨.૧૧-૧૨) ભટ્ટિકે છોડી દીધો છે.

(૫) કૈકેયીની રામને વનમાં મોકલવાની માગણી દશરથે માન્ય રાખી, તે બદલ લક્ષ્મણે વ્યક્ત કરેલ વિરોધ (૨.૨૦) ભટ્ટિકે દર્શાવ્યો નથી.

(૬) સીતા અને લક્ષ્મણે પોતાને વનમાં સાથે લઈ જવા કરેલી વિનંતી તથા તે અંગેનો તેમનો રામ સાથેનો સંવાદ તથા કૌસલ્યાનો રામ સાથેનો સંવાદ (૨.૨૨-૨૭)—આ બધું ભટ્ટિકાવ્યમાં નથી.

(૭) રામનું યુદ્ધ સાથેનું મિલન (૨.૪૪-૪૫) ભટ્ટિકે નિરૂપ્યું નથી.

(૮) મરણાસન્ન દશરથ રાજાએ કૌસલ્યાને કહેલો અવશુવ્ત્તાંત તથા તેને સ્ત્રીધે એમને મળેલા શાપનું નિવેદન (૨.૫૭-૫૮) ભટ્ટિકાવ્યમાં નથી.

(૯) રામવનવાસ પછી ભરતે નંદિગ્રામમાં કરેલા વસવાટનો (૨.૧૦૭) આમાં ઉલ્લેખ નથી.

અનુષ્ઠુપ કુંડ

(૧) રામની અત્યસ્થાપિ સાથેની મુલાકાતનો પ્રસંગ (૩.૧૦-૧૧) ભટ્ટિકાવ્યમાં નથી.

(૨) સીતાના હરણ પહેલાં ગમની જટાયુ સાથે થયેલી મુલાકાતનો (૩.૧૩-૩૩-૩૬) ભટ્ટિકાવ્યમાં નિર્દેશ નથી. ભટ્ટિકાવ્યમાં, સીતાના હરણ પછી રામ જટાયુને પહેલી વાર મળે છે. (૬.૪૧)

(૩) રામનો ખર સાથેનો સંવાદ (૩.૨૮) ભટ્ટિકે આપ્યો નથી.

(૪) રાવણ સીતાનું હરણ કરીને લઈ જાય છે, ત્યારે સીતા નીચે જીનેલા પાનરોને જોઈને પોતાનાં આશ્રયણો અને વસ્ત્રો નીચે નાખે છે (૩.૫૨.૨), તેનો ભટ્ટિકાવ્યમાં ઉલ્લેખ નથી.

કિષ્કિન્ધાકાંડ

વા.રા.માં વાલિના શત્રુ પછી તારાએ કરેલો વિવાપ (૪.૨૩) ભટ્ટિએ નિરુપ્યો નથી.

સુન્દરકાંડ

(૧) હનુમાને રાવણના અતઃપુરમાં જ્ઞેયેથી સૂતેથી નુંદરીઓતું વર્ણન (૫૭) ભટ્ટિએ આપ્યું નથી.

(૨) વા.રા.માં નિદ્રાનય મહોદરીને હનુમાન સીતા સમળે છે. (૫૮) તે વાત પણ નિરુપાઈ નથી.

સુદ્ધકાંડ

(૧) રાવણે શુકને સુમીવ પાસે દૂત તરીકે મોકલવાનો કે શુક અને સારણે રાવણને આપેના રામસેનાના પરિચયનો ઉત્તર (૬.૨૦. ૧૬-૧૮) ભટ્ટિકાવ્યમાં નથી.

(૨) સુદ્ધમા ધવાયેની લક્ષ્મણની સુષેણે કરેની ચિકિત્સાનો નિર્દેશ (૬.૮૯) ભટ્ટિકાવ્યમાં નથી.

(૩) રાવણના શત્રુ બાદ મહોદરીએ તથા ખીજ રાણીઓએ કરેના વિવાપનું નિરુપણ ને સુદ્ધમાડના ૯૮-૯૯ અધ્યાયમાં મળે છે, તે આ કાવ્યમાં નથી.

ભટ્ટિએ રાવણવધ પછી, અયોધ્યામાં પહોંચ્યા પછી રામે કરેલા ભરતના ધૌનરાજ્યાભિષેક અને અશ્વમેધ યજ્ઞના ઉદ્દેશ્ય સાથે કાવ્ય પૂરું કર્યું છે વા. રા. ના સુદ્ધમાડના અતલાગ (૬.૧૧૮)માં રામના અભિષેકનો ઉદ્દેશ્ય છે, તે બાબતનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય, કાણ જાણે કેમ, પણ ભટ્ટિએ કર્યો નથી તેમણે સર્ગ ૨૨ના ૩૧ માં શ્લોકમાં, રામને 'પતિ પ્રજાનામ્' કહીને કદાચ તેમનું રાજપદ સ્થાપ્યું છે.

ઉત્તરકાંડ, જે વાંચીએ રામાયણમાં પાઠ્યથી ઉમેરાયો છે, તેનું વસ્તુ ભટ્ટિએ સ્વીકાર્યું નથી.

મહત્ત્વના ફેરફાર

(૧) વા.રા.માં, બાનકાડમાં, દશરથે કગાવેના પુત્રેષ્ટિયજ્ઞ વખતે અગ્નિ કુડમાંથી પ્રાદુર્ભૂત થઈને આબપત્ય પુરુષ દશરથને પાવસ આપે છે, જે તે રાણીઓને આપે છે (૧.૧૫.૧૭), તેને જાહેસે આ કાવ્યમાં યજ્ઞ પૂરો થવા બાદ હુતાશિષ્ટ રાણીઓને આપવામાં આવે છે (૧.૧૩)

(૨) વા.રા.માં વિશ્વામિત્ર રામ લક્ષ્મણને બધા અને અતિબધા નામની વિદ્યાઓ આપે છે, (૧.૨૧.૧૪-૧૬), જ્યારે ભટ્ટિ તેને બદલે જ્યા વિદ્યાના નામની વિદ્યાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. (૨.૨૧).

(૩) વા.રા.માં અયોધ્યાકાંડમાં, દશરથ રામનો ચૌવરાજ્યાભિષેક કરવાની ઘોષણા કરે છે, (૨.૧.૩-૪), જ્યારે ભટ્ટિકાવ્યમાં દશરથ રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાની ઘોષણા કરે છે (૩.૨).

(૪) વા.રા.માં ભરને, રામને પનમાં મળવા ગયા, ત્યારે રામની ચરણપાદુકા માગીને લીધી હતી (૨.૧૦૮.૨૦-૨૩), જ્યારે ભટ્ટિકાવ્યમાં રામ પોતે ભરતને પાદુકા આપે છે (૩.૫૬).

(૫) વા.રા.માં રામ એકલા જ ખરદૂપણ અને ૧૪,૦૦૦ રાક્ષસો સાથે લડે છે (૩.૨૫-૨૬), જ્યારે ભટ્ટિકાવ્યમાં રામલક્ષ્મણ બંને મળીને તેમને હરાવે છે. (૫.૩).

(૬) વા.રા.માં મારીચની રામ જેવી ચીમો સાંભળી, સીતા લક્ષ્મણને રામની બહારે ધાવા વિનંતિ કરે છે અને તે જતા નથી ત્યારે સીતા લક્ષ્મણ પર ખરાબ આક્ષેપો કરે છે, તે વખતે લક્ષ્મણ સીતાની રક્ષા પનદેવતાને સોપે છે (૩.૪૩.૨૦-૨૪) જ્યારે આ કાવ્યમાં તે પ્રસંગે લક્ષ્મણ સીતા પર અકળાઈને તેમને શાપ આપે છે કે તમે શત્રુના હાથમાં જશો (૫.૬૦).

(૭) વા.રા.માં રામ હનુમાનને પોતાની સાથે અયોધ્યા લઈ જાય છે અને નંદિગ્રામ ગયા પછી આગળ મોકલે છે (૬.૧૧૩), ભ. કા. માં જ્યારે રામ હનુમાનને લંકાથી જ પોતાના પહેલાં અયોધ્યા મોકલે છે (૨૨.૧).

નોંધપાત્ર ઉમેરા

આ મહાકાવ્યમાં ભટ્ટિએ કરેલા નોંધપાત્ર ઉમેરા નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) ભટ્ટિએ દશરથને રૌવ બતાવ્યા છે (૧.૩), જ્યારે વા.રા.માં દશરથ રૌવધર્મી હતો એવો કથાંય ઉલ્લેખ નથી.

(૩) રામ અને લક્ષ્મણ વિશ્વામિત્ર સાથે ગયા, તે વૃત્તાંત પ્રથમ સર્ગમાં જણાવ્યા પછી, બીજા સર્ગમાં, તેમણે વિશ્વામિત્રની રાક્ષસોથી રક્ષા કરી, તે દર્શાવતાં પહેલાં શરદઃસત્ત્વં વર્ણુન આપ્યું છે (૨.૧-૧૩), તે વર્ણુન તે સ્થળે વા.રા. માં નથી.

(૩) તાડમ વધ પછી રામ અને ગારીય વચ્ચે યજુચાર શ્લોકોમાં, રાક્ષસધર્મ અને આર્યધર્મ વિશે જે સવાદ થયો (૨૩૨-૩૫), તે સવાદ વા રા મા નથી

(૪) ભટ્ટિકાવ્યમાં, નવમા સર્ગમાં, હનુમાન ઈન્દ્રજિતને હાથે બધાઈને, રાવણસભામાં પહોંચીને રામનું પરાક્રમ વર્ણવી, તેને સીતાને પાછી મેપવા સમજાવે છે, ત્યારે રાવણ તેની દનીનોનું સખત શબ્દોમાં ખડન મેરે છે (૯ ૧૧૮-૧૨૭) વા રા મા રાવણે, હનુમાને મેરલા પ્રબોધનનો આલો દોઈ જવાય આપ્યો નથી, માન તેને શિક્ષા કરવાનો આદેશ જ આપ્યો છે (૫૪૮)

(૫) મહેન્દ્રપર્વતનું વર્ણન (૧૦૪૫-૫૦) અને મમ્માનું પ્રભાતવર્ણન તથા રાક્ષસીઓની પ્રેમક્રીડાનું વર્ણન (સર્ગ ૧૧) ભટ્ટિમન્યમાં મળે છે જ્યારે વા રા મા આ બધું નથી

(૬) ભટ્ટિએ સર્ગ ૧૩માં સુવેન પર્વતનું વિગતવાર વર્ણન આપ્યું છે (૧૩ ૩૧-૪૪) તે પણ વા રા મા નથી

(૭) વિભીષણે મંત્રીઓને રાવણના અગ્નિસંસ્કાર માટે આપેના સૂચનો અને રામે વિભીષણને રાજ્ય ચનારના અંગેનો આપેલો હિપદેશ ભટ્ટિમન્યમાં (૨૧ ૭-૧૩, ૧૯-૩૦) મળે છે, તે બંને બાબતો વા રા મા મળતી નથી

ઉપર દર્શાવેલા મહત્વના ઘટાડા, ફેરફારો અને ઉમેરાઓ જોતા મ્હી શકાય કે ભટ્ટિએ રામાયણકથાને ભટ્ટિમ ન જેવા વિશિષ્ટ મહાકાવ્યના સ્વરૂપને અનુકૂળ બનાવવા જે ફેરફારો મ્યાં છે તે પ્રમાણમાં નજીક કરેલાય

એક વસ્તુ નોંધવા નામક એ લાગે છે કે ભટ્ટિકાવ્યમાં વિભીષણ (તથા રાવણ)ની માતા નિમ્બાનો જે સવાદ મળે છે (૧૨ ૧-૫), તે સમીક્ષિત આશ્રિતિના સ્વીકૃત પાઠમાં મળતો નથી આ ઉપરાંત રાવણે સભાની મંત્રણા બાદ વિભીષણે તેને સહિ મરનાની સલાહ આપી તેથી રોષે લરાઈને તેણે વિભીષણને પાણિયું પ્રહાર કર્યો એનું નિરુપણ ભટ્ટિમન્યમાં છે આ બાબત પણ સમીક્ષિત આશ્રિતિના સ્વીકૃત પાઠમાં નથી મળતી ૪ પણ આ બંને બાબતો સમીક્ષિત આશ્રિતિના પરિશિષ્ટમાં દર્શાવાયે પ્રમાણે S_1 ને, V_1 , B , D_1 પ્રતોમાં મળે છે આમાં S_1 ઉત્તર પશ્ચિમ જૂથની વાચના છે, જ્યારે N (નેપાલી) V_1 (ગેથિની), અને B (બંગાળી) આ ત્રણે વાચનાઓ ઉત્તરપૂર્વ જૂથની છે, તેથી એમ કહી શકાય કે ભટ્ટિ ઉત્તરપશ્ચિમ અને ઉત્તરપૂર્વ એ પ્રદેશોમાં વા રા ની પ્રચલિત પાઠપરંપરાને અનુસર્યો હશે એમ કહે કહી શકાય કે વ્યાખ્યાણને ઉદાહરત કરવાનું હોવા છતાં, ભટ્ટિએ કથાને બંને તેટલી મૂળ સ્વરૂપમાં સાચવીને, ભટ્ટિમન્યમાં તેના અદ્વેષ આપ્યો છે

પાઠટીપ્પણી

૧. મહિલનાયની ટીકામાં સર્ગ-પુષ્પિકાઓમાં કથાવસ્તુને આધારે સર્ગોનાં શીર્ષકો આપ્યાં નથી, જ્યારે ટીકાકાર હરતમહિલકે કથાવસ્તુને આધારે આપેલાં આ સર્ગોનાં શીર્ષક પશુ કેટલીકવાર જયમંગલથી જુદાં પડે છે. તેથી મૂળ લઠિ-કાવ્યમાં કથાવસ્તુને અનુવક્ષીને સર્ગોનાં શીર્ષક આપેલાં નહીં હોય, એમ લાગે છે.

૨. સર્ગવાર શ્લોકસંખ્યા લઠિકાવ્યની જયમંગલ ટીકાવાળી આવૃત્તિ અનુસાર દર્શાવેલી છે.

૩. અહીં આપેલા વા.રા.ના અધ્યાયો તથા શ્લોકોના ક્રમાંક ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યૂટે તૈયાર કરેલી સમીક્ષિત આવૃત્તિના છે.

૪. વુલ્કે કામિલ 'રામકથા,' પૃ. ૧૮૨

૫. Valmiki Rāmāyaṇa-Yuddhakāṇḍa, (Baroda, 1971), Appendix 1 no 1, p. 887; Appendix 1, no 2, p. 903

પ્રકરણ ૮ ભટ્ટિની વિદ્વતા

મહાકવિ ભટ્ટિએ ટેના પાસે કયા કયા શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું હતું, એ વિશે સર્વજ્ઞ પણ માહિતા આપણને મળતી નથી, તેથી એમનાં એકમાત્ર કૃતિ ભટ્ટિના નમાથી આપણે તેમનાં બહુશ્રુતતા વિશેની માહિતી એકઠી કરવાની ગેરે છે.

જે જમાનામાં ભટ્ટિકાવ્ય રચાયું, તે જમાનામાં મહાકવિઓ મહાકાવ્યોમાં પોતાના પાડિત્યનું પ્રદર્શન કરવાનું નાનું ધરાવતા હતા આ વનપો મંઈક અંશે 'મિરાતાશુનીય'માં અને નધારે અરો 'નૌપધીયચરિત'માં દેખાય છે મહાકવિ ભટ્ટિનાં કૃતિમાં, એ વનણ પોતે સ્ત્રીકારી લીધેના એવડા હેતુને લીધે કંઈક અરો સયમમાં રહેતું જણાય છે, તેમ મ્હો શમય શાસ્ત્રોનો જીડો અભ્યાસ કર્યો હાય ત્યારે સ્વરચિત કાંઈક સ્વાભાવિક રીતે બાણે અબાણે તેનું થોડું પ્રતિબિંબ પડી જન, તેનું ભટ્ટિની બાગતમાં બન્યું હાગે છે.

શબ્દશાસ્ત્ર

ભટ્ટિને ભટ્ટિમ યના નગભજ દરેક સર્જની પુષ્પિનમાં 'મહાવૈયાકરણ' કહ્યા છે તે ઉપરાંત ભટ્ટિકાવ્યમાં પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી ના જે સૂત્રો એમણે ઉદાહૃત મ્યાં છે, તે પરથી ખ્યાન આવે છે કે ભટ્ટિએ ચામરણશાસ્ત્રનો એટલો બધો પ્રખર અભ્યાસ કર્યો હતો કે વ્યામરણશાસ્ત્ર સાથે તે ઓતપ્રોત થઈ ગયા હતા તેમના સમન સુધીમાં વ્યાકરણશાસ્ત્રના જે મથો રચાયા હતા, જેમકે 'પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી', વાલ્મીકી, વ્યામરણ મહાભાષ્ય તેમજ કાશિમળતિ વગેરે, તે બધા મથોનું એમણે આકલ અધ્યયન કર્યું હતું, એમાં કોઈ શંકા નથી આ ઉપરાંત પાણિનીય વ્યામરણપર સાથે જોડાયેનાં 'ધાતુપાઠ', ગણપાઠ, ઉણાદિ સૂત્રો આ જવાબી તે સુપરિચિત હતા, તેમ જણાઈ આવે છે તેમણે ભટ્ટિમ યના ગર મર્ગોમાંથી ૧/ મર્ગોમાં વ્યાકરણ ઉદાહૃત કર્યું છે, તેજ તેમનો વ્યાકરણ પ્રત્યેનો પક્ષપાત દર્શાવે છે તેમના પક્ષી થઈ ગયેના વ્યામરણશાસ્ત્રના અનેક વિદ્વાનોએ તેમના પ્રયોગોને પ્રમાણભૂત ગણ્યા છે, તેમાં અષ્ટાધ્યાયીના વૃત્તિગર ઉપગત ધાતુપાઠ, ગણપાઠ ઉણાદિ કોશના વૃત્તિકોશોને પણ સમાવેશ થાય છે તે પરથી પણ ખ્યાન આવે છે

કે પ્રખર વ્યાકરણશાસ્ત્રી તરીકે બધાએ તેમને માન્ય કર્યા હતા ભટ્ટિદાવ્યન વ્યાકરણશાસ્ત્ર અંગેના પાસાની ચર્ચા, તેમની વ્યાકરણશાસ્ત્રની વિદ્યા અંગેની વાત આવી જતી હોય, તેની પુનરુક્તિ અહીં કરી નથી.

અન કારશાસ્ત્ર

અન કારશાસ્ત્રની પણ કેટલીક વિભાવનાઓને ભટ્ટિએ સર્ગ ૧૦ થી સર્ગ ૧૭મા ઉદાહરણ કરી છે, તે પરથી ખ્યાન આવે છે કે અન કારશાસ્ત્રનો પણ તેમણે જીડો અવધાન કર્યો હતો તેમને તેમના જમાના સુધીમા માન્યતા પામી ચૂકેલા અન કારગનો પૂરે ખ્યાલ હતો તે ઉપરાંત કાવ્યમા શુદ્ધિનું સ્થાન, શુદ્ધિની વિભાવના આ બધાનું તેમને સારું જ્ઞાન હતું, તેનો ખ્યાન તેમણે આપેના (તે તેમણે આપ્યું હોય તો) 'પ્રસન્નકાંડ' નામ પરથી, તેમજ ઉદાહરણ દેના માધુર્ય શુદ્ધ પરથી આવે છે તેઓ 'ભાવિમ્લ' એ પ્રમુખરિપથ શુદ્ધ છે, તે ન બાળતા હોત તો આખા સર્ગમા તેને ઉદાહરણ મળત નહીં. ૧૧ી ભાષા સમાવેશ (એ પ્રમાણના ભાષાસેષ)ને પણ તેઓ સર્ગ ૧૭મા ઉદાહરણ કરે છે અન કારશાસ્ત્રમા દર્શાવેલી નાવિકાઓના આઠ પ્રકારોમાંથી કેટલાક પ્રકારો ભટ્ટિએ અગિયારમા સર્ગમા દર્શાવ્યા છે તેમા જ, એક મોક્ષમા આસારિત ભાવોમાંથી કેટલાકના નિર્દેશ મળે છે. આ બધું પુરવાર કરે છે કે અન કારશાસ્ત્રના બધા પાસાઓનું એમને જ્ઞાન હતું અન કારશાસ્ત્ર વિશેની તેમની સૂઝનો બરાબર ખ્યાન, તેમણે પ્રયોજેલા અન કારોગ ચર્ચા, ત્રયમા અનન કરગમા આવી છે તેના પરથી આવે છે.

વેદ, વેદાંગ અને સ્મૃતિઓ

આ મહાભવિએ ૧૪ વેદ, બ્રાહ્મણ્યમ યો. શ્રૌતસૂત્રો, વર્મસૂત્રો, ગૃથસૂત્રો અને સ્મૃતિમ યાત્રુ બ્રહ્મ અધ્યાન સૂત્રુ હતું, એમા ૧૦ શમ નથી તેમણે ભટ્ટિ પમા ૧૪ વેદનો (૧૨), સગ્વેદ તથા યજુર્વેદનો (૮) તેમજ સામવેદના ગાનનો (૧-૧૩) નિર્દેશ કર્યો છે આ મહાભવિ સ્મૃતિઓમા નિરુપાયેલા કર્મકાંડના ૫૪ સારા બાળકો હતા તેમ તેમણે આપેલા અમુક ઉદાહરણો પરથી લાગે છે.

તેમણે આચાર્યને અપાતા મધુપર્વનો નિર્દેશ બે ઠેકણે (૧૨૭ ૨૬) કર્યો છે, તેને 'આચાર્યાયન શ્રુચસૂત્ર' તથા 'બોધાયન શ્રુચસૂત્રનો અધ્યાગમણી ૨૭ ૩૧ ત્રીજા સર્ગમા રામના રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે ૨૨મા પાદેન વિધિઓ દર્શાવી છે (૩૩-૫), તે 'સામવિધાન બ્રાહ્મણમા વણુવેલી રાજની અભિષેકવિધિ સાથે મળતી આવે છે.^૨

ભટ્ટિએ દશરથ રાજના અને રાવણના અત્યેષ્ટિસ સ્કાર ખૂબ વિગતે વર્ણવ્યા છે એમની કેટલીક વિગત ખાસ નોંધપાત્ર છે દશરથના અત્યેષ્ટિસ સ્કારના વર્ણનમાં એની વિગત મળે છે કે મત્રાઓએ યજ્ઞ માટેના પાત્રોના સમૂહ એકઠો કર્યો અને નસ્ટિવન્નેએ તે પાત્રોને મૃતદેહ પર ગોઠવીને વિધિપૂર્વક ચિતાગ્નિમાં હોમ કર્યો (૩૩૩-૩૫) રાવણના અગ્નિસ સ્કાર વખતે પણ ભટ્ટિએ યજ્ઞપાત્રોને રાવણના શય પર ગોઠવ્યાની વાત કરી છે (૧૯૧૩). અહીં દશરથના તેમજ રાવણના મૃતદેહ સાથે યજ્ઞપાત્રોનું દહન કરવાનો નિર્દેશ છે આને પાત્રોનું 'પ્રતિપત્તિકર્મ' કહેવામાં આવે છે દશરથ (૬૪૫, ૧૨૮) અને રાવણ (૧૮૪૦) બંને 'આહિતાગ્નિ' હતા અને આહિતાગ્નિના અગ્નિસ સ્કાર સાથે યજ્ઞપાત્રોનું પણ દહન કરવાનો નિર્દેશ 'આશ્વપાયન મૃદ્ધસૂત્રમા,' 'શતપથ બ્રાહ્મણ'માં અને 'યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ'માં મળે છે^૩ વારામાં અગ્નિશાળામાંથી અગ્નિસ સ્કાર માટે માત્ર અગ્નિએ લાવ્યાની વાત છે (૨૭૦૧૩), યજ્ઞપાત્રોને શય ઉપર ગોઠવ્યાનો નિર્દેશ નથી તથા આ બાબત ભટ્ટિનું કર્મકાંડનું ગ્રીષ્મનટભયુ જ્ઞાન દર્શાવે છે

નસિ શરભગ, રામના દર્શન મ્યાં પછી સ્વેચ્છાએ અગ્નિમાં પોતાનો દેહ ટોમતા કહે છે કે અમે સ્વપુણ્યથી મેળવેલી ગતિને પામીશું (૪૬) પ્રાચીન કાળમાં ઋષિઓ વગેરે, બ્યારે તેમને એમ લાગે કે અમારા જીવનનું કર્તવ્ય પૂરું થયું છે, ત્યારે નશ્વર દેહનો અત ઉપવાસ, અગ્નિપ્રવેશ કે જળસમાધિથી લાવતા આમ કરવાથી તેમને આત્મહત્યાનું પાપ લાગતું નહીં, અને તેઓ પુણ્યગતિને પામતા હતા આ બાબતને પણ ધર્મશાસ્ત્રોનું સમર્થન મળી રહે છે^૪ 'ભટ્ટિકાવ્યના ૭૬૫ સર્ગમાં (શ્લોક ૬૫) રામ શબરીને પૂછે છે કે 'તમે સધ્યાએ વખતે કરવાનું આચરન ચૂમ્ના તો નથી ને ? આ બાબતને પણ 'બોધાયન ધર્મશાસ્ત્ર' સમર્થન મળી રહે છે^૫ આ ઉપરાંત રામલક્ષ્મણની વનવાસ દરમિયાનની જે દિનચર્યા આપવામાં આવી છે, તેમાં સધ્યાસમયના જપનો ઉલ્લેખ છે (૬૧૪) તેને, તેમજ દેવને અર્પણ કરીને રામનક્રમણ બોજન કરતા હતા (૪૯), એવો જે ઉલ્લેખ છે, તેને 'યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ'નું સમર્થન મળી રહે છે^૬

આ ઉપરાંત વ્યાકરણના સૂત્રોનું ઉદાહરણ આપતા ભટ્ટિએ 'કુણ્ડપાઘ્ય' અને 'અગ્નિચિત્યા' તેમજ 'ઉપચાઘ્ય' નામના યજ્ઞોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (૬૬૭) લાગે સમય ચાનનાગ યજ્ઞોમાંથી ભટ્ટિએ 'અગ્નિષ્ટોમ' અને 'જ્યોતિષ્ટોમ' યજ્ઞોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (૯૭૮) તેમજ 'યાયજુક' એટલે કે નિત્ય જમણ કરતા પગિનાજ્ઞકોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (૨૨૦) કર્મકાંડમાંથી એક બે નોંધપાત્ર ઉપ-માઓ પણ ભટ્ટિએ આપી છે, જેમાંની એમાં જ્ઞાતાને અતિપવિત્ર યજ્ઞવેદી સાથે

(૭.૪૫), તો બીજા સાતાને યજ્ઞવેદીમાં હોમાતી આજ્યધારા (ધીની ધારા) સાથે સરખાવી છે (૨૦ ૩૭)

જ્યોતિષશાસ્ત્ર

વનવીના આ મજાકાવિએ જ્યોતિષશાસ્ત્રનું પણ જ્ઞાન સપાદન હતું, એમ ભટ્ટિકાવ્યમાં આપેના અમુક નિર્દેશો પરથી સાબિત થાય છે. ભટ્ટિકાવ્યમાં શુકનો અને અપશુનો અંગેના, ખાસ કરીને યુદ્ધ પ્રસંગે થતા શુકનો અને અપશુનો અંગેના જે નિમિત્તો દર્શાવેલા છે, તેને વગાહમિહિરની ‘બૃહત્સહિતા’નું સમર્થન મળી રહે છે

ભટ્ટિકાવ્યના છઠ્ઠા સર્ગમાં રામ મારીચને મારીને પાછા ફરતા હોય છે, ત્યારે શિનાળો રુદન કરે છે, તે અપશુકન સીતાનો યનારો રિયોગ સૂચવે છે^૭ ખારમાં સર્ગમાં, રાવણની સભામાં ગાજનીતિની ચર્ચા વખતે, ચિલીપણુ રાક્ષસોનું નિકેદન સૂચનતા અનેક દુર્નિમિત્તો તરફ રાવણનું ધ્યાન દોરે છે, જેમ કે, સૂર્યની આસપાસનો રશ્મિસમૂહ ગ્રભનું લક્ષણ સૂચવે છે (૧૨ ૭૦)^૮ ઉલ્કાઓનું એક સામંત્ર પતન, રાજા અને રાખૂનો નાશ સૂચવે છે (૧૦ ૭૦)^૯ માસલક્ષી પ્રાણીઓનું નગરમાં ભ્રમણ પણ ત્યાંના રહેવાસીઓ માટે અશુભ ભવિષ્યનું સૂચક છે (૧૦ ૭૨)^{૧૦} તેજ પ્રમાણે ધૂમાક્ષ વગેરે ગક્ષસોને યુદ્ધમાં જતાં પહેલાં જે છાંટકા આવે છે, તે તેમના ભાવિ મરણને સૂચવે છે (૧૪ ૭૫)^{૧૧} વળી, યુદ્ધમાં જતી વખતે આકાશમાંથી રક્તની વર્ષા થાય કે બૂક પ થાય તો તે પણ અશુભની આગાહીરૂપ ગણાય છે (૧૪ ૭૬)^{૧૨} યુદ્ધમાં જતી વખતે, ગીધ જેવા માસલક્ષી પ્રાણીઓ ચિત્કાર કરે, તે પણ અપશુકન ગણાય છે (૧૪ ૮૩)^{૧૩} ભટ્ટિકાવ્યના સત્તરમાં સર્ગના નવમાં શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે કે સૂર્યનું બિંબ આકાશમાંથી પડતું લાગે કે વાદળો લોહી વરસાવે ને પણ ‘અશુભ’ની આગાહીરૂપ છે^{૧૪}

હવે ભટ્ટિ સામુદ્રિકશાસ્ત્રના પણ નિષ્ણાત હતા, એવું અનુમાન ‘દૂર્વાકા ણ્ડમિત્ર ક્યામા ન્યગ્રોઘપરિમણ્ડલા’ (૫ ૧૮) એ પદ્યિકાની દીકાકારોએ આપેની સમજૂતીને આધારે કરી શકાય. આ શ્લોકમાં સીતાના સૌંદર્યનું વર્ણન આપેલું છે. દૂર્વાકાણ્ડમિત્ર ક્યામા માના ‘ક્યામા’ શબ્દનો અર્થ ‘ક્યામવર્ણી’ લઈએ તો બધે એસશે નહીં, કારણકે મહિનાનાથે ધ્યાન દોર્યું છે તેમ વા રા મા

સીતાનો વર્ણ ગૌર હતો એમ જણાવ્યું છે, તેથી સ્થામનો અર્થ બીજો હોવો જોઈએ. આ બાબત પર વિશેષ પ્રકાશ પાડતાં ભરતમલ્લિક કહે છે કે 'શ્યામા' શબ્દ સામુદ્રિકશાસ્ત્રના નીચેના પારિભાષિક અર્થમાં લેવાનો છે :^{૧૫}

શીતે સુહોળસર્વાંગી ગ્રીષ્મે તુ મુલશીતલા ।

તત્પત્તકાશ્વનવર્ણાભા સાશ્વો શ્યામેતિ કથ્યતે ॥

કોઈકતું આ અવતરણ આખા પછી તેમણે બીજા કોઈના મત આપ્યો છે કે અપ્રસૂતા સ્ત્રીને પણ સ્થામા કહેવાય છે અને તે મતના સમર્થનમાં 'વિશ્વકોશ'નું અવતરણ આપ્યું છે : અપ્રસૂતાઙ્ગનાયાશ્ચ શ્યામા સોમલતૌપધી ।

આ જ શ્લોકમાંના બીજા શબ્દ ન્યગ્રોઘપરિમણ્ડલા ને સમજાવતાં મલ્લિકનાથે નીચેના શ્લોક આપ્યો છે :

કાકકુલ્લિસ્તુ યા કન્યા ન્યગ્રોઘપરિમણ્ડલા ।

એકં જનયતે પુત્રં સ ચ રાજા ભવિષ્યતિ ॥

—એતદેવાભિપ્રેત્યોક્તં સામુદ્રે ।

આમ, મલ્લિકનાથ પણ તેનો અર્થ સામુદ્રિકશાસ્ત્રની રીતે ઘટાવે છે.

ભરતમલ્લિક તેને સમજાવતાં બીજા કોઈકનો શ્લોક ટાંકે છે :

સ્તનો મુકથિનો યસ્યા નિતમ્ભે ચ વિશાલતા ।

મધ્યે ક્ષીણા ભવેત્ વા સા ન્યગ્રોઘપરિમણ્ડલા ॥

આ ઉપરાંત તેમણે 'અગ્નિપુરાણ'માં આપેલો કહીને સામુદ્રિક લક્ષણ દર્શાવતો આવો બીજો શ્લોક પણ આપ્યો છે,^{૧૬} તે ઉપરાંત પણ આ બંને શબ્દો વિશે ભરત મલ્લિકે ઘણી વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. આ બધી ચર્ચાનો સાર એ છે કે ભટ્ટકે આ ઉપરોક્ત બંને શબ્દપ્રયોગો સામુદ્રિકશાસ્ત્રના પારિભાષિક અર્થમાં પ્રયોજ્યા છે. આમ, જ્યોતિષશાસ્ત્રની બધી શાખાઓની ભટ્ટિને જાણકારી હતી, એવું સાબિત થાય છે.

ધર્મશાસ્ત્ર

કવિ ભટ્ટકે ધર્મશાસ્ત્રના અધ્યયનને પણ બાકાત નહોતું રાખ્યું, તેના પણ પુરાવા આ કાવ્યમાં ઠેકઠેકાણે મળી આવે છે. તેઓ એક સ્થળે (૮.૧૧૫) ધર્મ, અર્થ અને કામનો ઉલ્લેખ કરે છે. જ્ઞા સર્ગમાં (શ્લોક. ૮૮) શબ્દરીતો વેશ વર્ણવતાં સંન્યાસીની ઓઝો કેવો વેશ પહેરતી હતી તેની જાણકારી ભટ્ટકે દર્શાવી છે. તે જ સ્થળે તેમણે મનુષ્યે પિતૃકામ કરવું જોઈએ, દિવે પ્રત્યે આદર રાખવો

નેઈએ, અતિથિસત્કાર કરવો નેઈએ, ઇન્દ્રિયોને જીતવી નેઈએ. કામ અને મોહ પર વિજય મેળવવો નેઈએ, વિનય કેળવવો નેઈએ, મૃત્યુના ભય ઉપર વિજય મેળવતાં શીખવું નેઈએ—આ અને આવા બધા ધર્મશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલા આદર્શોને શમરીને નિમિત્તે નિરુપ્યા છે. ત્રીજા સર્ગમાં, પરમા શ્લોકમા પુત્રે પિતાની આજ્ઞામાં રહેવું નેઈએ તે પણ દર્શાવ્યું છે. વાલ્મીએ રામને કંપકા—આપતાં કહ્યું છે કે ધર્મશાસ્ત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે પાંચ નખવાળા જે પાંચ ભક્ત્ય પ્રાપ્તીએ છે તેમાનો હું નથી (૬.૧૩૧). આ ઉપરાંત દ્વિત્વેએ રાજ કરવાની સખા વગેરેનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે (૬.૬૫).

અર્થશાસ્ત્ર

ભટ્ટિએ બારમા મર્ગમા રાજનીતિના ગહન સિદ્ધાંતો જે સરળતાથી અને સક્ષેપમા રજૂ કર્યાં છે, તે પરથી સ્પષ્ટ લાગે છે કે એમણે ‘કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર’ અને ‘કામન્દકીય નીતિસાર’ જેવા અર્થશાસ્ત્રતા ગ્રંથોનું જીકું અધ્યયન કરીને તેમને પચાવ્યા હતા. આ મર્ગમા તેમણે એક શ્લોકમા (૮૮) અનેક અર્થશાસ્ત્રોનો જે નિર્દેશ કર્યો છે તે પરથી નક્કા થાય છે કે તેઓ ખીજા અનેક અર્થશાસ્ત્રોને જાણતા હોવા નેઈએ આ સર્ગમાં, રામ સાથે યુદ્ધ કરવું કે નહીં, એ બાબતની ચર્ચામા ભાગ લેતા ત્રિભીષણુ ષાડ્યુણ્ય નીતિની જે ચર્ચા કરે છે, તેના પર ‘કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર’ના ‘ષાડ્યુણ્ય નીતિ’ નામના સાતમા અધિકરણની ઘણી અસર સ્પષ્ટ જણાય છે.

આ બાબતવું સમર્થન ભટ્ટિકાવ્યના અમુક શ્લોકો ‘કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર’ અને ‘કામન્દકીય નીતિસાર’ની ઉક્તિઓ સાથે મળતા આવે છે, તે પરથી થાય છે, જેમકે—

તપ્તસ્ય તપ્તેન યથાઽઽસો નઃ સન્ધિ . ॥ (ભ કા. ૧૨.૪૦),

નાતપ્તં લોહ લોહેન મઘત્તે...। (કૌ.અ. ૭૩.૮),

...યેન સુમમ્પ્રતપ્તસન્તેન સન્વાનમુર્ષેતિ તપ્તઃ ॥ (કા ની. ૮૭/)

ભટ્ટિકાવ્યના પાંચમા અને બારમા સર્ગમાં વલ્કીની ચંચળતા વિશેના જે શ્લોકો મળે છે, તે કા.ની ના અમુક શ્લોકો સાથે મળતા આવે છે જેમકે,

સહાયવન્ત ઉચ્ચુક્તા બહવો નિપુણાશ્ર યામ્ ।

શ્રિયમાશાસતે લોલાં તાં હસ્તેકૃત્ય મા શ્વસીઃ ॥

લક્ષ્મીઃ પુંયોગમાશંસુઃ કુલટેવ કુતૂહલાત્ ।

અન્તિકેડપિ સ્થિતા પત્યુશ્ચલેનાડ્યં નિરીક્ષતે ॥

(ભ.કા. ૧૧.૧૬,૧૭)

ક્લિષ્ટાત્મમૃત્યુઃ પરિમૃગ્યસમ્પન્ માની યતેતાડપિ સસંશયેડ્યે ।

સન્દેહમારોહતિ યઃ કૃતાર્થો નૂનં રતિં તસ્ય કરોતિ ન થીઃ ॥

(ભ.કા. ૧૨.૪૪)

ધીમાનુત્સાહસમ્પન્નોડધ્યવસાયસમન્વિતઃ ।

ભાજનં પરમં શ્રીણામપામિવ મહાર્ણવઃ ॥ (કા.ની. ૧૪.૪)

ભાક્તું પુરુષકારેણ દુષ્ટા સ્ત્રિયમિવ શ્રિયમ્ ।

વ્યવસાયં સદૈવેષ્ટેન્નહિ ક્લીવવદાચરેત્ ॥ (કા.ની. ૧૪.૧૦)

આ ઉપરાંત કૌ.અ.માં પ્રયોગેશા ‘ઔર્ણવપત્યોગ’ શબ્દનો પારિભાષિક અર્થ શત્રુને ઝેર વગેરેથી મારવાનો પ્રયોગ એવો થાય છે.^{૧૭} આજ અર્થમાં ભટ્ટિએ આ શબ્દ ખારમા સર્ગના શ્લો. ૩૦માં પ્રયોજ્યો છે. ‘શ્વાવરાહકલહ’ શબ્દનો અર્થશાસ્ત્રમાં એવો અર્થ થાય છે કે જ્યારે કોઈ વિજિગીષુ નિર્ણય લેવાથી, કોઈ સખળ શત્રુને ન હરાવી શકે, ત્યારે તે ખીજ સખળ શત્રુને એના સાથે ઝગડાવી મૂકે છે. આને ‘શ્વાવરાહકલહ’ કહેવાય છે,^{૧૮} કારણકે જેમ ચાંડાળો પોતે વરાહને ન મારી શકે, ત્યારે એના પર શિકારી કૂતરો છોડી મૂકે છે. બેમાંથી ગમે તે મરે, એમને તો લક્ષ્ય મળવાનું જ છે, આજ અર્થમાં ભટ્ટિએ તેમ પ્રયોજ્યો છે (૧૨.૩૩). ભટ્ટિકાવ્યમાં ત્રિજીગણ વગેરેએ કરેલી ‘પચ્ચાદ્ગમન્ત્ર’ (૧૨.૬૨) ની અર્થ કૌ.અ.માં આપેલા ‘પચ્ચાદ્ગમન્ત્ર’ (૧૧.૫.૪૬)ના નિરુપણ સાથે મળતી આવે છે.

‘કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર’ ઉપરાંત ‘કામ-દક્ષીય નીતિસાર’ના ૯, ૧૦, ૧૧ અને ૧૨ એ ચાર અધ્યાયોની અસર પણ ખારમા સર્ગ ઉપર જણાય છે.^{૧૯} વિભીષણનું પાત્ર પણ અર્થશાસ્ત્રના મંથોમાં આપેલા રાજનીતિસના આદર્શને ધ્યાનમાં રાખીને આલેખવામાં આવ્યું લાગે છે, કારણકે કા.ની.ના બીજા અધ્યાયમાં આપેલા

તેના આદર્શ સાથે એ સાગ્ય ધરાવે છે.^{૨૦} ભક્તના નવમા સર્ગમાં રાવણ પાસે દ્વિતીય તરીકે ગ્રયેલા હનુમાન કાનીમાં જણાવેલ દ્વિતીય આદર્શ મૂર્તિમંત કરતા જણાય છે.^{૨૧}

કામશાસ્ત્ર

મહાવૈયાકરણ ભટ્ટિ કામશાસ્ત્રના પણ સારા અભ્યાસી હતા તેની પ્રતીતિ પાંચમા સર્ગમાં અને અગિયારમા સર્ગમાં થાય છે. પાંચમા સર્ગમાં પરિવ્રાજકવેશે-આવેશે રાવણ સીતાને આકર્ષવા તેની સાથે જે સંભાષણ કરે છે(૫.૬૫-૭૫, ૮૭-૯૧) તેમાં પણ કામશાસ્ત્રના અભ્યાસની અસર જણાય છે. જેમકે,

આપીતમધુકા મૃદ્ધૃગૈઃ મુદિવેવાડરવિન્દિની ।

સત્પરિમલલક્ષ્મીકા નાડ્યુસ્કાસીતિ મે મતિઃ ॥ (૫.૭૦)

અગિયારમા સર્ગમાં એમણે રાક્ષસીઓની પ્રેમકીડાનું જે વર્ણન આપ્યું છે, તેના પર વાતસ્થાયનરચિત ‘કામસૂત્ર’ના સાંપ્રયોજિક નામના બીજા અધિકરણની અસર સ્પષ્ટ જણાય છે.^{૨૨} આજ સર્ગમાં તેમણે પ્રેમીઓના માનસનું સારું વિશ્લેષણ કર્યું છે. (૧૧.૧૦-૩૭) જેનો ખ્યાલ નીચેના શ્લોક પરથી આવશે :

ગતેતિભૂમિ પ્રણયે પ્રયુક્તાનવુદ્ધિપૂર્વ પરિલુપ્તસંજ્ઞઃ ।

આત્માજુભૂતાનપિ નોપચારાન્સ્મરાતુરઃ સંસ્મરતિ સ્મ લોકઃ ॥

(૧૧.૨૯)

આ સર્ગમાં ઠવિએ નાવિકાઓના અમુક પ્રકારો પણ દર્શાવ્યા છે, જેની ચર્ચા આગળ ઉપર માધુર્ય શુણની ચર્ચાના સંદર્ભમાં કરવામાં આવશે.

નૃત્યકેન્દ્ર

આ કૃતિના કર્તાએ નૃત્યશાસ્ત્રને પણ પોતાના અભ્યાસમાંથી બાકાત રાખ્યું ન હતું, તે બાબત ભટ્ટિકાવ્યમાં મળતા નૃત્યશાસ્ત્રના અનેક ઉલ્લેખો પરથી પુરવાર થાય છે. તેમણે બીજા સર્ગના સોળમા શ્લોકમાં દહીં વલોવતી ગોપાંગનાની ક્રિયામાં એક પ્રકારનું નૃત્ય જોયું છે. તે શ્લોકમાં પ્રયોજેલા ‘પિષ્તપાર્થ’ જેવા શબ્દપ્રયોગો સ્ત્રીઓની લલિત ચાલને દર્શાવે છે અને એ નૃત્યશાસ્ત્ર સાથે સંકળાયેલા છે.^{૨૩} વનવાસમાં ગ્રયેલા રામને મળવા જતા લગત અને નગરવાસીઓ વગેરે લોકોના મુનિના આશ્રમમાં વિશ્રામ માટે રોકાયા હતા, ત્યારે તિલોતમા વગેરે અપ્સરાઓએ રાગપૂર્વકે નૃત્ય કર્યું અને વિશ્રમ સહિત નમન કર્યું, એવા ઉલ્લેખ આ કાવ્યમાં મળે છે. (૩.૪૩).

ભટ્ટકાવ્યમાં પવનના આધાતથી હાલતાં, તેમજ ભ્રમરવાળાં જુક્ષોને, ગાયકથી વીંટળાયેલા નર્તકો સાથે સરખાવ્યાં છે. (૬.૮૪). સીતાને શોધવામાં વ્યગ્ર એવા હનુમાને લંકામાં થઈ રહેલાં નૃત્યોને ન જોયાં, ન સાંભળ્યાં, એવા નિર્દેશ છે (૮.૨૯). આજ સર્ગમાં ભટ્ટિએ દર્શાવ્યું છે કે રાવણના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ ક્ષીણ, ક્ષિલ્લિમિત અને વિભ્રમોમાં નિપુણ હતી (૮.૪૭), જ્યમંગલે તે સ્ત્રીકની દીકા કરતાં દર્શાવ્યું છે કે આ બધું સુકુમાર નૃત્યમાં પ્રયોજાતું હોય છે :

વિલાસલીલાઃ કિલકિ ચિત્તાનિ...। યોજ્યાનિ તજ્ઞઃ સુકુમારનૃત્તે ॥

હતાઓને ધીમે ધીમે હલાવતા વાયુને તેમણે હતાઓના નૃત્યશિક્ષક કહ્યો છે. અગિયારમાં સર્ગમાં, કાંઈ સુંદરસ્ત્રીની આંખોને દમળ સમજી, તે તરફ જાય છે, ત્યારે ગભરાટને લીધે તે સ્ત્રીની થતા વિચિત્ર ચેષ્ટાઓના સંદર્ભમાં ભ્રમરને નૃત્યશિક્ષકની ઉપમા આપી છે (૮.૩૭).^{૨૪}

સંગીતશાસ્ત્ર

તેમણે રાક્ષસસેનાના યુદ્ધ સમયે વગાડવાનાં વાદ્યોનો પણ વિગતવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેમકે શંખ, ભેરીઓ, પાંસળાઓ, શૃંગ, ઢાકા, પણવ, કાહલ, પેરા, મૃદંગ, ગોમુખ, ધંટ અને નગારાં (૧૪.૨-૪).

તેમણે પવન અને તાલ સાથેના નૃત્યનો બીજા સર્ગમાં નિર્દેશ કર્યો છે (૭.૧૬) આ બધા ઉલ્લેખો પરથી ખાતરી થાય છે કે ભટ્ટિ નૃત્યકલા અને સંગીતશાસ્ત્રનું સારું જ્ઞાન ધરાવતા હતા.

પૌરાણિક સંદર્ભો

ભટ્ટિને રામાયણકથાને આ કાવ્યમાં સંક્ષેપમાં આપવાની હોઈ, રામચરિત સાથે સીધી રીતે ન સંજ્ઞાપ્રેક્ષી કથાઓ અને સંદર્ભો તો એમને છોડી દેવાં જ પડ્યાં છે, પણ જે પૌરાણિક સંદર્ભો^{૨૫} મૂળ કથા સાથે વણાઈ ગયાં છે, તેમનો નિર્દેશ તો ભટ્ટકાવ્યમાં અચૂક આવે છે.

ભટ્ટકાવ્યમાં વારંવાર આવતો ઇન્દ્રનો અને તેનાં પરાક્રમેનો સંદર્ભ ખાસ નોંધપાત્ર છે (૧.૧, ૮.૨૦, ૬.૧૦૯, ૧૬.૩૪, ૧૮.૧૩). ઇન્દ્રજિતે ઇન્દ્રને હરાવ્યો તે વાત ત્રણવાર આવે છે (૯.૭૩, ૧૮.૧૩, ૧૬.૧૧). મૈનાકની પાંખો ઇન્દ્રે કાપી નાંખ્યાનો નિર્દેશ પણ મળે છે (૮.૮). ઇન્દ્રના સારથિ માતલિનો નિર્દેશ આવે છે (૧૮.૯૭). ઇન્દ્રે વજ્ર વડે નમુચિ અસુરનું માથું કાપી નાખ્યું, તેનો

નિર્દેશ બારમા સર્ગમાં (૧૨૫૮) મળે છે યમક અનકારના એક દૃષ્ટાંતમાં
 ધન્વની સાથે મુદ્રા નામના અપ્સરા દર્શાવનામાં આવી છે (૧૦૧૯) પરશુરામે
 કાર્તવીયાર્જુનને જીત્યાનો ઉલ્લેખ પણ ભટ્ટિભવ્યમાં મળે છે (૫.૩૩)

આ કાવ્યની શરૂઆત વિષ્ણુએ સમરૂપે અવતાર લીધો, તેનાથી થઈ છે
 (૧૧), તેમના વામન અને વરાહ અવતારનો તથા તેમણે કરેલા સમુદ્રમંથનનો
 તથા દેત્યોને હરાવ્યાનો નિર્દેશ, વિશ્વામિત્રે કરેલી રામની પ્રશંસામાં મળે છે
 (૨૩૯), જ્યારે રૂસિહાવતારનો ઉલ્લેખ માત્યવાનની ઉક્તિમાં મળે છે (૧૨૫૯)

આ ઉપરાંત પણ વ્યાકરણના સૂત્રને ઉદાહરત કરતા શ્લોકોમાં કુબેરનો
 ઉલ્લેખ ત્રણવાર (૫૮૭, ૧૪૩૭, ૧૬૩૧) આવે છે અને ૫૨૨ માં માનવી,
 ધન્વાણી, રુદ્રણી, રોહિણી વગેરેનો ઉલ્લેખ આવે છે જ્ઞાનો ઉલ્લેખ બે
 વાર આવે છે (૧૬, ૨૧૧૨) એકવીસમાં સર્ગમાં તેમને વિંધના સ્ત્રી
 કહેવામાં આવ્યા છે (૨૧૧૨) યમનો કૃતાંત તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે (૯૫૪)
 અને તેને રાવણથી ગભરાતો દર્શાવવામાં આવ્યો છે (૧૮૨૦), તેમજ
 વરુણના પાશનો નિર્દેશ મળે છે સમુદ્રને વરુણનાય તરીકે વર્ણવવામાં
 આવ્યો છે (૧૩૧૯) શિવનો ઉલ્લેખ આ કૃતિમાં ત્રણેકવાર (૫૭૩, ૮૮૧,
 ૨૧૧૧) મળે છે તેમને એક સ્થળે (૨૧૧૧) સ્થાણુ, શ્લોકી અને વૃષભવાહન
 કહેવામાં આવ્યા છે લકામાં તેમની પૂજા થતી હતી એવો નિર્દેશ પણ મળે છે
 (૧૦૭) ગરુડનો ઉલ્લેખ વિનતાના પુત્ર તરીકે મળે છે (૮૧૦૯)

૭૬ શાસ્ત્ર

એમણે દસમાં સર્ગમાં તથા તે સિવાયના સર્ગોમાં પ્રયોજેલા જોડોનો અભ્યાસ
 કરતા, ખ્યાલ આવે છે કે તેમને પિંગળના જ્ઞેયશાસ્ત્રનો પણ સારો પરિચય
 હતો વ્યાકરણ ઉદાહરત શ્રવાના હેતુને લીધે તેમને અનુષ્ટુપ સર્ગ વધારે પ્રયોજ્યો
 પડ્યો, તેથી ખીજા કવિઓની સખ્યામણીમાં જુદાજુદા જોડો પ્રયોજવાનો અવ
 કાશ ઓછો હતો, છતાં અશ્વનસિત, નદન નર્દટક, અને પ્રહરણકલિમ જેવા
 ઓછા પ્રયોજતા જોડો તેમણે પ્રયોજ્યા, એ તેમનો તે જાણતનો શોખ દર્શાવે છે
 તેમણે કુલ ૨૬ જોડો પ્રયોજ્યા છે, આ જાણતની ચર્ચા આગળ ઉપર પિંગળનાર
 કરવાની હોવાથી અહીં માન તેના ઉલ્લેખ કર્યો છે

યુદ્ધવિદ્યા

તેમણે તિડન્તમાડના સર્ગોમાં, ખાસ કરીને ૧૪, ૧૫ અને ૧૭માં સર્ગોમાં
 મુદ્દત વર્ણન આપ્યું છે ૧૪માં સર્ગની શરૂઆતમાં પાનરસેનાનું રાક્ષસમેતા

સાથેનું પ્રારંભિક મુદ્ધ આપ્યું છે. પછીના સર્ગોમાં સુખીવતું કુંભકર્ણુ સાથેનું અને રામનું રાવણ સાથેનું, તથા બીજાં અનેક મુદ્ધો તેમણે ખૂબ જીરુસાપૂર્વક વર્ણવ્યાં છે. તેમણે રાક્ષસસેનાના વાનરો સાથેના મુદ્ધના વર્ણનમાં, મુદ્ધમાં વપરાતા નીચેનાં આયુધોનો વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે : ધનુષ્ય, તલવાર, મદા, રાસ, બાણ, ખડ્ગ, ભાલા, તોમર, ચક્ર, વિસ્તૃત પાશ અને શલપટ્ટિશ વગેરે (૧૪, ૨૩-૨૪) રાક્ષસોનાં આ શસ્ત્રોની સામે વિરોધમાં તેમણે વાનરસેનાનાં શસ્ત્રો જેવાં કે મુઠિઓ, દાંત, નખ, પૂછડાં, વૃક્ષો અને પર્વતોને દર્શાવ્યાં છે. આ બધા નિર્દેશો તેમના મુદ્ધશાસ્ત્રના જ્ઞાનની સાક્ષી પૂરે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન

ભટ્ટિકાવ્યના પ્રથમ સર્ગમાં નીચેના શ્લોક મળે છે, જે દશરથે વિશ્વામિત્રનું સ્વાગત કરતાં ઉચ્ચાર્યો છે :

ऐयी : पुनर्जन्मजयाय यत् त्वं रूपादिबोधान् न्यवृतञ्च यत् ते ।

तत्त्वान्यबुद्धा : प्रतनूनि येन ध्यानं नृपस्तच्छिवमित्यवादीत् ॥ (૧.૧૮)

આ શ્લોક ઉપરથી, તેઓ પદ્મદર્શનના જ્ઞાતા હશે એમ લાગે છે. જયમંગલે સમજાવ્યા પ્રમાણે પણ આમાંના 'તત્ત્વાનિ' શબ્દ સાંખ્યદર્શનના પચીસ તત્ત્વોને દર્શાવે છે. પાંચમાં સર્ગના ૬૩માં શ્લોકમાં તેઓ આત્માને જાણનાર યોગીઓની વિધાનો નિર્દેશ કરે છે. તે વિદ્યા એટલે ઉપનિષદ એવું જયમંગલે સ્પષ્ટ કર્યું છે. આમ ભટ્ટિ ઉપનિષદોમાં નિરૂપાયેલી અધ્યાત્મવિધાનાં પણ જાણકાર હતા, એવો આ નિર્દેશો પરથી અણસાર મળે છે.

વાદવિવાદવિદ્યા

ભ.કા.ના બારમા સર્ગમાં કર્તાએ રાજનીતિ બાબતમાં એક બાજુ પ્રહસ્ત, રાવણ વગેરે અને બીજી બાજુ વિલીપણ, માલ્યવાન અને કુંભકર્ણુ વચ્ચે જે વ્યવસ્થિત રીતે વાદવિવાદ રજૂ કર્યો છે, તે પરથી લાગે છે કે ભટ્ટિ વાદવિવાદ-વિદ્યામાં પણ નિપુણતા હતા.

બારમા સર્ગની શરૂઆતમાં, રાવણ, પ્રહસ્ત અને વિલીપણ વગેરે રાક્ષસોની સમિતિને બોલાવી તેમની સલાહ માંગે છે, કે રામ બ્યારે લંકામાં પ્રવેશવા સમુદ્ર ઝાળંચળાની તૌધારીમાં છે, ત્યારે કઈ નીતિ અપનાવવી યોગ્ય છે તે કહો.

આના જવાબમાં પ્રહસ્ત વગેરે ચક્ષુસો રામ સાથે લડી લેવાની તરફેણમાં છે તેથી તેઓ દલીલો મેરે છે કે ઇન્દ્રને દરાવનાર એવા તમે, મનુષ્ય સાથેના યુદ્ધને આટલી ગભીરતાથી કેમ લો છો? વળી હનુમાને લ મ બાળી, તેમાં આપણે જ પ્રમાદ છે કે આપણે એના વધ ન મ્યો શાસ્ત્રાર્થમાં પ્રતિરૂપધર્મ પર જીત મેળવવા તત્પર કોઈ પડિતની જેમ વિલીપણુ પહેના પૂર્વપક્ષનું સખળ ખડન મેરે છે અને ખડન મરતા કહે છે કે જે મનુષ્યના સેન હનુમાને લ કાને બાળી, તે મનુષ્યની શક્તિ વિશે ગભીરતાથી વિચારવું જોઈએ આ જ હનુમાને બ્રહ્માશ્વન ધને પણ છોડી નાખ્યો હતો

તે માને છે કે રામ જોડે યુદ્ધ કરવામાં રાક્ષસોનું ક્ષિત નથી પોતાના પક્ષના સમર્થનમાં અનેક તર્કયુક્ત અને વજૂદવાળી દનીયો રજૂ કરતા મહે છે કે વિજિ ગીધુ રામને માટે તેના પોતાના સન્નેગો સાનુકૂળ હોય પોતે સોમપ્રિય હોય, મજબૂત મિત્રમંડળ વગેરે હોય, તોજ યુદ્ધ ફાયદામરક છે પછી આ બધા સિદ્ધિતો રાજ્યને લાગુ પાડીને તે જણાવે છે કે રાવણનો મિત્ર રાતિ મૃત્યુ પામ્યો છે ખર વગેરે સદાયકો મરી પરવાયા છે, જગતમાં તે અપ્રિય બન્યો છે, માટે યુદ્ધ એને ખુવાર કરનાર નીવડશે

સામે પક્ષે રામના સન્નેગો અનુકૂળ છે, તેમના યુગ્માવ વગેરે મિત્રે ને કોઈ રીતે ફોડી શકાય તેમ નથી, વળી વાનરો પણ રામને વફાદાર છે તેથી રામ સાથે સંધિ કરી લેવામાં ફાયદો છે

માલ્યવાન નામના રાવણના માતામહ પણ વિલીપણુના મતના છે તેઓ રામ સામાન્ય માણસ નથી પણ દિવ્ય અ III છે એમ કહે છે વળી તેઓ રાવણને તેની નબળાઈઓ પ્રત્યે ધ્યાન દોરીને મહે છે કે કુળની શાન્તિ માટે પણ તુ વિલીપણુનું કહ્યું માન કુલમ્હુર્ પચાગમ ન (કોટિય અર્થશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ) પ્રત્યે રાવણનું ધ્યાન દોરીને તેને તેનું અભિમાન ત્યજી રામ સાથે સંધિ મરના આમહ મેરે છે વળી સાથે સાથે એમ ખાતરી પણ આપે છે કે જો તે સંધિ ન કરે તો પણ પોતે તેના પક્ષેજ નડશે

આ બંનેનું ખાસ મરન, માલ્યવાનનું સમર્થન મળતા વિલીપણુ ફરી પોતાનો મત દંડપણે રજૂ મેરે છે પણ કમનસાળે રાવણ તે સ્વીકારતો નથી

આ બંધી મજાલા વારા ના યુદ્ધમાંડના પાત્ર (૮-૧૦) અધ્યાયોમાં નિરૂ પાઈજ છે, એ વાત ખરી પણ તેને આવી તર્મપૂર્વકની વાદવિવાદની રીતે એમજ સર્વમાં રજૂઆત કરવાનો મસળ ભાંચે દર્શાવ્યો છે

સામાજિક રીતરિવાજો

રામાયણ કથાને વફાદારીથી અનુસરતા ભટ્ટકાવ્યમાં પણ ક્યાંક ક્યાંક કવિના સમકાલીન સામાજિક રીતરિવાજોનું પ્રતિબિંબ પડે છે, જેમકે દશરથના મૃત્યુ પછી તેમની રાણીઓ પોતાના શરીર પર પ્રહાર કરે છે (૩.૨૨), ગુજરાતમાં વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી સ્ત્રીઓ સ્વજનના મૃત્યુ પ્રસંગે છાતી ફટતી હતી, તે રિવાજનો નિર્દેશ હશે કે આજ સ્લોકમાં રાણીઓ પોતાનાં કંઠણ ફોડી નાખે છે, એવો ઉલ્લેખ છે. આમાં પણ ભટ્ટિના સમયના રિવાજનો નિર્દેશ જોઈ શકાય કારણકે વા.રા.માં માત્ર રાણીઓના વિલાપનોજ ઉલ્લેખ છે (અયોધ્યકાંડ, ૫૯.૧૦-૧૪).

તેજ પ્રમાણે દશરથની અંત્યેષ્ઠિ વખતે, ભટ્ટિએ વર્ણુન ક્યું છે કે પ્રધાનોએ પ્વજ્ઞે ફરકાવ્યા, વેણુ, મૃદંગ અને કાંસ વગાડ્યાં, શંખ ફુંક્યા, શખનાં નાક, કાન અને આંખ તેમજ મુખમાં સોનું મૂક્યું (૩.૩૪-૩૫), આ બધી વિગત મૂળમાં નથી, તેથી ભટ્ટિના જમાનામાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત અંત્યેષ્ઠિ સમયના રિવાજોનો અહીં નિર્દેશ કર્યો લાગે છે.

વિવિધ વ્યવસાયો

મહાકવિ ભટ્ટિએ જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાંથી ઉપમાનો લીધાં છે. તેમની ટૂંટીક ઉપમાઓમાં અનુક વ્યવસાયોનો ઉલ્લેખ આવી જાય છે, જેના પરથી પણ ભટ્ટિના સમયમાં આ વ્યવસાયો પ્રચલિત હશે, એમ કહી શકાય.

તેમણે પાંચમાં સર્ગના ૮૮મા શ્લોકમાં દરિયામાં વહાણ લાંગી જવાથી ગમ-ગીન થયેલ સાગરખેડુ સાથે યમને સરખાવ્યો છે. સીતાને શોધવા જતા હનુમાનને તેમની વીંટી સોંપતાં રામ કહે છે કે માથ વેચવા જતો વેપારી જેમ ત્રાજવાની દારી પકડીને ઘેર ઘેર જાય, તેવી સાવધાનીથી તમે જાવ (૭-૪૯).

તેમણે એક સ્થળે, ઋણને લીધે બંધાયેલા માણસ તેમાંથી છૂટે ને ખુશ થાય, તેમ હનુમાન, સીતા પાસેથી રાવણ ગયો ત્યારે ખુશ થયા, તેવી ઉપમા આપી છે (૮.૧૦૩). આ પરથી લાગે છે કે તેઓ અહીં ધીરધારના વ્યવસાયનો ઉલ્લેખ કરતા લાગે છે. તે ઉપરાંત બારમાં સર્ગમાં, મૂર્ખ રાજાના સેવક ને તેમણે સાપને રમાડીને જીવના જોખમે આજીવિકા કમાતા મદારી સાથે સરખાવ્યો છે (૧૨.૮૪).

આમ સાહિત્યમાં કવિની વિદ્યા અનેકવિધ વિષયોમાં, વિશેષતઃ શબ્દશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્રમાં અને વેદ-વેદાંગ, સ્મૃતિ, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણો અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, વૃત્યમ્ભા, સંગીતશાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર વગેરેમાં તરી આવે છે.

પાદટીપો

- ૧ આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર, ૧૨૪, ૧-૪, વોધાયન ગૃહ્યસૂત્ર, ૧૦.૬૫
- ૨ P V Kane, *History of Dharmas'astra*, Vol IV (1948), p. 76
- ૩ *Op cit* Vol II part II, p 985 આહિતાગ્નિમન્તિભિર્વાહન્તિ યજ્ઞપાત્રૈશ્ચ । Vol IV pp 203-208 જનપથ બ્રાહ્મણ ૩૫૨. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર, ૪૧
- ૪ P V Kane *op cit* Vol II, part II, pp 926-927
- ૫ વોધાયન ધર્મશાસ્ત્ર ૨૪૮, પૃ ૫૫૫૬
- ૬ યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ, આચારાધ્યાય, ૨૪-૨૫, ૧૦૪
- ૭ વૃહત્સહિતા, વો ૧, ૨૮૨૪ ૩૦ ૩૦ ૪૫ ૬૨ વો ૨, ૬૭૪, ૭૦. ૧૦ ૮૫ ૨૧ ૮૫ ૩૭ BK (Leonardi) pp 42, 144-145 164
- ૮ એજન, વો. ૧, ૩૪૬
- ૯ એજન, વો ૧, ૩૩ ૧૧
- ૧૦ એજન, વો ૧, ૩૦ ૩
- ૧૧ એજન, વો ૧, ૫૦ ૨૬
- ૧૨ એજન, વો ૧, ૫ ૬૨, ૪૫ ૪૦
- ૧૩ એજન, ૪૬ ૨૫
- ૧૪ એજન, ૪૭ ૮૮-૪૬
- ૧૫ મહાભારતમાં, દ્રૌપદી શ્યામશર્ણુની હતી, પણ આજ પરિભાષિક અર્થમાં તેને દયામાં કહેવામાં આવી છે (આદિપર્વ, ૧૫૫ ૮૨)
- ૧૬ આ લક્ષણ 'અગ્નિપુરાણ' માં ટીઓનુ સામુદ્રિક લક્ષણ આપતા ૨૮૪માં અધ્યાયમાં કે બૃહત્સહિતાના ૬૯માં અધ્યાયમાં પણ મળ્યું નથી
- ૧૭ વૌલિત્ય અર્થશાસ્ત્ર, પ્રથમ ભાગ, ૪૩ ૨૩, ૫ ૧ ૩૭, ૭ ૧ ૩૨
- ૧૮ એજન, ૭ ૧ ૩૪
- ૧૯ કામન્દકીય નીતિસાર ભાગ ૨, સર્ગ ૬-૧૨

૨૦. એજન, ૨.૨૦.૨૦
૨૧. એજન, કૌ.અ.૧.૧૬, કા.ની ૧૩. ૧-૨૫
૨૨. કામસૂત્ર, પૃ. ૬૩-૧૬૧
૨૩. *Saṃgita Ratnākara*, vol. IV, ch. 7, pp 8, 9, 44.
૨૪. બલરામ ત્રિવેદી, ભારતની પ્રાચીન નૃત્ત અને નૃત્યકલાના સાહિત્યકીય સંસ્કૃત સંદર્ભો (અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, ભો. જે વિદ્યાભવન, અમદાવાદ ૧૯૭૬), પૃ ૩૩૧-૩૩૮
૨૫. S.P. Narang, *Bhaṭṭikāvya : A Study*, pp. 33-42

ભટ્ટિકાવ્ય : મહાકાવ્ય તરીકે

પ્રસ્તાવના

ભટ્ટિકાવ્ય સંસ્કૃત સાહિત્યનું પ્રથમ જ્ઞાત શાસ્ત્રકાવ્ય છે, તેથી શાસ્ત્રકાવ્ય તરીકેની તેની વિશિષ્ટતાઓને લીધે, મહાકાવ્ય તરીકેનું તેનું સૌંદર્ય કંઈ અદો દર્શાઈ ગયું છે, એમ કહીએ તો પણ ચાલે. તેના દીકાકાર જ્યમ જન્ય પણ તેમની વ્યાખ્યાની શરૂઆતમાં, તેને મહાકાવ્ય તરીકે ઓળખાવે છે, જ્યારે ખીજા દીકાકાર મતિનાથ પણ, તેના મુખ્ય રસ, નાયક અને વર્ણનો વિશે નિર્દેશ કરતા મહાકાવ્ય તરીકે તેને મૂનવે છે ?

તેનું મહાકાવ્ય તરીકેનું ચોચ મૂંઝાકન કરવું હોય તો તેને, ભટ્ટિના પ્રેશગામી કે સમકાલીન અનુદારશાસ્ત્રીઓએ આપેના લક્ષણ અનુસાર મૂનવવું જોઈએ, પણ ભટ્ટિ પહેલ થઈ ગયેના ઝાઈ અનુદારશાસ્ત્રી આપણી જાણમાં નથી

ભટ્ટિની નજીક થઈ ગયેના અનુદારશાસ્ત્રીઓમાં ‘વિશ્વધર્મોત્તરપુગણ’ના લેખક (ઈસ ૪૫૦ થી ૬૫૦), દડી (સાતમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ) અને ભામહ (આઠમી સદીનો પૂર્વાર્ધ) મહાકાવ્યના લક્ષણો આપે છે આમાંથી ખાસ કરીને, ભટ્ટિના સમકાલીન દડી અને ભામહ અનુસાર ભટ્ટિકાવ્યને મૂનવવું પડશે, કારણ કે ‘વિધધુ’માં મળતા મહાકાવ્યના લક્ષણો કરતા દડી અને ભામહે આપેના લક્ષણો મહાકાવ્યના ઘણા પાસાઓને આવરી લે છે.

મહાકાવ્યનો વિસ્તાર

દડી અને ભામહ બંનેએ મહાકાવ્યને ‘સર્ગવર્ગ’ કહ્યું છે^૧ તેથી સર્ગ-બદ્ધતાને મહાકાવ્યનું પ્રથમ અને આનરપદ લક્ષણ ગણી શકાય તેના કેટલા સર્ગ હોવા જોઈએ, એ વિગત દડી કે ભામહે આપી નથી જ્યારે વિશ્વનાથે (૧૪મી સદી) ‘સાહિત્યદર્પણ’માં કહ્યું છે કે તેમાં આઠ કરતા વધારે સર્ગો હોવા જોઈએ^૨

‘કાવ્યાદય’ પરની ‘અભા’ નામની દીકામાં ‘ઈશાનસહિતા’ નામના ત્રયમાંથી અવતરણ આપી કહ્યું છે કે મહાકાવ્યમાં સર્ગની સખ્યા આઠ કરતા ઓછી અને

ત્રીસ કરતાં વધુ ન હોવી જોઈએ.^૪ ભટ્ટકાવ્ય એ સર્ગબદ્ધ મહાકાવ્ય છે અને તેમાં બાવીસ સર્ગ છે.

દંડીએ ‘કા.આ.’માં કહ્યું છે કે સર્ગની લંબાઈ પણ વધારે પડતી ન હોવી જોઈએ. ‘કા.આ.’ પરની ‘પ્રભા’ ટીકામાં એવી સ્પષ્ટતા કરી છે કે દરેક સર્ગ ૩૦ શ્લોકથી નાનો કે ૨૦૦ શ્લોકથી મોટો ન હોવો જોઈએ.^૫ આ પ્રમાણે જોઈએ તો કહી શકાય કે ભટ્ટકાવ્યનો નાનામાં નાનો સર્ગ ૨૧ મો છે, જે ૨૩ શ્લોકોનો છે, તેને જરા નાનો કહી શકાય. બાકીનાં બધા સર્ગ સપ્રમાણ છે. આ કાવ્યના બાવીસ સર્ગોમાં કુલ ૧૬૨૬ શ્લોકો છે, એટલે એક સર્ગનું સરેરાશ માન લગભગ ૭૪ શ્લોકોનું થાય. આ કાવ્યનો મોટામાં મોટો સર્ગ છઠ્ઠો છે, તેમાં ૧૪૩ શ્લોક છે.

મહાકાવ્ય ‘અસંક્ષિપ્ત’ હોવું જોઈએ એમ દંડી માને છે, જ્યારે મામહ ‘મહત્વ’ હોવું જોઈએ એમ કહે છે.^૬ આ પરથી કહી શકાય કે તેમને મહાકાવ્યનો પદ વિશાળ નહીં તો અસંક્ષિપ્ત હોવો જોઈએ એવું અપેક્ષિત છે, જે અપેક્ષા ૧૬૨૬ શ્લોકનું ભટ્ટકાવ્ય પૂરી પાડે છે.

મહિનાથ અને ભરતમહિલકની ટીકાવાળી આવૃત્તિમાં દસમા સર્ગના મહાયમકને ઉદાહૃત કરતા બંને શ્લોકોને ૨૦મા નંબરના એકજ શ્લોક તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે, તેથી દસમા સર્ગની શ્લોકસંખ્યા તેમાં ૭૪ દર્શાવી છે. તે પ્રમાણે ગણીએ તો ભટ્ટકાવ્યના કુલ શ્લોકોની સંખ્યા ૧૬૨૫ થાય, જ્યારે પંડિત શિવદત્તસંપાદિત જયમંગલની ટીકાવાળી આવૃત્તિમાં બંને શ્લોકોને ૨૦ અને ૨૧ એમ નંબર આપ્યા છે તેથી તેમાં દસમા સર્ગના ૭૫ શ્લોકો દર્શાવ્યા છે અને તે રીતે ભટ્ટકાવ્યની કુલ શ્લોકસંખ્યા ૧૬૨૬ થાય છે.

આ કૃતિની જયમંગલની ટીકાવાળી આવૃત્તિમાં કુલ ૧૬૨૬ શ્લોક મળે છે. જ્યારે કે. પી. ત્રિવેદી સંપાદિત આવૃત્તિમાં કુલ ૧૬૩૧ શ્લોક મળે છે. જયમંગલની ટીકાવાળી આવૃત્તિમાં છઠ્ઠા સર્ગમાં ૧૪૩ શ્લોક છે. જ્યારે મહિનાથની ટીકાવાળી આવૃત્તિમાં ૧૪૨ શ્લોકો છે (૪૭૫, ૪૪૫, ૧૨૪ અને ૧૨૫-આ વધારાના છે). સાતમા સર્ગમાં, જયમંગલની ટીકા (૧૦૮ શ્લોકો) કરતાં મહિનાથની ટીકામાં બે શ્લોકો (૬૦, ૬૪) વધારે છે. આઠમા સર્ગમાં પણ જયમંગલની ટીકામાં ૧૩૧ શ્લોક છે, જ્યારે મહિનાથની ટીકામાં એક શ્લોક (૧૧૮) વધારે છે. આમ, મહિનાથની ટીકામાં કુલ ૬ શ્લોક વધારે છે, જ્યારે દસમા સર્ગમાં, મહાયમકના ૨૦ અને ૨૧ શ્લોકોને તેમણે એક જ

નંબર ૨૦ આપ્યો છે, તેથી જયમંજલ કરતાં એક શ્લોક જોડો થયો. માટે કુલ ૧૧ શ્લોકનો તક્ષાવત પડ્યો.

દંડીના મત પ્રમાણે, તેનું વસ્તુ ઇતિહાસ-કથામાંથી લીધેલું હોય કે ખીજીથી લીધેલું હોય, પણ તે 'સદાશ્રય' હોવું જોઈએ. 'સદાશ્રય' એટલે કે સત્ય-જૂત વૃત્તાંત પર કે સત્પુરુષ પર આધારિત હોવું જોઈએ.^૯ ભામહી માને છે કે તેમાં મહાન ચરિત્રનું ચિત્રણ હોય.^{૧૦} ભટ્ટકાવ્ય રામચરિત પર આધારિત છે, તેથી આ લક્ષણ પણ તેને બરાબર લાગુ પડે છે.

નાયક

'ચિ.ધ.પુ.' પ્રમાણે તેનો નાયક ધર્મવિજયી હોવો જોઈએ, જ્યારે ભામહીના મત પ્રમાણે તે અભિજ્ઞાન હોવો જોઈએ.^{૧૧} દંડી માને છે કે મહાકાવ્યનો નાયક ચતુર અને ઉદાત્ત હોવો જોઈએ.^{૧૨} ડા.આ. પરની પ્રભા દીઠા 'ચતુરોદાત્ત' લક્ષણને સમજાવતાં કહે છે કે ચતુર એટલે બ્યવહારકુશળ અને ઉદાત્ત એટલે ધીરોદાત્ત એમ સમજવાનું છે. ધીરોદાત્ત નાયકનાં લક્ષણો 'દશરૂપક(૨.૪-૫)' માં નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે.

મહાસત્ત્વોઽનિગમ્ભીરઃ કમાવાનવિકલ્પનઃ ।

સ્થિરો નિમૂઢાહંકારો ધીરોદાત્તો દુઃક્રમઃ ॥

રામચરિતના નાયક રામ આ લક્ષણો પ્રમાણે ધીરોદાત્ત નાયક છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ ભૂલ રહે છે.

આરંભ

દંડીએ નિર્દેશ કર્યો છે, તે પ્રમાણે મહાકાવ્યનો આરંભ, આશીર્વાદ, નમસ્કથા કે વસ્તુનિર્દેશથી થવો જોઈએ.^{૧૩} આ કાવ્યમાં મન્નાચરણ નથી. પણ પ્રથમ શ્લોકમાં રાજા દશરથનો પરિચય એમ આપવામાં આવ્યો છે, કે એમને ત્યાં ભગવાને પુત્ર તરીકે જન્મ લીધો હતો.

અમૂતૃપો વિબુધસતઃ પરન્તપઃ શ્રુતાન્વિતો દશરથ इत्युदाहृतઃ ।

गुणैर्वरं सुवनहितच्छलेन यं सनातनઃ પિતરમુપાગમત્ સ્વયમ્ ॥

કાવ્યની આ પ્રકારની શરૂઆતમાં વસ્તુનિર્દેશ પણ થઈ ગય છે, કારણ કે રામચરિતની કથા રામના જન્મથી જ શરૂ થાય છે અને ખીજી રીતે વિચારીએ

તા એમ પણ કહેવાય કે રામસ્વરૂપે અવતરેના ભગવાન વિષ્ણુનો ઉત્તેજ્યો એટલે કે તેમને નમસ્કાર કર્યા ગણાય.

ગીતાકાર મહિનાથે, આ બાબતમાં કહ્યું છે કે ‘અથ આદાવકારસ્ય વિષ્ણુવાચકપદસ્ય સત્તાવચનત્વાદ્વસ્તુનિર્દેશરૂપત્વાચ્ચ મગલાવહત્વમ્ । આ ઉપરાંત એમણે એ પણ સ્પષ્ટતા કરી છે કે ‘જ’ ગણુ નિષિદ્ધ હોવા છતાં ‘ભ’ગણુની આગળ આવવાથી શુભ ગણાય છે અને પોતાના અભિપ્રાયના સ્થમર્થનમાં કોઈમ્નુ અવતરણુ પણ આપ્યું છે

મ્નસ્તન્નજ્યા ગણાહ્યન્દૌ તેષુમ્નયત્તમા શુભા ।
જસ્તર્જર્જસ્તર્મયુક્તસ્સાત્તરો ર શુભપ્રદ ॥

ભટ્ટિમ્ન યના સપાદ્ય શિવદત્તે આ પ્રથમ મ્નોક પર ચર્ચા કરતા કહ્યું છે ‘અકારો વાસુદેવ સ્યાત । આ રીતે ‘અ’મરના ઉપન્યાસથી વાસુદેવનો શરૂઆતમાં જ નિર્દેશ થાય છે વળી, આ મ્થા વિષ્ણુના એક અવતાર—રામાવતારની જ મ્થા છે, માટે તેમની જ સ્તુતિ થઈ જાય ૬

કે હુયમ્સ માને છે કે આ મન્વની શરૂઆત અનમરશાસ્ત્રના નિયમો (મ આ ૧૧૪) પ્રમાણે નથી ૧૨ તેમના આ દીમનો જવાબ ઉપગની ચર્ચામાં સમાઈ જાય છે, તે સ્પષ્ટ છે

તેમણે અત વિશે પણ એવો મત દર્શાવ્યો છે કે તે ઓચિંતો હોય તેવા કાળે છે અને એવી જાણ જાહે છે કે ભટ્ટિમાના શિષ્યને મન્વને વ્યવસ્થિત પૂરૂ મરવા કરતા ભવિષ્યમાળના રૂપો ઉદાહરત કરનામાં વધુ રસ છે ૧૩

આ દીમનો જવાબ આપતા કહી શકાય કે વારાનો ઉત્તરકાંડ અનુકાશીન છે, માટે ભટ્ટિકાવ્યમાં રામચરિતનો અત ભરતના યૌવરાજ્યાભિષેક અને રામે મરેના અશ્વમેધ-યજ્ઞનથી આવે છે એ મ્થા રીતે અસ્થાને ન ગણાય. વળી એમ પણ મ્થા શક્ય કે ભટ્ટિએ કૃતિની શરૂઆત જેમ સરળ રીતે વસ્તુનિર્દેશથી મ્થી છે, તેમ કૃતિનો અત પણ એ જ રીતે કથાનો અત દર્શાવીને આપ્યો છે

પુરુષાર્થોનું નિરૂપણ

વિષય પુ’ના કર્તા દડો અતે લાભદ પણ માને છે કે તે ચારે પુરુષાર્થો તરફ પ્રવૃત્તિ મરાવનાર હોવું જોઈએ ૧૪ એટલે કે તેમાં ચારે પુરુષાર્થોના, ખાસ કરીને ધર્મ, કામ અર્થ અને મેક્ષનો ઉપદેશ દોવો જોઈએ

ભટ્ટિએ રામચરિતનું નિરૂપણ એવી રીતે કર્યું છે કે આ ચારે પુરુષાર્થોની પ્રવૃત્તિ માટે તે પ્રેરક નીવડે ભટ્ટિકાન્યનું ખીજું કે કદાચ મૂળ નામ 'રામણ વધ' છે તે નામ રામના કાથે અધર્મને રસ્તે ચાલતા રાવણનો વધ કરાવી, ધર્મ પ્રત્યેનો ઝોક સૂચવે છે જ તે ઉપરાંત રામ-નક્ષત્રનું નિશામિત્રની સાથે રાક્ષસોને જીત કરવા જાય છે (સર્ગ ૨), પિતાની આજ્ઞાને શિરોવદ્ધ ગણી, રાજ્યને છોડી વનવાસમાં જાય છે (સર્ગ ૩), અધર્મ આચરતા વાનિના વધ કરે છે (સર્ગ ૬), વગેરે પ્રસંગો ગમની ધર્મપ્રગયણતાને ઉપસાવે છે. ભટ્ટિએ રાક્ષસીઓની પ્રેમક્રોડાનું વર્ણન અત્રિયારમાં સર્ગમાં આપ્યું છે, તે કામ નામના પુરુષાર્થને દર્શાવે છે સીતાના વિયોગમાં રામના મુખમાં મૂકેલા વિરહના ઉદ્ગાર વિગ્રન ભગ્ન ગાગને સૂચવે છે, તે પણ 'કામ સાથે સંકળાયેલા ગણાય

રામને પ્રથમ રાજ્યપ્રાપ્તિ થનામાં અવરોધ આવ્યો અને ચૌદ વર્ષ બાદ રાવણના વધ પછી ફરી અયોધ્યામાં આવીને તે પ્રજાના પતિ બન્યા અને અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો (સર્ગ ૨૨) તે, તેમજ સુગ્રીવને અને વિભીષણને રામે રાજ્ય અપાવ્યું, આ બધા પ્રસંગો અર્થ નામના પુરુષાર્થ પ્રત્યે પ્રેરનારા છે, એમાં શંકા નથી ધર્મ, કામ અને અધર્મની પ્રાપ્તિ મોક્ષ તરફ દેરી જતારી નીવડે છે વળી, શરભ ગ નષિના રામના દર્શન પછી ઉત્તમ વ્રતિ દર્શાવી છે (૪૬), તે પણ મોક્ષને દર્શાવે છે

વર્ણન

'નિધ પુ'માં મહાકાવ્યના વર્ણવિષયોમાં, મન્નદૂત સ પ્રેષણ, અભિયાન, તેમજ મુદ્ધ, નાયકનો અમુદ્ધય તેમજ પ્રદેશો, નગરો, પાર્શ્વો, નકુઓ, પર્વતો અને સ્ત્રીઓનું વર્ણન ગણાવ્યું છે,^{૧૫} જ્યારે લામહે આમાથી મન્નદૂત સ પ્રેષણ, અભિયાન, મુદ્ધ અને નાયકના અમુદ્ધય-એટલા વિષયો ગણાવ્યા છે^{૧૬} હટ્ટિએ નગર, સમુદ્ર, પર્વત, નકુઓ, ચક્રોદ્ધ, સુર્યોદ્ધ, ઉદ્ધ નક્રોડા, સલિલક્રોડા, મધુપાન, રસોતસવ, વિવાદ, વિગ્રન ભ, કુમારજન-મ, મન્નદૂત સ પ્રેષણ વગેરે વર્ણવિષયોની વ્યવસ્થિત યાદી જ આપી છે^{૧૭}

આમ વર્ણનો એ મહાકાવ્યનું આવશ્યક અને લોખણિય લક્ષણ છે ભટ્ટિના આ મહાકાવ્યમાં ઉદ્યાનક્રોડા અને સલિલક્રોડા સિવાયના લગભગ બધાજ વર્ણનો મળે છે અયોધ્યા અને લંકાનું વર્ણન પ્રથમ સર્ગમાં (૫-૮) અને સાતમાં સર્ગમાં (૮૪-૮૭) અનકમે મળે છે સમુદ્રનું વર્ણન સાતમાં સર્ગમાં (૧૦૩-૧૦૮)

અને દસમા સર્ગમાં (૫૨-૫૮) મળે છે, જ્યારે પંખાસરોવરનું વર્ણન છઠ્ઠા સર્ગમાં (૭૨-૮૪) મળે છે. મહેન્દ્ર પર્વતનું વર્ણન દસમા સર્ગમાં (૪૫-૫૦) મળે છે. શરદઋતુનું વર્ણન ખીજા સર્ગની શરૂઆતમાં (૧-૮) અને વર્ષાઋતુનું વર્ણન સાતમા સર્ગની શરૂઆતમાં (૧-૧૨) મળે છે. લંકામાંના પ્રભાતનું વર્ણન અગિયારમા સર્ગની શરૂઆતમાં મળે છે. રામસીતાના વિવાદનું વર્ણન દ્વિતીય સર્ગમાં મળે છે (૮૪-૪૮). રાક્ષસીઓની પ્રેમક્રીડાનું વર્ણન અગિયારમા સર્ગમાં મળે છે. જ્યારે રામની વિરહાતુર અવસ્થાનું વર્ણન સાતમા સર્ગની શરૂઆતમાં (૫-૧૪) મળે છે. રાજનૈતિક ચર્ચાનું પ્યારમા સર્ગમાં નિરૂપણ છે, તો નવમા સર્ગમાં હનુમાનનું દૂતકાર્ય નિરૂપાયું છે. યુદ્ધનું વર્ણન ચૌદમા, પંદરમા અને સત્તરમા સર્ગમાં મળે છે.

આ ઉપરાંત ભાષાસમાવેશની યુક્તિ ઉદાહરત કરવા તેરમા સર્ગમાં સેતુગ્રન્થનું વર્ણન આપ્યું છે. આશ્રમોનું વર્ણન ખોજા સર્ગમાં (૨૮-૨૯) મળે છે, જ્યારે સીતાના વિમલ સૌંદર્યનું વર્ણન પાંચમા સર્ગમાં (૧૮-૨૨) અને નવમા સર્ગમાં (૮૩-૮૭)માં મળે છે જેનો કંઈક ખ્યાલ નાચેના શ્લોકો પરથી આવશે :

યોપિદ્વૃન્દારિકા યસ્ય દયિતા હંસગામિની ।

દૂર્વાકાણ્ડમિવ દ્યામા ન્યગ્રોધ પરિમળહલા ॥ (૫.૧૮)

મુપામ્નીં મર્વં તેજસ્મુ તન્વીં જ્યોતિષ્ટમા શુભામ્ ।

નિષ્ટપન્તમિવાઽઽત્માનં જ્યોતિઃસાત્કુર્વંતીં વનમ્ ॥

મધુસાદ્ભૂતકિજ્જલ્કવિજ્જરભ્રમરાકુલામ ।

ઉલ્લસત્કુસુમા પુણ્યા હેમરત્નલતામિવ ॥ (૯.૮૫-૮૬)

ભટ્ટકાવ્યમાં આવતાં આ વર્ણનોની એક વિશેષતા એ છે કે તેમાં કયાંય નિસર્ગવર્ણન એકથું રજાતુ નથી. દમ્ભેશાં નિસર્ગવર્ણન સાથે માનવભાવોનું સંકલન થયેલું હોય છે. જેવાર અપવાદો બાદ કરતાં તેમાંનાં મોટાભાગનાં વર્ણનો બે, ચાર કે પાંચ શ્લોક પૂરતાં મર્યાદિત હોય છે. વ્યાકરણનાં સૂત્રોનાં ઉદાહરણ આપવાનો હેતુ, સામાન્ય ગીતે તો વર્ણનોની પ્રાસાદિકતાની આડે નથી આવતો, પણ કવચિત્ એ હેતુ વર્ણનને કંટાળાજનક બનાવી દે છે, જેમકે ચમરીનું વર્ણન (૬.૫૯-૬૨) વ્યાકરણના નિયમોના ભારણથી નીરસ લાગે છે.

મહાકાવ્ય તરીકે

૨. રસનિરૂપણ

રસનિરૂપણ એ મહાકાવ્યમાં અતિ આવશ્યક લક્ષણ છે. ભામહ (૧.૨૧) અને દંડી (૧.૧૮) બંને તેનો ખાસ નિર્દેશ કરે છે કે મહાકાવ્ય બધા રસોથી સુકત હોવું જોઈએ. મદ્વિદનાથે ‘વ્યાખ્યાનપીઠિકા’માં દર્શાવ્યું છે તેમ ‘રાવણવધ’ નામના આ મહાકાવ્યમાં દશાનનવધ એ ‘કૃત’ છે, તેથી આ કાવ્યનો મુખ્ય રસ વીર છે અને શૃંગાર, કરુણ વગેરે તેના અંગભૂત રસો છે. ભટ્ટિએ પોતે રાવણના સૈન્યનું વર્ણન કરતાં પ્રયોજેલું વિશેષણ ‘વીરરસાલહ્કાર’ (૧૩.૪૭) તેના કાવ્ય માટે પણ પ્રયોજ શકાય તેમ છે.

વીરરસના ત્રણ પ્રકારોમાંથી ‘યુદ્ધવીર’ ભટ્ટિકાવ્યમાં અનેક સ્થળે વ્યક્ત થાય છે. ખાસ કરીને તેનો આવિર્ભાવ રામલક્ષ્મણના ખર-દૂપણ સાથેના યુદ્ધમાં (૪.૪૮-૪૫), હનુમાનના ઇન્દ્રજિત સાથેના સંઘર્ષમાં (૯.૩-૬), યૌદ્ધમા, પંદરમા અને સત્તરમા સર્ગમાં વારંવાર નિરૂપાતા વાનરો અને રાક્ષસો વચ્ચેના યુદ્ધમાં, રામના અને સુગ્રીવના કુંભલઘ્ન સાથેના યુદ્ધમાં (૧૫.૫૨-૬૮), અંગદ, હનુમાન અને નીલના અનુક્રમે દેવાંતક, ત્રિશીર્ષ અને નરાન્તક સાથેના યુદ્ધમાં (૧૫.૭૦-૮૪), લક્ષ્મણના ઇન્દ્રજિત સાથેના યુદ્ધમાં તથા રામરાવણ, યુદ્ધમાં (૧૭.૮૭-૧૦૬) વ્યક્ત થાય છે.

વીરરસનો સ્થાવીરભાવ ઉત્સાહ પણ રામના પાત્રમાં અનેક પ્રસંગે વ્યક્ત થતો દર્શાવ્યો છે, જેમ કે રામના વિશ્વામિત્રના આશ્રમમાં નિવાસ વખતે (૨.૨૮), રામ વાલ્મીકે પકકારે છે તે વખતે (૬.૧૨૧), સેતુબંધની સમાપ્તિ પ્રસંગે (૧૩.૨૭) અને રામના રાક્ષસસેના સાથેના યુદ્ધ પ્રસંગે (૧૭.૬૭-૬૮). વીરરસના વિભાવો જેવા કે નય, પરાક્રમ, બળ, શક્તિ, પ્રતાપ, પ્રભાવ વગેરેનું તેમજ અનુભાવો જેવા કે સ્વયં, પૈયં, સૌયં, વૈશારદ્ય વગેરેનું પણ નિરૂપણ ભટ્ટિકાવ્યમાં યોગ્ય રીતે થયેલું જ છે તે દર્શાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ અનુસાર રામચરિતના નાવક રામ વિષ્ણુના અવતાર મનાય છે અને તેથી રામચરિતને આધાર તરીકે લઈ મહાકાવ્યો રચનારા કવિઓમાંથી ‘અનન્દજીહ્વરણ’ના કુમારદાસને ખાદ કરતાં, બીજા કોઈ મહાકવિ રામ અને સીતાની પ્રણયક્રીડાનું વર્ણન કરના નથી. આ કારણે, ભટ્ટિકાવ્ય-સંભોગશૃંગારના નિરૂપણ વિના વીરરસ બનાવવો જોઈએ તેવી આશંકાને લીધે જ કદાચ ભટ્ટિએ અગ્રિયારમા સર્ગમાં રાક્ષસીઓની પ્રેમક્રીડા વર્ણવી આ ઘોટ પૂરી કરી છે. વિપ્રદંભ શૃંગારનું નિરૂપણ સીતાદરણ પ્રસંગે રામે કરેલા વિલાપ

પ્રસંગે (૬૭૩-૮૬), (૭૧-૧૮) થાય છે. કુલ્લુ રસનો આરિભાવ, ભરતના વિવાપમા (૩૨૮-૩૨), કુલ્લુના મૃત્યુ બાદ રાણે કરેના વિવાપમા (મોળમે સર્ગ) અને રાવણનો નધ થયા બાદ વિલીયો કરેના વિવાપમા (અટારમે મર્ગ) થાય છે.

રૌદ્રરસનું નિરૂપણ રાણના મારીય પરના ક્રોધ પ્રસંગે (૧૧૪-૬૬), ગમે ધવાયેના જટામુને જોતા દર્શાવેના પ્રેમપના વર્ણનમા (૬૩૬-૩૮), રાવણે હનુમાન પર દર્શાવેલા ક્રોધમા (૯૧૧૮) તેમજ રામે સમુદ્ર પર કરેના શ્રમસામા (૧૭૨-૩) મુખ્યત્વે વ્યક્ત થાય છે.

ભયાનક રમ તાડકાના વર્ણનમા (૪૨૩), ગદ્ગદાઓએ મીતાને આપેના નામમા (૮૬૬), રામના સૈન્યના વર્ણનમા (૧૩૩૧) તથા કુલ્લુના હનુમાન સાથેના યુદ્ધમા (૧૧૧૧-૬) વ્યક્ત થાય છે.

અદ્ભુત રસનો આરિભાવ, મારીય માયાની રૂપ ધારણ કરી મીતાનું અપહરણ કરવા જાય છે તે પ્રસંગમા (૫૬૮), સમુદ્ર ગુસ્સે થયેના રામને મનાવવા ગંગાને સાથે લઈને રામ સમક્ષ જાય છે તે પ્રસંગે (૧૩૮) અને રાણ સીતાને રામનું હેઠાથેનું મસ્તક ખતાવે છે (૧૪૧) તે પ્રસંગે થાય છે.

ખીભત્સ રસ, યુદ્ધના વર્ણન પ્રસંગમા, જ્યાં જ્યાં નાનરો ૨ રાક્ષસોના શબોની પશુપક્ષીઓ વડે થતી દુર્દશા વર્ણવી છે, (૧૭૧૮, ૧૮૧૨), ત્યાં ત્યાં વ્યક્ત થાય છે. હાસ્યગતનું નિરૂપણ શર્ષણમા અને રામવક્ષમણ વચ્ચેના મનાદ પ્રસંગે થાય છે (૪૨૮-૩૦) શાતરસ, શગલ મળેલા નધિઓની ઉકિતમા (૪૬) તેમજ આશ્રમેના વર્ણનમા (૬૬-૮) વ્યક્ત થાય છે.

પાત્રાલેખન

ભટ્ટિકાવ્યે ભટ્ટિકાવ્યના પાત્રોનું આલેખન રામાયણને અનુસરીને જ કર્યું છે. આ પાત્રોના નિરૂપણમા તેમણે ખાસ દેરદાર પણ મ્યાં નથી કે મૌલિકતા પણ દર્શાવી નથી તેમના પાત્રાલેખનની બાબતમા ખાસ નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે તેમના પાત્રો વ્યાખ્યાનના નિયમો ઉદાહરણ કરવાના ભારણ નીચે સટેજ પર દબાયેલા લાગતા નથી અને રામાયણમાનું તેમનું મૂળ વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ રહ્યું છે. ભટ્ટિકાવ્યે પાત્રાલેખનમા યાદરણના નિયમો ઉદાહરણ કરવા અમુક વિરોધો ઉમેરે છે પણ તેથી પાત્રાલેખનમા ઝાઝો ફેરફાર વર્તાતો નથી આથી ભટ્ટિકાવ્યના પાત્રોના આલેખનની ચર્ચાને ખાસ અનુકૂળ રહેતો નથી, કારણ કે તે રામાયણના પાત્રોનું આલેખન આપવા બરાબર જ છે.

ભાગિ નમા રામનુ આયેખન ત્રામાન્ય રીતે માનવ તરીકે થયું છે અને નુખતા તેમ જ દુખતા પ્રસંગોએ તેમને સામાન્ય માનવની જેમ જ પ્રત્યાધાત આપતા દર્શાયા છે, પણ આમા, વચ્ચે વચ્ચે તેઓ વિષ્ણુના અનતાર હતા, તેની યાદ અપાવતા નિર્દેશો મળતા રહે છે કાવ્યના પ્રથમ સ્તોકમા તેમનો સનાતન (વિષ્ણુ) તરીકે ઉત્પન્ન કરવામા આવ્યો છે તેમના વામન, વિષ્ણુ અને નરાદ અવતારનો નિર્દેશ ખીજ સર્ગમા (૨૩૦) મળે છે, જ્યારે તૃતીય અવ તારની વાન બાગમા સર્ગમા મળે છે (૧૨૫૯) સીતાની યાદમા ઉદાસીનતાને લીધે નિષ્ક્રિય અને ન રામને લક્ષ્મણ મુદ્દ માટે ઉદ્યત થયા વિનવતા મ્હે છે કે નવું જન્મતના શરૂ એના આપ મોદ પામે તે શોભણ નથી (૧૦૭૦) માતૃવાન રાવણને કહે છે કે રામને તમે સામાન્ય માનવ ન સમજશો એ અતિમાનવ છે (૧૨૫૭) સાગર રામની સ્તુતિ શ્રવતા કહે છે, તમારી માયા સસારનું મગ્ન છે (૧૩૮) સીતાની અગ્નિશુદ્ધિ વખતે ઉપસ્થિત રહેના શકર રામને યાદ આપે છે કે તમે અજન્મા એવા નારાયણ છો (૨૧૧૬)

ભાગિવ્યમા રામના ઉદાત્ત ચરિત્રને ઉપસાવવામા આયું છે આ સદર્ભમા એ ખાખત ખાસ નોંધપાત્ર છે કે ભાગિવ્યે રામના ચરિત્રમાની જે બે ખાખતો ખાસ વિનાદાસ્પદ છે, તેમને છાવરવાને બદલે તેમને ચર્ચાને સરાણું ચઢાવી, તેમાના જે સત્ય અશો હતા તે બહાર લાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે આમાની પ્રથમ ખાખત રાને કરેના વાલિવધને લગતી છે રાગે વાનિનો વધ જે રીતે કર્યો, તે ખાખત તેમજ વાનિને મુખે રામને અતિ સખત મ્હી શમય એવો કંપકો અપાયો જ છે (૮૧૨૫-૧૩૩), પણ તે ઉપરાત, રાણુ-હનુમાનના સનાદમા વારા મા નથી ળતા રાવણને મુખે પણ એ જ ટીકા શ્રાવી છે કે સુગ્રીવની સાથે લલવામા રોમચેના વાનિને રામે માર્યો એમા કઈ મોટી ધાડ મારી છે (૯૧૨૩) ? આ ઉપરાત હનુમાન સાથે નાત કરના ગવણે વધારામા એવું પણ મ્હું છે કે અપગ મ્મધને, બાળક ખરને કે તાડકા નામની ટીને મારનાર ગમ તપસી ટ્રી રીતે કહેવાય ? તે તો ખાતખી મ્હેવાય કહેવાય (૧૨૦) વાલિવધ બાખત રામે પોતે પણ વાનિને જવાબ આપે છે કે અધર્મને રસ્તે જતા તને શિક્ષા દેવા જ મે તારો વધ કર્યો છે (૬૧૩૪-૧૦૬) રાવણે ગમ ઉપર કરેના આક્ષેપોનો હનુમાને જડખતોડ જવાબ આપી ગમનું ઉદાત્ત પ્રમારનું વીરત્વ બાખિત કરી ખતાયું છે (૮૧૨૮-૧૩૫)

આની ખીજ વિનાદાસ્પદ બાખત છે, રાવણુવધ પછી ગમે કરેનો સીતાનો

અસ્વીકાર. આ પ્રસંગે રાવણગૃહમાં રહેલી સીતાનો અસ્વીકાર કરતાં સમ સ્પષ્ટ કહે છે કે પરગૃહમાં રહેલી તને હું રાખું, તો મારા ખ્યાતનામ રઘુવંશને કલંક-
 ાગે (૨૦.૨૪) આ પ્રસંગે ભટ્ટિએ આલેખેલું રામનું પાત્ર વા.રા.માંના (૬.૧૦૩) રામના પાત્ર કરતાં સહેજ ઓછું કઠોર લાગે છે, બાકી તો વા.રા.માંની રામની ઉક્તિમાંના કેટલાક શબ્દો ભટ્ટિએ એમતેએમ જ પ્રયોજ્યા લાગે છે, જેમ કે રાવણાઢ્ઢપરિભ્રષ્ટા અને રાવણાઢ્ઢપરિશ્લિષ્ટા (ભ.કા. ૨૦-૨૨).

આમ, આ બંને વિવાદારૂપદ્યાબતોની પૂરી જણાવટ કરીને ભટ્ટિએ દર્શાવ્યું છે કે રામે આ બંને પ્રસંગે જે નિર્ણય લીધો હતો, તે ધર્મસુદ્ધિની દૃષ્ટિએ ન્યાય અને ઉચિત હતો. સીતાત્યાગ જે ઉત્તરકાંડનો અને ઉત્તરરામચરિતનો વિષય છે, તે પ્રસંગ આ કાવ્યમાં નિરૂપાયો નથી, કારણકે ભટ્ટિએ બુદ્ધકાંડ સુધીના રામાયણના કથાનકને આવર્યું છે. સીતાના પાત્રને તેમજ અન્ય પાત્રોને રામાયણ પ્રમાણે જ લગભગ ઉપસાચ્યાં હોઈ, તે પાત્રોની અહીં ચર્ચા કરી નથી.

સંવાદ

ભટ્ટિકાવ્યમાં આવતા રામ-મારીચના સંવાદ સિવાયના બધા સંવાદો મૂળ વા.રા. પ્રમાણે જ છે, તેમ છતાં ભટ્ટિએ આપેલા નીચેના સંવાદ ખાસ નોંધપાત્ર છે : રામ-મારીચ સંવાદ (૨.૩૨-૩૫), રાવણ-શર્પણખા સંવાદ (૫.૬-૨૯), રામ-શબરી સંવાદ (૬.૬૩-૬૯), રાવણનો સીતા સાથેના સંવાદ (૯.૧૧૦-૧૩૬) અને ઇન્દ્રજિત અને વિભીષણ વચ્ચેનો સંવાદ (૧૭.૩૩-૪૦). આ બધા સંવાદો રામાયણ પર આધારિત હોવા છતાં ભટ્ટિકાવ્યમાં તેમની આગવી છાપ ઉપસે છે. આ સંવાદો ધારદાર અને પાત્રોના વ્યક્તિત્વના જે તે પાસાને સરસ રીતે ઉદાવ આપનારા છે. તેમાં ભટ્ટિની ભાષા મર્મવેધી અને તેજસ્વી હોવા છતાં ક્ષિપ્રતા લાગ્યે જ કથાક દેખાય છે. રામ-મારીચ સંવાદ આર્ષ અને રાક્ષસ સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો તફાવત ઉપસાવે છે. જેમકે,

અદ્ભો દ્વિજાન્ દેવયજીન્ નિહન્મઃ કુર્મઃ પુરં પ્રેતનરાધિવાસમ્ ।
 ધર્મો હ્યયં દાશરથે । નિજો નો નેવાઽધ્યકારિષ્મહિ વેદવૃત્તે ॥
 ધર્મોઽસ્તિ સત્યં તવ રાક્ષસાઽયમન્યો વ્યતિસ્તે તુ મમાઽપિ ધર્મઃ ।
 વ્રહ્મદ્વિપસ્તે પ્રણિહન્મિ યેન રાજન્યવૃત્તિઘૃતકામુકેપુઃ ॥ (૨.૩૪-૩૫)

જ્યારે રાવણ-શર્પણખા સંવાદ રાવણના અભિમાનનો પૂરો પરિચય આપે છે. રાવણનો સીતા સાથેના સંવાદ તેની કામુક્તાનો ખ્યાલ આપે છે. રાવણ અને હનુમાનનો સંવાદ આ બંધામાં સૌથી વધુ લાંબો અને નોંધપાત્ર છે. આખો સંવાદ તર્કયુક્ત સંભાષણનો સુંદર નમૂનો છે. હનુમાને રાવણ સામે જે જે દલીલો કરી, તેનો રાવણે એક પછી એક શ્લોકમાં વ્યવસ્થિત અને સચોટ ઉત્તર આપ્યો છે, જેમકે,

સુહૃદો રામસુગ્રીવો કિંકરાઃ કપિયૂષપાઃ

પરદારાર્પણેનૈવ ભ્રમ્યન્તે મુઞ્ચવ મૈથિલીમ્ (૬.૧૧૪)

પરસ્ત્રીભાગહરણં ઘર્મ એવ નરાગિનામ્ । (૬.૧૨૨)

બ્રૂહિ દૂરવિભિન્નાનામૃદ્ધિશીલક્રિયાન્વયૈઃ

હનુમન્ કૌટલ્યં સરભ્યં નરવાનરરક્ષસામ્ (૬.૧૨૩) ॥

હરી હનુમાન રાવણની દલીલોનું બરાબર ખંડન કરીને, રાવણને હાડોશક લાગે, તેમ રામનાં વાલિવંશ ત્રણે પરાક્રમેને વર્ણવે છે.

આમ, ભટ્ટિની સંવાદકલાને કોઈ પણ જાતના પૂર્વમદ વિના મૂલવીએ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે મહાકાવ્યમાં શોભે તેવા, એકમેકથી ચઢવાના, સચોટ અને વેધક સંવાદો ભટ્ટિકાવ્યમાં મળે છે.

છંદ

હંદીએ મહાકાવ્યના લક્ષણમાં જણાવ્યા અનુસાર, મહાકાવ્યમાં અન્યવૃત્તો હોવાં જોઈએ અને પ્રત્યેક સર્જને અંતે છંદ બદલાતો હોવો જોઈએ.^{૧૯} સામાન્યે મહાકાવ્યમાંના છંદ વિશે જુદું લક્ષણ આપ્યું નથી, પણ મહાકાવ્ય ‘ઋદ્ધિમત્’ એટલે કે ભવ્ય હોવું જોઈએ એવું જે કહ્યું છે, તેનાથી તેમને એ લક્ષણ કદાચ અભિપ્રેન દશે એમ માની શકાય.^{૨૦}

ભટ્ટિકાવ્યમાં ભટ્ટિએ કુલ ૨૬ છંદો પ્રયોજ્યા છે. તેમના આ કાવ્યમાં તેમણે અનુષ્ટુપ છંદનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો છે. આ છંદનો વિપુલ પ્રયોગ ખાસ કરીને રામાયણ-મહાભારત જેવાં વિરાટ કાવ્યોમાં થયો છે, જ્યારે અદિષ્ટ મહાકાવ્યોમાં એ આદસા પ્રમાણમાં બાકી ૨૪ પ્રયોગ્ય છે. ભટ્ટિએ કરેલા અનુષ્ટુપનો

વિપુલ ઉપયોગ, એવે કથાકાવ્યની સાથે શાસ્ત્રકાવ્યના તંત્ર ગ્રંથતા રહેવાનું ને કપરું કામ હાથમાં લીધું છે, તેને કારણે હશે.

ભટ્ટિના બાવીસમાંથી પંદર સર્ગ (૪-૯ અને ૧૪-૨૨) નો મુખ્ય હંદ અનુબંધ છે, બ્યારે પાંચ સર્ગનો (૧, ૨, ૩, ૧૧, ૧૨) મુખ્ય હંદ ઉપભતિ છે. તેરમો સર્ગ આર્યાગીતિમાં રચાયે છે, બ્યારે આખા દસમા સર્ગમાં વિવિધ હંદો પ્રયોજ્યા છે.

અનુબંધપના પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં ચોથા અક્ષર પછી, પાંચમો અક્ષર લઘુ અને છઠો અક્ષર શુરુ નોઈએ, એટલે કે 'ય' ગણુ પ્રયોજવા નોઈએ. હસા-યુધે પિંગલજઃસૂત્રમાંના ૧.૧૯ સૂત્ર પર વિવેચન કરતાં કહ્યું છે કે બ્યારે અનુબંધપના પ્રથમ અને ત્રીજા ચરણમાં 'ય' ગણુનો બાધ કરીને 'લ' ગણુ, 'ર' ગણુ, 'ન' ગણુ અને 'ત' ગણુ આવે, ત્યારે તેને અનુક્રમે 'લ' વિપુલા, 'ર' વિપુલા, 'ન' વિપુલા અને 'ત' વિપુલા કહેવાય છે. આ ઉપરાંત 'મ' વિપુલા અને 'સ' વિપુલા પણ તેમણે દર્શાવી છે.^{૧૦}

ભટ્ટિએ ૧૨૦૭ શ્લોકોના ૨૪૧૪ પાદમાં કુલ ૧૦૦ વિપુલા પ્રયોજી છે, જેમાં તેમણે 'મ' વિપુલા ૫૧ વાર 'ન' વિપુલા ૩૬ વાર અને 'લ' વિપુલા ૯ વાર પ્રયોજી છે. તેમણે 'સ' વિપુલાનો ખજુ ૪ વાર પ્રયોજ કર્યો છે. બ્યારે 'ર' અને 'ત' વિપુલા તેમણે પ્રયોજી નથી.

તેમણે ૨૩૩ શ્લોકોમાં ઉપભતિ હંદ પ્રયોજ્યો છે, અને આર્યાગીતિ જ્ઞાત ૪૭ શ્લોકોમાં પ્રયોજ્યું છે. આ જ્ઞાત 'સ્કન્ધક' તરીકે ઓળખાય છે અને સામાન્ય રીતે પ્રાકૃત કૃતિઓમાં પ્રયોજાય છે. પ્રવરસેનકૃત 'સેતુલ્લન્ધ' સ્વાકાવ્યમાં આજ જ્ઞાત પ્રયોજ્યું છે.

તેમણે પ્રયોજ્યા ૨૬ હંદોમાં પ્રસિદ્ધ હંદ વસંતતિવ્રજાનો અલાય છે, એ નોંધપાત્ર છે અશ્વલિત, નંદન, નર્દટક, પ્રહરણકલિકા અને તનુમંથા જેવા ઓછા વપરાતા હંદો ખજુ આ કાવ્યમાં ભટ્ટિએ પ્રયોજ્યા છે, તે બાબત પણ નોંધવી ધરે.

ભટ્ટિએ કાવ્યના અંતિમશ્લોક ૨૨.૩૫માં ને હંદ પ્રયોજ્યો છે, તેને

કાવ્યમિદ વિહિતં જયા વલમ્યા ધ્રોધરસૂનુ(સેન) નરેન્દ્રપાલિતાયામ્ ।
કોર્તિરતો ભવતાન્નૃપસ્ય તસ્ય પ્રેમકરઃ ક્ષિતિષો યતઃ પ્રજાનામ્ ॥

વેન્કયર પ્રેસ આવૃત્તિના સપાદક પડિત શિવદત્તે 'ચિન્મયમત્કૃતિ' તરીકે ઓળખાવે છે અને તેનું લક્ષણ 'ચિન્નચમત્કૃતિ વિદિ મૌ રયૌ ચેત્' એ પ્રમાણે આપ્યું છે.^{૨૧} ભદ્રિકાવ્યની જ્યમ ગત્તા દીગમ્મા આ શ્લોકના વૃત્ત વિરોધ છે લખ્યું નથી, જ્યારે મહિનાથે આ શ્લોક પર દીકા લખી નથી, તેથી તેના વૃત્ત વિરોધ મહિનાથનો અભિપ્રાય પણ જાણના મળતો નથી. ગાનિ પાકે આ વૃત્તનો અભ્યાસ કરીને 'જ્યુપિ ગળમા અભિપ્રાય દર્શાયો છે કે આ શ્લોકના વૃત્તને પિ ગળમા સ્થાન મળ્યું નથી, તેથી આ ગાઈ સારા મેળવાણું વૃત્ત નથી'.^{૨૨}

ભદ્રિકાવ્યમા ગર્ગનાર સર્ગની શરૂઆતમા કે વચ્ચે જુદા જુદા આવા જન છે, જેમકે ઉપજાતિ છદમા રચાયેના પ્રથમ સર્ગની શરૂઆત રુચિરાથી થાય છે, જ્યારે અનુષ્ટુપમા રચાયેના ચૌદમા સર્ગની શરૂઆત ઉપજાતિ છદથી થાય છે. ૫૪ શ્લોકના ઉપજાતિ છદમા રચાયેના ખીજ સર્ગમા શ્લોક ૬, ૧૯ અને ૪૭ એ ત્રણ શ્લોક પશસ્થ છદમા રચાયા છે. આયર્ગીતિમા રચાયેના તેરમા સર્ગના રચેના ત્રણ શ્લોકો (૭, ૨૭, ૨૮) ઉપજાતિ છદમા છે.

આ માધમા સર્ગ પૂરો થતા, છે ના એમ કે જે શ્લોકમા સામાન્ય રીતે છદ બદલાય છે. જ્યારે ૨૧મા સર્ગના અંતે તો ત્રણ શ્લોકમા છદ બદલાયો છે. અંતે બદલાતા છદમા તેમણે પુષ્પિતાના, માનિની પુષ્પિતામા, પ્રદર્ષિણી અને મહાકાન્તનો વધુ ઉપયોગ કર્યો જણાય છે. ભક્ષિયમા પ્રયોજાયેના જોનો સ્ત્રિ કૃતિને અંતે આપેના પુષ્પિષ્ટમા આપી છે.

ભદ્રિકે દસમા સર્ગમા અનંતરો ઉદાહૃત કરવાનું વિચાર્યું હશે, તેની સાથે જ તેમને ખ્યાન આપો હશે કે વિવિધ અનંતરોના ઉદાહરણ આપના માટે જો વિવિધ ખૂબ અનુકૂળ રહેશે, તેથી તેમણે દસમા સર્ગમા જુદા જુદા છદ પ્રયોજ્યા.

સામાન્ય રીતે મહાકાવ્યના દરેક સર્ગમા એકાદ જુદું મુખ્ય જુદું તરીકે પ્રયોજનો થાય છે, પણ એમદ સર્ગમા એમને બદલે અને જુદા કરિઓ પ્રયોજતા થાય છે. આ પદ્ધતિ ઘણાં જુદા કાનિદાસે શરૂ કરી અને પછીના મહાકાવ્યોએ તેને ચાલુ રાખી કાનિદાસે 'રઘુનંદન'ના ૮૨ શ્લોકના નંદમા સર્ગમા ૧૩ જો પ્રયોજના, ૭, ભારતિએ 'મિરતાજુનીવ'ના ૫૨ શ્લોકના પાચમા સર્ગમા ૧૬ અને ૮૧ શ્લોકના ૧૮મા સર્ગમા પણ ૧૬, એમ દરેકમા ૧૬-૧ જો પ્રયોજના છે, જ્યારે માધ 'શિશુપાનવધ'ના ૬૮ શ્લોકના ચોથા સર્ગમા ૨૨ જો પ્રયોજે છે. ભદ્રિકે પણ ૭૫ શ્લોકના દસમા સર્ગમા ૧૬ જો પ્રયોજના છે તેમા ખીજ જો વધારેમા વધારે ૫ શ્લોકમા પ્રયોજના છે, જ્યારે પુષ્પિતામા

છંદ બધું થઈને ૩૫ શ્લોકોમાં પ્રયોજાયો છે. જયમંગલે તો આખા કાવ્યમાં કર્યાંય એકે સર્ગમાં છંદ દર્શાવ્યા નથી. મલ્લિનાથ કે જે, ખીજ સર્ગોમાં જે તે સ્થળે છંદના લક્ષણ સાથે તે તે છંદને દર્શાવે છે, અને છંદનું લક્ષણ સામાન્ય રીતે 'વૃત્તરત્નાકર' માંથી આપે છે, તેમણે પણ દસમા સર્ગમાં કર્યાંય છંદ દર્શાવ્યા નથી.

દસમા સર્ગમાં નીચેના ૧૬ છંદ પ્રયોજાયા છે, જેમાંના કેટલાક કાવ્યમાં અન્યત્ર પણ પ્રયોજાયા છે : અનુષ્ટુપ, આર્યા, ઇન્દ્રવજ્ર, ઉપજાતિ, ઉપેન્દ્રવજ્ર, ઔપચન્દસિક, તનુમધ્યા, તોટક, દ્રુતવિજ્ઞાપિત, નંદન, પુષ્પિતામા, પ્રમિતાક્ષરા, પ્રદર્શિણી, માલિની, વંશસ્થ અને સુંદરી.

ભટ્ટિકાવ્યમાં પ્રયોજાયેલા ૨૬ છંદોમાંના જે ૧૦ છંદો દસમાં સર્ગમાં નથી પ્રયોજાયા, તેમનાં નામ નીચે મુજબ છે : અશ્વલક્ષિત, આર્યાંગીતિ, ચિત્રચમત્કૃતિ, નર્દટક, પૃથ્વી, પ્રહરણુકલિકા, મંદાકાન્તા, રુચિરા, શાર્દૂલવિકીડિત અને સગૃધરા.

આમ, ભટ્ટિએ આ મહાકાવ્યમાં અને દસમા સર્ગમાં અન્યત્ર છંદોવૈવિધ્ય દર્શાવ્યું છે. તેમણે પ્રયોજેલા છંદોનો અભ્યાસ કરતાં કહી શકાય કે તેમણે અલંકારોને ઉદાહરત કરતા દસમા સર્ગમાં લાંબાવૃત્ત પ્રયોજ્યાં નથી, બાકી ખીજે રસને અનુદૂળ વૃત્તો પ્રયોજ્યાં છે, અને વ્યાકરણનાં ખાસ કરીને ક્રિયાપદનાં રૂપોને દર્શાવતા તિડન્તકાંડના સર્ગોમાં અનુષ્ટુપ છંદ પ્રયોજ્યો છે.

ક્ષેમેન્દ્ર 'સુવૃત્તતિલક'માં ભટ્ટિકાવ્યને 'કાવ્યશાસ્ત્ર' કહ્યું છે અને પછી 'કાવ્ય-શાસ્ત્ર'માં કેવાં વૃત્તો પ્રયોજ્યાં તે વિશે નિર્દેશ કરતાં કહ્યું છે : ૨૩

શાસ્ત્રકાવ્યેઽતિદીર્ઘાણા વૃત્તાના ન પ્રયોજનમ્ ।

કાવ્યશાસ્ત્રેઽપિ વૃત્તાનિ રસાયત્તાનિ કાવ્યયિત્ ॥

પુરાણપ્રતિવિમ્બેવુ પ્રસન્નોપાયવત્મૈસુ ।

ઉપદેશપ્રધાનેષુ કુર્યાત્સર્વેષ્વનુષ્ટુભમ્ ॥

કાવ્યશાસ્ત્રનાં વૃત્તો માટે ક્ષેમેન્દ્રે જે આદર્શ આપ્યો છે, તે નેમણે 'ભટ્ટિકાવ્ય'ને ધ્યાનમાં રાખીને તો નહીં ૨૪૪ કર્ષો હોય એવો પ્રથમ ઉદ્ભવે, તેટલા મદદરે એ ભટ્ટિકાવ્યને લાગુ પડે છે.

આમ છતાં, કેટલેક ઠેકાણે તેમના છંદોના પ્રયોગોમાં ક્ષતિઓ જણાય છે, જે તરફ શરણુદેવ જેવા વૈયાકરણીએ, ભટ્ટિકાવ્યના ટીકાકારોએ તથા શ્રી રા. વિ. પાટક જેવા આધુનિક વિવેચકોએ ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

ભટ્ટિકાવ્યના શ્લોક ૪.૧૨માં 'પરિપદ્મલાન્ મહાગ્રહાઃ' એવા ૯ અક્ષર-વાળા ત્રીજા પાદને લીધે, અનુષ્ટુપ છંદમાં દરેક પદમાં આઠ અક્ષર હોવા જોઈએ

એ નિયમનો ભંગ થાય છે. મૂળમાં પણ મહાકાવ્યમાં આ પાઠ જ હશે, કારણકે 'ભાગવત્તિ'ના કર્તાએ^{૨૨} તથા 'દુર્ધટવૃત્તિ'ના કર્તા શરણુદેવે વ્યાકરણદૃષ્ટિએ પણ આની વિગતે ચર્ચા કરી છે.^{૨૩} જ્યમ જન, મહિનાથ વગેરેએ 'પર્વદ્વલન' પાઠને સ્વીકારી ભટ્ટિને જદદોષમાંથી ઉગારી લીધા છે

રા. વિ. પાઠકે ભટ્ટિના એક ખીજ શિથિન પ્રયોગ અત્યે આપણુ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ભટ્ટિકાવ્યના શ્લો. ૬.૧૨૬ની પ્રથમ પંક્તિ નીચે પ્રમાણે છે.

મૃપાડસિ ત્વ હવિર્યાજી રાઘવ । ચ્છદતાપસ । અહી ખીજુ ચરણુ
રાઘવ શબ્દથી શરૂ થાય છે.

અનુષ્ટુપના કોઈ પણ ચરણના આરભે 'લ' ગણ કે 'ન' ગણ આવી ન શકે, અર્થાત્ ખીજને અને ત્રીજને અક્ષર હ્રસ્વ ન ટોઈ શકે, જ્યારે અહી ખીજુ ચરણુ 'રાઘવ' શબ્દથી શરૂ થાય છે તે ભટ્ટિનો જદદોષ જ ગણાય^{૨૪}

ભટ્ટિકાવ્યના શ્લો. ૧૦૧૪માં આર્યાના પ્રથમ ચતુષ્કલ્પમાં 'લુલિતપતનિમાલ' એના શબ્દો છે તેમાં આર્યાના નિયમ પ્રમાણે બાર માંના જોઈએ, જ્યારે અહી તેર માંના થાય છે. જો નિમાલ નો 'લ' લઘુ કરીએ તો આખુ પુષ્પવમક ખંડિત થાય, કારણ કે બાકીના ત્રણેય ચતિખંડમ. માલ બને શુરુ છે વળી, લ ને લઘુ ગણતા ચતુષ્ક 'લમાલ' એટલે જ ગણુ બને છે, જે આર્યામાં ત્રીજે સ્થાને નિષિદ્ધ છે ટીકાકાર ભરતમહિનક અહી 'પતનિમાલ' એવો પાઠ સૂચવે છે, પણ રા વિ પાઠકે આ પાઠની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી, નોંધ્યું છે,^{૨૭} તેમ ભટ્ટિ પક્ષી માટે કથાય પતિન્ શબ્દ પ્રયોજતા નથી, વક્ષિન્ કે પતતિન્ શબ્દ જ મોટે ભાગે વાપરે છે જ્યમ જન અને મહિનાથ બને પતનિમાલ પાઠ સ્વીકારે છે, પણ જદના દોષની ચર્ચા કરતા નથી રા વિ પાઠક માને છે કે આને પણ ભટ્ટિના પાઠનુ સૌચિત્યજ ગણાય

'દુર્ધટવૃત્તિ'એ ભટ્ટિકાવ્યના દસમાં અર્જના ૮૭મા શ્લોકના ત્રીજા ચરણુ વિભવમદેન નિહનુતહિયાડિતિમાનસ પન્નક મા થતા આવા જ દોષ જ અત્યે ધ્યાન દોર્યું છે^{૨૮} આ શ્લોકમાં ૧૮ અક્ષરનો નદન જદ પ્રયોગયો છે 'જદો-મજરી'માં^{૨૯} આપેના તેના ૪ ધારણુ (નજમજરંસ્તુ રેફસહિતં શિવેર્હયેનંદ નમ્) પ્રમાણે તેના દરેક ચરણુનો નંમો અક્ષર લઘુ જોઈએ, કારણ કે તે 'લ' ગણુનો છેડો અક્ષર છે. આ ચરણુમાં નવમો અક્ષર 'ત' સ યોગે ગુરુ (પા. અ. ૧૪૧૧) નિયમને લીધે શુરુ ગણાય ને જદોષ ગનો દોષ આવે છે જ્યમ જન કે મહિનાથનુ ધ્યાન આ તરફ તથા લાગુ નથી

આ દોષને દૂર કરવા દુર્ધટહતિના મ્ના 'નિરનુત્તયા' પાદ ન્યયે છે, પણ આનો પાદ '૧૬' દસ્તવ્રત આપની નથી બનમહિત નિરનુત્તમિયા પાદ સ્થયે છે, તે પણ પ્રતીતિકર નથી બનમહિત ભટ્ટિકા પાદનો બચાવ કરતા ક' છે આ નવમો અક્ષર 'પ્રતેવા' એ પિંગનચૂનમા^{૩૦} કરેના ચુરુત્વનિરૂપના વિધાનથી વધુ ગણાય વધાગમા તેઓ પોતાની સ્ત્રીના સમર્થનમા 'અરમ્ભની કમાલગુ'નો નીચેનો સ્તોક દોષ છે

યદા તીગ્રપ્રયત્નન મયોગાદેવ ગૌરવમ્ ।

ન હન્દોમન્નમપ્રાદુસ્તદા દોષાય મૂરય ॥ (૧.૧૭ ૩)

તીકાકાગ બચાવ કરવા ગમે તે રીતે નતલન કરે, પણ ભટ્ટિકા પદો આ હદોષ ગણાય, એમાં કોઈ સદા નથી.

આનો ૪ એક શિથિન પ્રયોગ સ્તો. ૧૧.૪૦મા મ્ના ૭ ઉપજતિ હદમા ચાચેના આ સ્તોકનું ખીજુ પાદ નીચે પ્રનામે છે.

આનિચિરે શ્રણિટતાસ્તથાન્યં પરમ્પર તાલવિમનિપદા ॥

પડિત શિરદત્ત નડે સપાદિત જયમગના દીકાની આદતિમા શ્રણિટતા છે વ્યાકરણદષ્ટિએ આ 'ચિ' રૂપ છે, તથા (વા અ ૮.૨૬) પ્રમલો 'શ્રેણીટતા' નેડએ, ખીજુ બાજુ હદના બધારણની દષ્ટિએ અહીં વધુ અક્ષર નેડએ મહિનાથ 'શ્રેણીટતા' આપે છે, પણ હદોષનો C નેષ કરતા નથી જયમગના દીકાની નિર્ણયમાગ આદતિના સપાદક શ્રી વિના શાસ્ત્રી 'જિ' નો ડસન પાદ આપીને લખે છે ? હદના દોષનો પગિદ્ધા કરવા ડસન પાદ આપ્યો છે આમ, વ્યાકરણશાસ્ત્રની દષ્ટિએ 'જો' કરવા જઈએ છીએ તો હદોષ ગ થાય છે આને વિરો વિગતવાર અર્થા કરીને રામનાગપણુ પાદ તેને ભટ્ટિકા એક શુ શિથિન પ્રયોગ તરીકે ગણાવ્યો છે ૩૧

આમ, ૩૮વી જગ્યાએ ભટ્ટિકા હદના પ્રયોગોમા દોષ વળણાય છે, છતાં કુન ૧૯૦૬ સ્તોનો આ મલાકાન્યમા માન પાચેક સ્તોકમા એક વર્ણુમા હદોષ ગ થયો છે તે કવિની શરતચૂજ ગણાય એકદરે કહી શકાય કે વ્યાકરણના સ્ત્રોતે ઉદાહર કરવાનો દેવ પાર પાડતા પાડતા ૨૬ હદોનું વૈવિધ્ય પ્રયોજને એમણે તે હદોષિપનક પ્રણુત્ત દાખવ્યું છે તે પ્રશસ્ય છે

તમની હદનિપય નિપુણતાને હદ શાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ પણ માન્ય કરી નામે છે, કારણ કે 'હદોમજરી'મા રુચિરાના ઉદાહરણ તરીકે ભટ્ટિકાવ્યનો સ્તો. ૧૧

અશ્વપસિતના ઉદાહરણ તરીકે શ્લો ૮ ૧૩૧, તનુમધ્યાના ઉદાહરણ તરીકે શ્લો ૧૦ ૧૨, નદનના ઉદાહરણ તરીકે શ્લો. ૧૦ ૩૭ અને આયાગીતિના ઉદાહરણ તરીકે શ્લો ૧૩ ૧ આપ્યો છે.^{૩૨}

મધિઓ

દડી મહાકાવ્યના સર્ગોના લક્ષણમા 'સર્ગો' સુસધિમિ રૂપત 'એવુ વિશેષણુ દર્શાવે છે, જ્યારે ભામહ 'પञ्चमि सन्धिमियुक्त', એવુ લક્ષણુ દર્શાવે છે દડીએ દર્શાવેલ સુસધિયા યુક્તસર્ગો એ વિશેષણુનો અર્થ ટીમકારો એ રીતે કરે છે.^{૩૩} મધ્યાના ટીમકારોના મત પ્રમાણે પ્રથમ અર્થ એવો થાય કે જેમા પૂર્વસર્ગના અંતે પછીના સર્ગની વસ્તુનુ સૂચન થતુ હોય એવા એકબીજાની સાથે સુપ્રિનિષ્ટ સધાનવાળા સર્ગો હોય આ પ્રથમ અર્થ ભટ્ટિકા યના સર્ગોને લાગુ પડી શકે છે, કારણકે તેના પ્રત્યેક સર્ગના અંતે પછીના સર્ગની કથાવસ્તુનુ સૂચન થતુ હોય છે.

આ વિશેષણુનો બીજો અર્થ ટીમકારો એવો કરે છે કે બધી 'સધિ' શબ્દથી નાટ્યશાસ્ત્રમા કહેલી પાંચ સધિઓ દડીને અભિપ્રેત છે આ અર્થ લેતા દડીનો મત ભમહના મતને મળતો થાય છે દડી અને ભામહ પછી લગભગ પાંચ જ સદી પછી થઈ ગયેના વિશ્વનાથ પણુ મહાકાવ્યમા બધી નાટ્યસધિઓ હોવી નેડીએ એમ માને છે.^{૩૪} આમ, એક બાજુ અનકારચારીઓ નાટ્યસધિઓને મહાકાવ્યના આવશ્યક લક્ષણ તરીકે સૈદ્ધાંતિક રીતે ગણાવે છે, જ્યારે બીજી બાજુ મહાકાવ્યના મહિનાનાથ સમેત કોઈ પણ ટીમકારે મહાકાવ્યમા કંચ ધ સધિ ઓ દર્શાવી નથી, એ બાબત નોંધપાત્ર છે.

આ સદર્શમા 'કા આ' ના એક ટીમકાર જીવાનંદ ભટ્ટાચાર્યે શ્લો ૧ ૧૮ પર વિવેચન કરતા નોંધ્યુ છે કે 'यच्च कैश्चिन् सन्धयो नाट्य लक्षणोक्ता मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिव'हणारया पञ्च इति व्याख्यात तद् भ्रान्त महाकाव्यलक्षणे नाटकीयलक्षणयोगस्य अमम्भवात् इति'.^{૩૫} આમ, માનીને જ સંસ્કૃત મહાકાવ્યોના ટીમકારો પણ મહાકાવ્યના લક્ષણમા સધિ જેવા નાટ્ય ગત લક્ષણને જરૂરી ગણતા નથી, તેથી જ તે શ્દાય દર્શાવતા નથી ભટ્ટિકાવ્યના કોઈપણ ટીમકારે ભટ્ટિકા યમા કોઈ સ્થળે સધિ દર્શાવી નથી જ્ય મ ગણે પ્રથમ સર્ગના અંતે કથાવસ્તુના આગળ બીજનો, 'अनेन सीताप्राप्ति वीजमुपन्यस्तम्' એ વિધાનથી નિર્દેશ કર્યો છે બીજો અર્થ પ્રકૃતિઓ કે સધિઓ દર્શાવી નથી તેથી ભટ્ટિકાવ્યમા સધિઓ દર્શાવવાની જરૂર જણાતી નથી.

અલંકારનિરૂપણ

ભટ્ટિકાવ્યનો દસમા સર્ગ અલંકારો ઉદાહૃત કરવાના હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને રચવામાં આવ્યો છે. તેથી ત્યાં જે અલંકારો નિરૂપાયા છે, તે સભાનતાપૂર્વક પ્રયોજાયા છે, તેથી મહાકાવ્યમાં અલંકાર નિરૂપવાની ભટ્ટિની સાચી શક્તિનો ખ્યાલ તો ખાકીના સર્ગોમાં પ્રયોજાયેલા અલંકારો પરથી જ આવે. દસમા સર્ગના અલંકારોની વિગતે ચર્ચા શાસ્ત્રકાવ્ય તરીકેના વિભાગમાં કરવી ઉચિત લેવાથી, અહીં દસમા સિવાયના સર્ગોમાં આવતા અલંકારો પૂરતી જ ચર્ચા કરી છે.

દંડોએ તો સ્પષ્ટ રીતે ‘સદલંકૃતિ’ એવું લક્ષણ આપ્યું છે.^{૧૧} જ્યારે ભામહ કદાચ ‘ઋદ્ધિમત્’ વિશેષણથી મહાકાવ્યમાં અલંકારની સમૃદ્ધિની આવશ્યકતા પણ સૂચવતા હશે.^{૧૨} અલંકારો, ખાસ કરીને અર્થાલંકારો મહાકાવ્યના ભાવતરવને ઉપકારક બનીને તેને સમૃદ્ધ કરે છે. આ અલંકારો કાવ્યના અર્થના અંતરંગ તત્ત્વ તરીકે પ્રયોજાય છે, ત્યારે કાવ્યની રમણીયતામાં વધારો કરે છે. આથી જ મહાકાવ્યમાં અલંકારોનું સ્થાન અલંકારશાસ્ત્રીઓએ મહત્ત્વનું ગણ્યું છે.

દીકાકાર જયમંગલે માત્ર દસમા સર્ગમાંના અલંકારો ઓળખાવીને સંતોષ માન્યો છે, પરંતુ મહિલનાથ દસમા સિવાયના ખાકીના સર્ગોમાં પણ અલંકારો ઓળખાવે છે અને જરૂર લાગે, ત્યાં તેનાં વ્યાખ્યા આપી, તે તે અલંકારની સ્પષ્ટ સમજૂતી પણ આપે છે. મહિલનાથે દસમા સિવાયના સર્ગોમાં ઓળખાવેલા અલંકારોની યાદી, ડૉ. એચ. આર. દીવેકરે તેમના ‘Bhamaha, Bhaṭṭi and Dharmakīrti’ નામના સંશોધન લેખમાં આપી છે,^{૧૩} જે નીચે મુજબ છે. મહિલનાથે ભટ્ટિકાવ્યમાં કુલ ૩૬ અલંકાર દર્શાવ્યા છે, તેમાં દસમા સિવાયના સર્ગોમાં નીચેના ૨૫ અલંકારોનું નિરૂપણ થયું છે :

૧. અતિશયોકિત, ૮.૨, ૭૧; ૯.૬૨; ૧૨.૧૯

૨. અર્થોત્કર્ષાશ્ચ, ૨.૬; ૬.૨૪; ૧૧.૧૫; ૧૨.૭૪; ૧૩.૬૯

૩. ઉત્તેજા ૧.૬; ૨.૩. ૪, ૧૨, ૨૫, ૪૭; ૬.૧૩; ૭.૯૭, ૯૮, ૧૦૬-૧૦૮; ૮. ૧૫, ૩૫, ૩૯, ૪૮, ૫૦, ૬૭; ૯.૨૫, ૩૪, ૫૫, ૫૬, ૬૪; ૧૧.૨, ૩, ૭, ૨૦, ૨૮; ૧૨.૩, ૬

૪. ઉદાત્ત, ૫.૨૭

૫. ઉપમા, ૧.૪, ૭, ૮; ૨.૨, ૮; ૩. ૧૯; ૪.૧૬, ૪૪; ૯.૫, ૬, ૧૩૪; ૧૧.૧૫, ૧૬, ૩૭; ૧૨.૮૪

- ૬ એકાવની, ૨૧૯
 ૭ કાવ્યસિંગ, ૧૪૨, ૪૩ ૧૩૧૪, ૧૩૧૧
 ૮ દષ્ટાંત, ૧૨૮૨
 ૯ નિદર્શના, ૮૮૨, ૮૨ ૧૨૭૭ (માલાનિદર્શના), ૧૩૪, ૧૬,
 ૧૬, ૧૭, ૧૮
 ૧૦ પરિકર ૧૨૪૮, ૧૪૩૮
 ૧૧ પર્યાયોક્ત ૧૧ ૪૩
 ૧૨ પ્રાન્તિમાન ૨૮, ૧૩૪૨
 ૧૩ યથાસખ્ય ૨૫, ૮૧૨૮ ૧૧૧, ૧૦૫, ૧૧૮
 ૧૪ યમ, ૮૧૩૭, ૨૧૨૧
 ૧૫ રૂપ, ૨૦૮, ૬૧૦૪ ૮૫૧ ૮ ૧૧૨૬
 ૧૬ વિરોધાભાસ, ૧૧, ૧૬, ૧૧૨૬
 ૧૭ વિરોધોક્તિ, ૨૭
 ૧૮ વિષમ, ૧૧૩૧
 ૧૯ વ્યતિરેક, ૫૬૫
 ૨૦ સમ, ૧૧
 ૨૧ સમાસોક્તિ, ૧૧૧૪
 ૨૨ સમુચ્ચય ૧૨, ૩૨૨, ૫૧ ૧૨૮૧ ૧૭૧
 ૨૩ સસદેહ, ૨ ૧૮, ૪૧, ૧૧૧૦
 ૨૪ સસદિટ, ૨૭ ૧૧૩૬, ૧૨૧૦ ૨૦૩૭
 ૨૫ સ્વભાવોક્તિ, ૨૧૩ ૧૬, ૧૭

આમ, સહિતનાથે ઉપરના સર્ગોમા ૨૫ અનકારો દર્શાવ્યા છે તેમણે પોતે
 દસમા સર્ગમા ઓળખાવેલા અનકારોની યાદી સાથે આ યાદીને સરખાવતા
 સ્પષ્ટ થાય છે કે દસમા સર્ગમા નથી એવા નીચેના આઠ અનકારો આ યાદીમા
 મળે છે એકાવની, નિદર્શના, પરિકર, પર્યાયોક્ત, વિરોધોક્તિ, વિષમ, સમાસોક્તિ
 અને સમુચ્ચય બીજી બાજુ માત્ર દસમા સર્ગમા છે અને પ્રાકીના સર્ગોમા નથી
 એવા ૧૧ અનકારોના નામ નીચે મુજબ છે

અનન્ય અનુગ્રાસ અપદનતિ, આશ્લેષ, ઉપમેયોષમ, કાગ્ધમાના, દુન્ય
 યોજિતા પ્રતીપ, પ્રેય, પ્રેત અને સંકોક્તિ દસમા સિવાયના સર્ગોમા નિરૂપાયેલા
 આ ૨૫ અવકારોનો અભ્યાસ કરતા, ભટ્ટની દલિત્વચિંતાનો સાચો ખ્યાલ આવે છે

આમાના મોટા ભાગના અનકારો કથાવસ્તુના સાથે વણાઈને આવેલા છે, તેથી એકદમ સ્વાભાવિક લાગે છે

આ બધા અત કાગેમા વ્યાકરણશાસ્ત્ર પર આધારિત એક ઉપમા ખાસ ધ્યાન-
એ એ છે, જેમા ઉપમેય ‘શમરી’ અને ઉપમાન ‘અગ્રલપદ’ બંને વચ્ચે ત્રિપદ
વિશેષણો દ્વારા સાધર્મ્ય દર્શાવવામા આવ્યું છે (૬૧) દમમા સિનાયના આ
સર્ગેમા આવતી ઉપમાઓમા ઉપમાનોત્તર વૈત્તિષ્ઠ્ય ભટ્ટિએ પ્રયોજ્યું છે સીતાની
પવિત્રતાને ઉપસાવવા તેને યજ્ઞવેદી સાથે સરખાવી છે (૭૪૫), તો ક્યારેક તે પૌરા
ણિક ઉપમાનોત્તર નિરૂપે છે, જેમ કે શ્લોક ૮૫૩ અને શ્લોક ૮૫૪મા રાવણને
કલ્પાન્ત વાસુ અને કૃતાન્તરુ ઉપમાન આપવામા આવેલ છે આ મહાકવિ
ઉપમા નિરૂપણમા શિક્ષણક્ષેત્રને કે વ્યાપારના ક્ષેત્રને પણ જુલ્યા નથી તેમણે
સ્વન પ્રભાને નીચેના શ્લોકમા નિદા સ થે સખાવી છે

વ્રજ્યાવતી નિરુદ્ધાઝ્ઞાન્ વિદ્યેવાઝ્ઞુષ્ઠિતત્રિયાન્ ।

નિરવિક્રમદિન્દ્રાતો વાનરાશ્ચઙ્ક્રમાવત ॥ (૮૭૦)

વાનરોને, દિશાઓનું માપ સમજાવતા નુગ્રીવને શિક્ષક સાથે સરખા થો છે
(૭૩૬) ભટ્ટિની એક અતિ સુદૃઢ ઉપમા ૧૯મા સર્ગને અતે આવે છે, જેમા
રામ વડે ત્યજરેની સીતા પોતાને, વેદીમા રેડાતી ધીનાં ધારા સ થે સરખાની,
અગ્નિને પોતાનો સ્નીહા કરવા વિનવે છે

મા દુષ્ટા જ્વલિત વપુ ંપુષાણ વહ્યે

સ રક્ષ ક્ષતમલ્લિના સુહૃદ્વથા વા ।

एपाह क्रतुपु वसोयथाऽऽज्यधारा

त्वा प्राप्ता विधिवदुदीर्णादीप्तमालम् ॥ (૨૦૩૭)

આ બધા અનકારોમાથી ભટ્ટિની કવિત્વશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિનું સરસ
રીતે પ્રતિનિધિત્વ દરતો અનકાર જોવા હોય તો તે ઉત્પ્રેક્ષા છે. ભટ્ટિશબ્દમાની
‘કટની’ ઉત્પ્રેક્ષાઓ ભટ્ટિને શોષક કવિની ભરોળમા મૂકી શકાય, તેની ઉત્તમ દર્શાવી
છે જેમકે,

हिरण्मयी साललतेज जङ्गमा च्युता दिव.स्थास्त्रुरिवाचिरप्रभा ।

शशाङ्ककान्तेरग्निदेवताऽऽकृति सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥ (૨૧૭)

અને 'કાવ્યાનુશાસન'માં ઉત્પ્રેક્ષાનું ઉદાહરણ કહ્યો છે ૩૮ વળી ભટ્ટિએ ૨ ૧૮માં નિરૂપેલો નીચેનો શ્લોક 'કાવ્ય પ્રકાશે,' 'અન મરસવંસ્વ' અને 'સાહિત્ય-દર્પણ' જેવા અન્ય કારશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ મૂલ્યોએ ભટ્ટિનું નામ આપ્યા સિવાય, એકાવની અસહારના ઉદાહરણ તરીકે ટાક્યો છે ૪૦

ન તજ્જલ યન્ન સુચારુપદ્મજ

ન પદ્મજ તદ્વદલીનપટપદન્ ।

ન પટપદોઽસૌ ન જુગુઞ્જ ય કલ

ન ગુઞ્જિત તન્ન જહાર યન્મન ॥ (૨ ૧૮)

'દા યાનુશાસન'માં તેને અતિશયોક્તિના ઉદાહરણ તરીકે આપ્યો છે ૪૧ આજ બાબત પુરતાર કરે છે કે ભટ્ટિનું અવકારનિરૂપણ જિ આ પ્રમારનું છે

આ બધા અન્યારે ઉપરાત મનિનાથે નોધેલો અને ખીજા કોઈ અન્ય કારશાસ્ત્રીએ નહીં નોધેલો એ અન્યાર આ મ યમા સર્વત્ર છનાયેનો છે મહિનનાથે જણાવ્યું છે કે હાલ વાળ્યે પ્રયોગવૈચિત્રી તાવદેવોઽગ્રજ્ઞાર સાર્વત્રિક ૧૪૨

મહિનનાથે ભટ્ટિકાવ્યમાં પ્રયોગવૈચિત્રી નામનો આ અન્યાર સારાનિર્ણય જણાવ્યો છે, જ્યારે મિરાતાજીનાથના શ્લોકો ૧૩માં અને 'શિશુપાતવધ'ના શ્લોકો ૧૨ ૧૩માં આ અન્યાર તેમણે દર્શાવેનો છે આ અલક્ષ્ય ખીજા કોઈ દીક્ષાકારે દર્શાવેનો નથી અન્યારશાસ્ત્રના મૂલ્યોમાં સ્નાત્કાતિક રીતે આ અન્યાર મૂળે નિર્દેશ ન મળે, કારણકે ભટ્ટિકાવ્યમાં સળગ મળતા પ્રયોગવૈચિત્ર્ય પરથી મહિનનાથને આ અવકાર સૂઝ્યો હોય વળી, ભટ્ટિના કેટલાક પ્રયોગો પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી જોડે બધા બેસતા ન હોય તેથી તેનું સમાધાન કરવા પણ મહિનનાથે પોતે આ અન્યાર દર્શાવ્યો હોય એ પણ અસંભવિત નથી

છતર ૬૬૫૦

દડી મદામ યના લક્ષણમાં 'જોવરજ્જનમ્' એનું વિશેષણ ઉમેરે છે, ૪૩ જ્યારે બામટ મદામવ્ય લોકાવ્યસાવથી યુક્ત હોયુ જોઈએ એવી અપેક્ષા ગાખી છે ૪૪ આમથી દડાનો અપેક્ષા ભટ્ટિકાવ્ય કઈ અર્થે પૂરી કરે છે, એમ દડી શકાય વિવિધ રીતે નિરૂપણ કરતુ આ કાવ્ય લોકોને ગમે તેનું છે, તેમ દડેના કરતા વેરાકરણે ને અને દીક્ષાકારે રજન કગાનના છે, એમ દડેવુ વધારે ઉચિત ગણાને

રામચંદ્રિતને નિરૂપના આ મતમાં, કેકેમણે લોકાવ્યસાવનું પ્રતિબિંબ

પડે છે, જેમકે, કૈંકથીને કાનભાસેરણી કરનાગ લોકોનો ઉલ્લેખ દોષ કે રામના વનવાસ વખતે નગરજનોના જાતજાતના મત્યાધાતોનો નિર્દેશ દોષ ગાવણીની રાજસભામાં, રામ સાથે કઈ નીતિ અપનાવી, એ નિરો ન કાના મુત્સન્નિઓએ દર્શાવેલા વિવિધ મતો પણ લોકસ્તભાવનું પ્રતિબિંબ પાડે છે એમ દલીલ શકાય.

ભામતે દર્શાવેલું મહાકાવ્યનું એક નક્ષત્ર ‘નાતિવ્યારયેયત્વ’^{૪૫} ભટ્ટિકાવ્યને લાગુ પાડના મૂઝવણ થાય તેનું છે ભામહે આ નક્ષત્ર, ભટ્ટિકાવ્યના ‘વ્યાદયયત્વ’ ને ધ્યાનમાં રાખીને જ, વિદ્વાતાનું, ખામ કરીને શાસ્ત્રજ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરવા માટે સ્પર્ધા કરતા મહાકવિઓ માટે જાણે ચેતવણીરૂપ ન મૂંઝવે દોષ તેમ દલીલ શકાય.

મહાકવિ ભટ્ટિકે પોતાનું કાવ્ય વ્યાખ્યાગમ્ય છે એ જાણવા હતા પોતે તેના પર વ્યખ્યા કન નહીં લખા દોષ એવો પણ એક પ્રશ્ન તો થાય છે જ તેના પછી રચાયેલા વાકરણને ઉદાહરણ કરતા બાળ શાસ્ત્રકાવ્યોમાં છે તેનું અતિવ્યારયેયત્વ આ કાવ્યમાં નથી, તે બાબત, તેને ‘ગાવણાશુનીય’ કાવ્ય કે સંસ્કૃત ‘દ્વાયત્રય કાવ્ય’ સાથે સરખાવતા સ્પષ્ટ થાય છે આ કાવ્ય ‘કવ્યાદ્યાગમ્ય’ છે, એમાં તો ઈ શક્ય નથી, પણ તેના પ્રિચિત ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખતા તેનું ‘વ્યાખ્યાગમ્યતા’ ક્ષમ્ય ગણાય.

ભામતે પ્રમાણે મહાગામ્ય અમામ્ય શબ્દવાળું અને ‘અધ્ય’ લેખે, ^{૪૬} તે અપેક્ષા પણ ભટ્ટિકાવ્ય સારી રીતે પૂરી પાડે છે ભટ્ટિકાવ્ય અર્થસૌખ્યની સપન છે, તે મેલવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે. આ કાવ્યમાં ‘મુક્તિદ્વ્યુત્પત્તિ’માં જે સૌખ્ય રહેતું છે, તે તિડન્ટકડમાં નિરૂપિત થયેલું છે મહિનાથે પણ વ્યાખ્યાન-પ્રાપ્તિમાં મળે છે કે આ ગામ્યમાં ‘ગદ્ય ‘શિષ્ટપુરસ્કૃત’ છે, તેજ તેનું અમામ્યતાનું પુરતાર કરવા પૂરતું છે.

પ્રથમમહાકાવ્યોના પીકાકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ મહિનાથે આ હતા મહાકાવ્યની પ્રાપ્તિ લખાને, તેના મિના વખાણ કર્યા છે, એટલું જ નહીં, પણ તેના પર દીકા લખાને પોતાની જાતને ધન્ય માની છે આવા ઉદ્દેશ તમના કુમારસભવ કે રઘુવંશની ટીકામાં પણ મળતા નથી.

કૃતી મટ્ટિકવિસ્તાવદીદક્ વાવ્યનિબંધનાત્ ।

ધન્યા વય ચ તત્સૂત્તિરત્નાકરપરિભ્રમાત્ ॥^{૪૭}

આમ દલીલ અને ભામકે આપેલા મહાગામ્યના લક્ષણો ભટ્ટિકા અને બરાબર લાગુ પડે છે તે આ મહાકાવ્યે પોતેજ ‘વલ્પા તરસ્થાપિ’ બનીને પુરતાર કર્યું છે.^{૪૮}

ભટ્ટિની કાવ્યશૈલી

ભટ્ટિની કાવ્યશૈલીને યોગ્ય રીતે મૂલવવા માટે એનો સ્વતંત્ર વિચાર કરવો જરૂરી છે. ખીબ મહાકાવ્યોની શૈલી સાથે એની સરખામણી થાય નહીં, કારણકે ભટ્ટિએ મહાકાવ્ય ઉપરાંત વ્યાકરણના ટૂંકાંક સૂત્રો અને અવકારશાસ્ત્રની વિભાવનાઓ પણ ઉદાહૃત કરવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો છે. આ મર્યાદા સમજીને મહાકવિ ભટ્ટિની કાવ્યશૈલીનું મૂલ્યાંકન કરવું વધારે ઉચિત છે.

આ મહાકવિની કાવ્યમાં કથાવસ્તુના કથનમાં સામાન્ય રીતે વ્યાકરણનાં સૂત્રો અવરોધરૂપ થતા નથી. કથાવસ્તુનું સાતત્ય જળગઈ ગ્હે એ માટે આ કવિ સતત જગરૂક રહ્યા છે અને તેથીજ વ્યાકરણને લગતા કાંડોમાં તે પ્રકીર્ણું શ્લોકો અને ભાષાસમાવેશને ઉદાહૃત કરતાં તેરમાં સર્ગમાં અસકીર્ણું શ્લોકો મૂકતા રહ્યા છે, છતાં પ્રકીર્ણકાંડ અને અધિકારકાંડમાં ક્યાંક વ્યાકરણના ઉદાહરણો કથાપ્રવાહમાં સહેજ રુકાવટ કરતાં લાગે, જ્યારે તિડન્તકાંડમાં માત્ર ધાતુઓના રૂપો ઉદાહૃત કરવાના હોવાથી ત્યાં કથાનક સરસ પ્રતિએ ચાલે છે, આમ એકદરે કહી શકાય. વિશદતા, સમતા, ઉદાત્તા, લાપાશ્લેષ, અર્થવ્યક્તિ વગેરે શુદ્ધિને લીધે, ભટ્ટિના શૈલી વૈદર્ભા શૈલીને વધારે મળતી આવે છે ખીબ શાસ્ત્રકાવ્યની શૈલીમાં હોય છે એની કૃતિમતા કે અદિગ્ધતાનો ભટ્ટિકાવ્યમાં લગભગ અભાવ છે, એમ કહી શકાય.

એમના કાવ્યમાં નાખા સમાસો ખાસ કરીને ભાષાસમાવેશને ઉદાહરણ કરતાં તેરમાં સર્ગમાં, પ્રકીર્ણકાંડમાં અને અધિકારકાંડમાં આવે છે. તેરમાં સર્ગમાં એમને સકીર્ણું શ્લોકો આપના દોષ ત્યાં નાખા સમાસ આપ્યા સિવાય છૂટકો પણ નથી તે સિવાય લાગ્યા કે આખા અગ્નને રોકતા સમાસો ક્યાંક આવે છે, જેમકે,

તત. જ્ઞોષાઙિલાઙ્ગપાતવમ્પ્રાઙ્સ્યાઙ્મોજસંહતિ । (૯.૧૧૮),

અધિજ્યવ્રાપ સ્થિરવાદુમુદિરુદચ્ચિતાઙ્ગોઽચ્ચિતદધિષ્ઠોર । (૨.૩૧)

તેમની શૈલીમાં ખાસ નોંધપાત્ર તરફ એ છે કે સહેજ પણ અવકાશ મળે તો ભટ્ટિ ધાતુઓના ધ્વજાદ્યંક રૂપોને પ્રયોગનાં અવકાશ ચૂકતા નથી. ખાસ કરીને પ્રકીર્ણ અને અધિકારકાંડમાં આમ રૂપો વારંવાર પ્રયોજાયા છે, જેમકે,

પ્રત્રાજમિષ્ઠ (૧૯), આજ્ઞિહીષ્ઠ (૨૫), દિઘદાગ્નત (૩.૩૩),
વિવન્દિપૂન્ (૩.૮૮), સમિન્મિયમાણ. (૫.૫૩), વગેરે.

ના શા. ૧૬૧૨૮ પર દીકા કૃતિ અભિનવશ્રુતે જણાવ્યું છે કે સન્નન્ત

(ઈન્છાદર્શક રૂપે) નાટકમાં શૌભતા નથી, ૪૯ પણ મહાકાવ્ય માટે તે દોષરૂપ નહીં ગણાતા હોય, એમ માનવું રહ્યું.

ભટ્ટિએ અધિકારકાંડના નિમિત્તા શ્લોકોમાં, સળંગ ભૂતકૃદંત આપ્યાં છે :

જલ્પિતોત્કુલ્પસંગીતપ્રનૃત્તસ્મિતવલ્ગિતઃ ।

ઘોષસ્યાન્વવદિષ્ટેવ લક્ષ્મી પૂતક્રતોઃ પુરઃ ॥ (૮.૨૯)

રામસ્ય શયિતં મુક્તં જલ્પિતં હસિતં સ્થિતમ્ ।

પ્રક્રાન્તં ચ મુહુઃ પૃષ્ટ્વા હનૂમન્નં વ્યસર્જયત્ ॥ (૮.૧૨૫)

તેજ પ્રમાણે દસમા સર્ગના છઠ્ઠા શ્લોકમાં પણ ધણું ભૂતકૃદંત મળે છે.

તેમને આવી જ રીતે એક કાળના અનેક રૂપો એકજ શ્લોકમાં આપવાનો શૌખ લાગે છે, જેમકે તેમણે પ્રકીર્ણકાંડના ત્રીજા સર્ગના ૨૨મા શ્લોકમાં પરોક્ષ ભૂતકાળનાં ૬ રૂપો એકજ શ્લોકમાં આપ્યાં છે :

વિચુકુશુર્ભૂમિપતેર્મહિપ્યઃ કેશાત્લુલુગ્-ચુઃ સ્વવર્ણપિ જઘ્નુઃ ।

વિભૂષણાન્યુન્મુચુઃ ક્ષમાયા પેતુર્વર્મજુર્લયાનિ ચૈવ ॥

આજ રીતે આશ્ચર્યનાં સામટાં ૩૫ આક્રમા સર્ગના ૧૮મા શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે, તેમણે સાતમા સર્ગના ૯૫.૯૮ શ્લોકોમાં સળંગ સમ્બંધક કૃદંતનાં રૂપોદર્શાવ્યાં છે. જેમકે, મુદિત્વા, કુપિત્વા, અમુદિત્વા, વિલશિત્વા, ઉદિત્વા, મુપિત્વા, રુદિત્વા, વિદિત્વા વગેરે.

દસમા સર્ગનાં શરૂઆતના ૨૧ શ્લોકોમાં ભટ્ટિએ યમકોના અનેક પ્રકાર દર્શાવ્યા, પણ તે ઉપરાંત શ્લોક ૮.૧૩૧માં અને ૧૩.૭ વગેરેમાં પણ તેમણે યમક દર્શાવ્યાં, તે પરથી ખ્યાલ આવે છે કે તેમને યમકો પ્રમોજવાનો શૌખ હતો.

યમકની જેમ અનુપ્રાસ પ્રત્યેનો તેમનો પક્ષપાત પણ મહાકાવ્યમાં ઠેકઠેકાણે જણાઈ આવે છે, જેમકે, પ્રાણર્તુરર્ચ્યા જગદર્ચનીયમ્ (૨.૨૦),

વૃન્દિષ્ઠમા...પ્રેષ્ઠં...ગરિષ્ઠમ્ । ...વંહિષ્ઠં...વરિષ્ઠમ્ ॥ (૨.૪૫);

નિરાકરિષ્ણૂર્વર્નિષ્ણૂર્વર્ધિષ્ણૂ... । ઉત્પતિષ્ણૂર્જિહ્વિષ્ણૂ...સરદૂપણી ॥ (૫.૧).

ઉચ્છ્રાયવાન્...જલ્દાઝરવમ્ । દૂરાઝ્જ્વલાવં...ગજાઝ્જ્વલઃ ॥ (૭.૪૭)

એમણે ક્યારેક વ્યાકરણનાં રૂપો ઉદાહરત કરવા તો ક્યારેક શૌખને ખાતર, ભાષામાં લાગેજ વપરાતા હોય અને છતાં વ્યાકરણની તેમજ અર્થની દૃષ્ટિએ સારા હોય તેવા શબ્દો પ્રયોજ્યા છે, જેમકે, વિશદ્ધટઃ-વિશાળ (૨.૧૦), પ્રોવ્યપાપીયાન્-પરદેશ મોકલ્યા હોવાને લીધે ખૂબ પાપી (૫.૯૧), અસહ્વસાઃ

-ઉપવાસી (૭.૫૬), રૂપસરમ્-સ્તાને (૭.૬૦), સદ્ગ્રીવીમ્-સદધર્મચારિણીને (૬.૭) વગેરે.

એજ રીતે એમણે કેટલાક ઓછા વપરાતા ધાતુઓના પણ ઉપયોગ કર્યો છે, જેમકે મન્ત્રયતિ-ઉભાંથી અન્-યો અનુભવે છે. (૫.૭૩), અઢીકિપત-આ-આ (૧૫.૪૯), જૂજૂરે-રીસ કાઢી (૧૧.૮), વલ્લુગ્-નાસી ગયા (૧૪.૮), વુચુન્દ-સાંભળ્યું (૧૪.૭૨), અને અપ્લેષ્ટ-ત્રાટક્યો (૧૫.૪૬).

ભટ્ટિ કેટલીકવાર શબ્દોને તેમના વ્યુત્પત્ત્યર્થમાં પ્રયોગે છે, પછી ભલે એ અર્થ ભાષામાં કે વ્યવહારમાં રૂઢ ન હોય, દા.ત; દંદશૂક-રાણસ (૧.૨૬), રૂઢ અર્થ સાપ છે; ફલેગ્રહીન્-ફળ ઉપર નભનારા અધિઓ (૨.૩૩), રૂઢ અર્થ જૂસ છે; ઘવિત્ર-દૂરકરનાર (૭.૮૭), રૂઢ અર્થ પંખો છે; કારુઃ-કર્તા (૭.૨૮), રૂઢ અર્થ સારીમર છે; ભારીણ-વહેતા (૧૩.૪), આ શબ્દ ઓછો પ્રચલિત છે. વ્યાકરણવિષયક મંથોમાં પણ ભટ્ટિના આવા કેટલાક પ્રયોગોની ચર્ચા થઈ છે. ભટ્ટિએ કેટલાક એવા શબ્દપ્રયોગો પણ કર્યા છે, કે જે બીજા ઓછા પ્રમાણમાં મળે છે, જેમકે, વિપાદશઙ્કુશ્ચ મતી નિચગ્ને (૩.૮)-મનમાં વિશાદનું થળ પેડું; વિદ્યુત્પ્રણાદાં ન ઘરં પ્રનષ્ટઃ (૩.૧૪)-તે એકદમ ભરી જાય તે વધારે સાડું છે; ચકારાપનસં મુલમ્ (૪.૩૧)-તેના મુખને નહકું કપડું; નામગ્રાહમરોદીન્ (૫.૫)-નામ લઈને રૂડી, જીવનાંગ નનામ (૧૪.૩૧)-જીવથી ગયો.

મહાકવિ ભટ્ટિની શૈલીમાં કેટલાક સુંદર અર્થાન્તરબ્યાસ પણ મળે છે. જેવાકે;

(૧) ન માનિતી સંસહતેજ્યસઙ્ગમમ્ (૨.૬), (૨) મહતાં હિ ક્રિયા નિત્યા છિદ્રે નેવાવગોદતિ (૬.૨૪), (૩) વ્યથયતિ સત્પયાદિધિગતાયવેહ સમ્પન્નમ્ । (૧૦.૩૭), (૪) પર્યાપ્તતા પ્રેમિણ કુતો વિરુદ્ધા । (૧૧.૧૧), (૫) રિવતસ્વ પૂર્ણેન યુધ્યા વિનાગઃ પૂર્ણસ્ય મઙ્ગે વદ્ધુ હોયતે તુ ॥ (૧૨.૪૩) (૬) ભવતિ મહાન્ હિ પરાઙ્મ્ય એવ સર્થઃ ॥ મૂર્ગાનુરઃ પથ્યકટ્નનમન્ય-ત્ગાઙ્ગમયોત્તી ભિપજાં ન દોષઃ ॥ (૧૨.૮૨).

ભટ્ટિ કેટલીકવાર કોઈક દરજ્જાના અભેદન રચી દરજ્જા ઉચિત શબ્દો વાપરી આવે છે. જેમકે;

રધાયં મ્ધાયં નરવિદ્યાન્તં ક્રાન્તવા ક્રાન્તિવા રિયતં નવચિન્ ।

યોશમાનો મૃગં રામશ્રિવપત્તિં વિમિષ્મિયે ॥ (૫.૫૧)

ભટ્ટિઃખના મહાકાવ્ય તરીકેના મૂલ્યાંકનનું સરૂપન કરતાં પહેલાં, તેમાં

પ્રાચીન વિદ્વાનોએ નોંધેલા કે આપણા ધ્યાનમાં આવેલા કેટલાક દોષોનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી બની રહે છે.

‘પ્રાસોષ્ટ શત્રુધ્વનુદારચેષ્ટમેકા સુમિત્રા સહ લદમણેન’ ॥ (૧.૧૪)-માં પ્રક્રમભંગદોષ છે, કારણ કે શત્રુધ્વન નાનો હોવા છતાં લદમણ કરતાં તેનો પ્રથમ ઉલ્લેખ થયો છે. આ પ્રયોગ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પણ વિવાદાસ્પદ ગણાયો છે.

નીચેના બંને શ્લોકોમાં ‘પુનરુક્તિ’ નામનો દોષ દર્શાવી શકાય તેમ છે :

સ શુશ્રુવાંસ્તદ્વચનં મુમોહ રાજાઽસહિષ્ણુઃ સુતવિપ્રયોગમ્ (૧.૨૦);
બને આવિષ્કૃતાઙ્ગ...વિભીષણં વાચમુવાચ માતા ॥ (૧૨.૧)

પ્રથમ શ્લોક ૧.૨૦માં રાજા મૂર્ખો પામ્યો, તેજ તેની અસહિષ્ણુતા બતાવે છે, માટે પુનરુક્તિ છે, બ્યારે ‘વાચમુવાચ’ શબ્દમાં પણ પુનરુક્તિ રહેલી છે.

બોને ભટ્ટિકાવ્યના નીચેના શ્લોકને ‘વ્યર્થ’ નામના દોષના ઉદાહરણ તરીકે આપ્યો છે :

આંહિપાતાં રણુવ્યાઘ્રો દારમજ્ઞાશ્રમં તતઃ ।

સ્વામહોષીત્તનું વહ્નો દૃષ્ટ્વા તો રામલક્ષ્મણો ॥

આમાં રણુવ્યાઘ્રો કહ્યા પછી રામલક્ષ્મણો શબ્દ, તનું કહ્યા પછી સ્વાં શબ્દ અને અહોષીત્ કહ્યા પછી વહ્નો શબ્દ વ્યર્થ છે. તેથી તેમજ આ શર-ભંગાશ્રમગમન વગેરે બાબત કથાશરીરને ઉપયોગી નથી, તેથી ‘વ્યર્થ’ નામનો દોષ આ શ્લોકમાં છે, તેમ બોને સમજાવ્યું છે.^{૬૦} આ શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ ભટ્ટિકાવ્યમાં શ્લોક ૪.૪ના પૂર્વાર્ધ તરીકે મળે છે, બાકી, ઉત્તરાર્ધ બોને આપ્યા કરતાં સાવ છુદોજ છે તે બાબત નોંધવા લાયક છે.

કુલભાર્યાં પ્રકૃર્વાણમહં...દગ્ધાનનમ્ । (૮.૧૯)માં પ્રકરોતિ નો અર્થ અભિગમન લેવો પડે છે તેને ‘વિરુદ્ધમતિકારિતા’ નામનો દોષ ગણાય, કારણકે પ્રત્નક ધાતુનો ૩૯ અર્થ મેળવવું, છતવું, માન આપવું એવો થાય છે.

શ્લોક ૮.૪૦માં મુરમ્+અલમ્ ની સન્ધિ ‘મુરામલમ્’ થતાં આશ્ચર્યનો દોષ સ્પષ્ટ જણાય છે.^{૬૧} જ્યાં વ્યાકરણના નિયમનો ભંગ દોષ તેવા દોષને ચ્યુતસંસ્કૃતિ દોષ કહેવાય છે.^{૬૨} આવો દોષ ૧.૨૩, ૩.૫, ૭.૭૨ વગેરે શ્લોકોમાં પણ દર્શાવી શકાય તેમ છે. પણ પછીના વૈષાકરણ્યે ભટ્ટિના આવા કેટલાક પ્રયોગોને અમુક દૃષ્ટિએ શુદ્ધ પણ ઠરાવ્યા છે, માટે આવા દોષો પર ભાર મૂકી શકાય નહીં.

કાવ્યપ્રકાશકાર મગ્નટે પરુષ વર્ણોત્ત્વં પ્રાયુર્થં જ્યાં હોય ત્યાં શ્રુતિકટુત્વ નામનો દોષ કહ્યો છે. વાક્યગત શ્રુતિકટુત્વના ઉદાહરણ તરીકે ભટ્ટિનો નીચેનો શ્લોક મગ્નટે આપ્યો છે : ૫૩ અર્ઘ્યષ્ટ વેદાંસ્ત્રિદશાનયષ્ટ... (૧.૨) આ દોષ ભ.કા. ના શ્લોક ૧૩.૨૧માં પણ દર્શાવી રાખાય તેમ છે.

તેમના જુદોના પ્રયોગોમાં કેટલેકે સ્થળે જણાતી ક્ષતિઓની ચર્ચા જુદા અંગેની વિચારણા વખતે થઈ છે. આમ જતાં, બેવડા હેતુને કાવ્યમાં બર લાવવા માંગતા મહાકવિના આ કાવ્યમાં સમગ્ર દૃષ્ટિએ કાવ્યદોષો કરતાં કાવ્યતાવના સારા મુદ્દાઓ વધારે પ્રમાણમાં રહેલા છે એ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

કૃતિના અંતમાં, ભટ્ટિએ આ મહાકાવ્યને માટે ‘ઉક્તિમાર્ગચિત્ર’, ‘સન્નિબંધ’ અને ‘સુસમાહિત’ એવાં ત્રણ વિશેષણો પ્રયોજીને, તેમાંના વ્યાકરણપ્રયોગોના વૈચિત્ર્ય સહિતના ઉક્તિના વૈવિધ્યને, તેની સુંદર પરત્વસંકલ્પનાને તેમજ, ‘સુસમાહિત’નો જગમગસે આપેલો અર્થ સ્વીકારીએ તો તેની અલંકારસમૃદ્ધિ વગેરેને સૂચવી દીધાં છે.

આવા ઉજ્જવળ અંશો ધરાવતી શુભરાતના મહાકવિની આ કૃતિ મહાકાવ્ય તરીકે પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની લાયકાત ધરાવે છે.

પાદટીપા

૧. મ.કા. (જ) પૃ.૧ : શ્રીરામચરિતં નામ મહાકાવ્યં ચકાર ।; મ.કા. (મ), વ્યાસપાનપીઠિકા, શ્લો. ૭-૮
૨. કાવ્યાદસૌ, ૧.૧૪; કાવ્યાલંકાર, ૧.૧૬
૩. સાહિત્યદર્પણ, ૬.૩૨૦
૪. કા.આ. ૧.૧૮-પ્રમાવ્યાખ્યા, પૃ. ૨૧
૫. કા.આ. ૧.૧૮-પ્રમાવ્યાખ્યા, પૃ. ૨૧
૬. કા.આ. ૧.૧૮; કા.અ. ૧.૧૬.
૭. કા.આ. ૧.૧૫-પ્રમાવ્યાખ્યા, પૃ. ૧૭
૮. કા.અ. ૧.૧૬
૯. વિષ્ણુપર્વોત્તરપુરાણ, ૧૫.૬; કા.આ. ૧.૧૫.
૧૦. કા.આ. ૧.૧૫.
૧૧. કા.આ. ૧.૧૪.

૧૨. Hooykaas, C., 'On some Arthālamkāras in the Bhaṭṭi
kāvyā X' *BSOAS*, xx, pp. 351-363
૧૩. *Ibid.*
૧૪. વિ.ધ. પુ., ૧૫. ૧, ૬, ૧૫
૧૫. વિ.ધ. પુ., ૧૫. ૧૫
૧૬. કા.અ., ૧.૨૦
૧૭. કા.આ., ૧. ૧૬-૧૭
૧૮. કા.આ., ૧. ૧૮-૨૧
૧૯. કા.અ., ૧.૧૪
૨૦. પિઙ્ગલચ્છન્દઃ સૂત્ર, ૫.૧૬, હ્રાયાયુધવૃત્તિ, પુ. ૬૮-૧૦૬
૨૧. ભ.કા. સં. (પદ્ધિત શિવદત્ત), પૃ. ૫૨૫
૨૨. બૃહત્પિંગળ, પૃ. ૨૬૧
૨૩. સુવૃત્તતિલક, ૩. ૮-૯
૨૪. ભાગવૃત્તિસંકલન, પૃ. ૨૮
૨૫. દુર્ઘટવૃત્તિ પૃ. ૮૬
૨૬. બૃહત્પિંગળ, પૃ. ૩૧
૨૭. એઝન, પૃ. ૩૧-૩૪
૨૮. દુર્ઘટવૃત્તિ, પૃ. ૨૧
૨૯. છન્દોમઙ્ગ-જરી, ૨.૨, પૃ. ૧૦૨
૩૦. આ સૂત્ર પિંગળના હંદઃશાખામાં મળતું નથી
૩૧. બૃહત્પિંગળ, પૃ. ૨૪
૩૨. છન્દોમઙ્ગ-જરી, પુ. ૬૩, ૧૨૪, ૧૭, ૧૦૩, ૧૫૬
૩૩. કા.આ. ૧.૧૮-પ્રમા વ્યાખ્યા, પૃ. ૨૨
૩૪. સા.દ. ૬.૩૧૭
૩૫. કા.આ., ૧.૧૮, જીવાનન્દ વિ. મટ્ટાચાર્ય વ્યાખ્યા, પૃ. ૧૦
૩૬. કા.આ. ૧.૧૬
૩૭. કા.અ. ૧.૨૦
૩૮. Diwekar H. R., 'Bhāmaha; Bhaṭṭi and Dharmakīrti, *JRAS*
Oct. (1929), pp. 825-841
૩૯. કાવ્યાનુશાસન, પૃ. ૩૪૬

४०. काव्यप्रकाश, १०. ५४६, अलङ्कारसर्वस्व, पृ. १४१; सा.द, १०.७७
४१. का. अनु. पृ. ३७०
४२. भ.का. (म), १.२
४३. का.आ., १.१६
४४. का.अ., १.२१
४५. का.अ., १.२०
४६. का.अ., १.१६
४७. भ.का. (म) व्याख्यानपीठिका, श्लो. ६ ,
४८. का.आ., १.१६
४९. ना.शा., वे. २.१६. १२७-अभिनवभारती, पृ. ३४६
५०. सरस्वतीकण्ठाभरण, १.४७
५१. का.प्र., ७.१५७
५२. एजम, ७. १४२
५३. एजम, ७.१७०

પ્રકરણ ૫

ભટ્ટિકાવ્ય : શાસ્ત્રકાવ્ય તરીકે

વ્યાકરણને ઉદાહૃત કરતા કાંડ

સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રથમ જ્ઞાત શાસ્ત્રકાવ્ય તરીકે આપણે ભટ્ટિકાવ્યને ઓળખીએ છીએ. એને શાસ્ત્રકાવ્ય તરીકે મૂલવીએ, તે પહેલાં શાસ્ત્રકાવ્ય વિશેની આલંકારિકાની વિભાવનાને સમજવી જરૂરી બની રહે છે.

શાસ્ત્રકાવ્યની વિભાવના

ભટ્ટિએ પોતે એને શાસ્ત્રકાવ્ય કહ્યું નથી, પણ ભટ્ટિકાવ્યના અંતિમ સર્ગના ૩૪મા શ્લોકમાં આને ‘વ્યાસ્યાગમ્ય કાવ્ય’ કહ્યું તે જ બાળત આની આગવી વિશિષ્ટતાનો નિર્દેશ કરે છે. ભટ્ટિએ એજ શ્લોકમાં આ કાવ્ય પુદ્ગિશાળીએ માટે ઉત્સવ સમુ (ઉત્સવઃ સુધિયામલમ) કહ્યું છે, તેમાંના ‘સુધિયઃ ના અર્થ’ વૃત્તિકાર જમમંગલે ‘શાસ્ત્રમાં કુપય્ય પુદ્ગિવાળા’ એવો ક્યો છે. આમ ભટ્ટિએ અંતિમ શ્લોકમાં કરેલો આ નિર્દેશ સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે કે આ કાવ્ય એવું છે કે જેને શાસ્ત્રના બાળકારોજ સારી રીતે સમજી શકે.

ભટ્ટિકાવ્યના ખીજ દીકાકાર મલ્લિનાથ કાવ્યની દીકા શરૂ કરતાં પહેલાં, કવિનો હેતુ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે ‘મટ્ટિનામા કવિઃ રામકયામાશ્રિત્ય પાણિનીયસૂત્રાણામુદાહરણં કાવ્યં ચિકીર્ષુઃ...નિર્દિશતિ । આ શબ્દો પણ સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે મલ્લિનાથને આના શાસ્ત્રકાવ્ય તરીકેના પાસાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે.

ભટ્ટિના સમકાલીન કે આગળપાછળ થઈ ગયેલા આલંકારશાસ્ત્રીઓનો શાસ્ત્રકાવ્ય વિશેનો ખ્યાલ શો છે, એ બાળવું જરા મુશ્કેલ છે, કારણ કે ભામહ, દંડી વગેરેએ શાસ્ત્રકાવ્ય વિશે સ્પષ્ટ નિર્દેશ ક્યાંય ક્યો નથી. ભામહે ‘કાવ્યાન્યપિ યદોમાનિ... (૨.૨૦)’^૧ એ બણીતા શ્લોકમાં રામચર્મકૃત ‘અનુભૂતોત્તર’ ના સંદર્ભમાં કહ્યું છે કે જે શાસ્ત્રની માફક કાવ્યો પણ વ્યાખ્યાગમ્ય બની જાય તો બિચારા દુર્મેધસની મુશ્કેલી થશે. આમાંથી એ તાત્પર્ય કાઢી શકાય કે વ્યાખ્યાગમ્ય શાસ્ત્રકાવ્યો માત્ર વિદ્વાનોને જ ઉપયોગી બની શકે તેમ છે, તેથી એમની મર્યાદા ત્રત્યે ભામહે ધ્યાન દેયું છે.

ભટ્ટિ પછીની ચોટી સદીઓમાં થઈ ગયેલા અલંકારશાસ્ત્રીઓએ શાસ્ત્રકાવ્ય વિશે જે વિચારણા કરી છે, તેના પરથી અહીં તેની વિશ્વાવના વિશેનો કંઈક ખ્યાલ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ઈ.સ. દસમી સદીમાં થઈ ગયેલા કવિ રાજશેખરે 'કાવ્યમીમાંસા'માં શાસ્ત્ર કવિના ત્રણ પ્રકારો આપ્યા છે : તત્ર ત્રિઘા શાસ્ત્રકવિઃ । યઃ શાસ્ત્રં વિવચ્ચતે, યશ્ચ શાસ્ત્રે કાવ્યં સંવિવચ્ચતે, યોઽપિ કાવ્યે શાસ્ત્રાર્થં નિવચ્ચતે^૨ આમ રાજશેખરે ત્રણ પ્રકારના શાસ્ત્રકવિ ગણાવ્યા તે અનુસાર શાસ્ત્રકાવ્યના ત્રણ પ્રકાર પાડી શકાય, પરંતુ એમાં પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી, ટોટિલીય અર્થશાસ્ત્ર, 'વાલ્મીકીયનકૃત કામનૃત' આદિને વસ્તુતઃ શાસ્ત્રમ્થો કહેવાય. 'કામનૃતકાવ્ય નીતિસાર' કે 'મનુસ્મૃતિ' કે વરાહમિહિરકૃત 'જૈનસંહિતા' જેવા ગ્રંથોને પદ્યબદ્ધ શાસ્ત્રમ્થ કહેવાય, જ્યારે ભટ્ટિકાવ્ય અને 'દ્વાપદમ્થ' જેવી કૃતિઓનેજ શાસ્ત્રતત્ત્વ ધરાવતા કાવ્યના અર્થમાં 'શાસ્ત્રકાવ્ય' કહેવાય.

'શ.'મ્થના કર્તા ભોજ (૧૧મી સદી) ભટ્ટિકાવ્યને 'કાવ્યશાસ્ત્ર' તરીકે ઓળખાવે છે. તેમણે આપેલી કાવ્યશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે :^૩

યત્રાર્થઃ શાસ્ત્રાણા કાવ્યે વિનિવેદ્યતે મહાકવિભિઃ ।

તદ્ ભટ્ટિકાવ્યમુદ્ધારાક્ષસવત્ કાવ્યશાસ્ત્રં સ્યાત્ ॥

અહીં ભોજ ભટ્ટિકાવ્યને 'કાવ્યશાસ્ત્ર' કહે છે, જ્યારે 'રતિવિલાસ' અને 'કામનૃતકાવ્ય નીતિસાર' જેવા ગ્રંથોને શાસ્ત્રકાવ્ય કહે છે.

ક્ષેમેન્દ્ર (૧૧મી સદી) 'સુવ્રતતિલક' માં ભટ્ટિ, ભૌમક વગેરેના કાવ્યને 'કાવ્યશાસ્ત્ર' અને ચતુર્વર્ગત્રાય તેમજ બધા પ્રકારનો ઉપદેશ આપનારા કાવ્યને 'શાસ્ત્રકાવ્ય' કહે છે.^૪ ક્ષેમેન્દ્ર પછીના કોઈ અલંકારશાસ્ત્રીએ શાસ્ત્રકાવ્ય કે કાવ્યશાસ્ત્ર વિશે વિચારણા કરી નથી. આધુનિક કાળમાં, કાવ્યશાસ્ત્રનો અર્થ 'કાવ્યનું' શાસ્ત્ર એટલે કે અલંકારશાસ્ત્ર કરવામાં આવે છે, જ્યારે ભટ્ટિકાવ્ય જેવાં કાવ્યોને શાસ્ત્રકાવ્ય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ બધી ચર્ચા પરથી એ ખ્યાલ આવે છે કે અલંકારશાસ્ત્રીઓએ પણ ક્યાંય કાવ્ય અને શાસ્ત્રકાવ્ય વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યો નથી. આપણી પાસે ઉપલબ્ધ મદાકાવ્યોના નમૂનાઓના આધારે એ તફાવત ટૂંકમાં આમ દર્શાવી શકાય.

કાવ્યના પછુ બે પ્રકાર પાડી શકાય. પ્રથમ પ્રકારમાં કાલિદાસ જેવાનાં મદાકાવ્યો આવે છે જેને સાચા અર્થમાં શુદ્ધ કાવ્યો (pure poetry) કહી શકાય.

તે કાવ્યો કવિની સ્વયંબુ પ્રેરણાથી રચાતાં હોય છે. તેમાં સામગ્રી અને સ્વરૂપ કાવ્યવિષયક હોય છે અને તેમાં જે અલંકારો, ગુણો વગેરે નિરૂપાયા હોય છે તે કવિને સદૃજ રીતે સ્ફુરેલાં હોય છે.

ભારતિ અને માધનાં મહાકાવ્યો સદૃજ જુદાં પ્રકારનાં મહાકાવ્યો છે. તેમાં કવિની સ્ફુરણા કરતાં ખીજાં કેટલાંક બળો વધારે ભાગ લેજવે છે. તે કાવ્યોમાં પણ સામગ્રી અને 'સ્વરૂપ' તો કાવ્યનાં જ હોય છે, પણ તેમાં 'પાંડિત્યનું' પ્રદર્શન કરવા માટે કે કાવ્યકથાનો કસબ દર્શાવવા માટે અલંકારો, ગુણો, કાવ્યગન્ધો વગેરે હેતુપૂર્વક પ્રયોજીને બાહ્યસ્વરૂપને શણગારવા પર વધારે ભાર મૂકાયો હોય છે.

શાસ્ત્રકાવ્યો કાવ્યથી મુખ્યત્વે સામગ્રીની બાબતમાં વધારે જુદા પડે છે. આવાં કાવ્યો પૈકીનાં ઘણા કાવ્યોમાં કાવ્યની સામગ્રી કરતાં શાસ્ત્રની સામગ્રી વધારે મહત્વની હોય છે. તેવાં કાવ્યોમાં કથાનક માત્ર અવલંબનરૂપે જ રહેલું હોય છે. મોટાભાગનાં શાસ્ત્રકાવ્યોમાં કાવ્યતત્વની અવગણના કરવામાં આવી હોય છે. આ કાવ્યો કાવ્યના બાહ્ય ક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરીને શાસ્ત્રને સમનપણે ઉદાહૃત કરવાનું લક્ષ્ય સાધવા માગતા હોય છે, તેથી આવાં કાવ્યો ઘણીવાર દુર્બોધ બની જાય છે. અને તેમને સમજવા વ્યાખ્યાની જરૂર રહે છે, તેથી 'વ્યાખ્યાગમ્યત્વ' તેમને ખીજાં કાવ્યોથી જુદાં પાડે છે.

ભટ્ટકાવ્ય એક 'વ્યાખ્યાગમ્ય' શાસ્ત્રકાવ્ય જરૂર છે, પણ એ ખીજાં શાસ્ત્રકાવ્યો કરતાં સાવ જુદું પડે છે, કારણકે એમાં શાસ્ત્રનો અતિરેક ટાળવા મહાકવિ ભટ્ટ સતત જાગરૂક રહ્યા છે. તેમાં કાવ્યના સૌંદર્યને ખાસ આંચ ન પહોંચે, એ રીતે શાસ્ત્ર ઉદાહૃત કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે. આથી જ આ કાવ્યને માત્ર પદ્યબદ્ધ શાસ્ત્રગ્રંથ નહીં, પરંતુ ખરા અર્થમાં 'શાસ્ત્રકાવ્ય' કહી શકાય એવું છે, કારણકે એમાં શાસ્ત્ર અને કાવ્ય બંનેને પૂરતો ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે.

કાવ્યશાસ્ત્રમાં વ્યક્તરણ

ભટ્ટકાવ્યમાં કાવ્યશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણ બંનેને ઉદાહૃત કરવામાં આવ્યા છે તે બાબત પરથી એ પ્રિયાર આવે ■ કે ભટ્ટિને આ પ્રેરણા પોતાની પૂર્વેના કોઈ અલંકારશાસ્ત્રી પાસેથી તો નહીં મળી હોય? આજે આપણી પાસે જે અલંકારશાસ્ત્રના ઉપલબ્ધ ગ્રંથો છે, તેમાં 'ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર' સિવાય બધા ગ્રંથો ભટ્ટિની નજીકમાં કે તેમના પછી લખાયેલા છે. પણ લામઠ, વામન વગેરે જે રીતે તેમના કાવ્યશાસ્ત્ર પરના ગ્રંથોમાં વ્યાકરણને સાંકળે છે, તે પરથી લાગે છે કે આ

પરપરા પહેલેથી જ ચાલી આવતી હશે. આ સંદર્ભમાં 'ના.શા.' ઉપરાંત બીજા અનંકારના પ્રંથોમાં પણ જોવા મળતી વ્યાકરણની ચર્ચાનો ટૂંકામાં ઉલ્લેખ કરવો અહીં અસ્થાને નહીં ગણાય.

ભરતમુનિએ 'ના.શા.'ના ચૌદમા અધ્યાયમાં વ્યાકરણની કેટલીક અગત્યની સજ્ઞાઓની, જેમકે વ્યંજન, સ્વરસંધિ, નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ, નિપાત, તદ્વિત, વગેરેની વ્યાખ્યા આપી છે. આમ નટની સર્વોચ્ચ શિક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને ભરતે નાટ્યશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણજ્ઞાનને સાંકળ્યા છે.^૫ ના.શા.ના દીક્ષકાર અભિનવે પણ આ બધી સજ્ઞાઓને ઉદાહરણ સાથે વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સમગ્રની છે.^૬

ભટ્ટિના સમકાલીન ભામહે પોતાના 'કાવ્યાલંકાર' નામના પ્રંથમાં આખો છઠો પરિચ્છેદ વ્યાકરણજ્ઞાનની આવશ્યકતા પર લખ્યો છે.^૭ તેમાં તેમણે ચોક્કસ કહ્યું છે કે આ કુરુવગાહ વ્યાકરણરૂપી સમુદ્રને પાર કર્યા વિના કોઈ વ્યક્તિ શબ્દરત્ન સુધી પહોંચવામાં સમર્થ નથી, આ પરિચ્છેદમાં તેમણે શબ્દની વ્યાખ્યા, શબ્દનું સ્વરૂપ, શબ્દના વિભાગ તેમજ વ્યાકરણના પ્રયોગવા લાયક અને ન પ્રયોગવા લાયક પ્રયોગોની ચર્ચા કરી છે.^૮

વામને પણ 'કાવ્યાલંકારસૂત્ર'માં પ્રાયોગિક નામના પાંચમાં અધિકરણમાં 'શબ્દશુદ્ધિ' નામનો એક અધ્યાય આપ્યો છે. તેમાં તેમણે અનેક પ્રયોગોની તેને લગતાં વ્યાકરણના સૂત્રો ટાંકીને ચર્ચા કરી છે.^૯

રાજશેખરે 'કાવ્યમીમાંસા'માં 'પદવાક્યવિવેક' નામના છઠા અધ્યાયમાં પદની ચાર પ્રકારની જ્ઞાતિઓનો નિર્દેશ કરી, દસ પ્રકારનાં વાક્યોની વિગતવાર ચર્ચા કરી છે.^{૧૦}

'વકોક્તિશ્રવિત'ના કાર્તા કુન્તકે, તે પ્રંથના બીજા ઉન્મેયમાં, સંજ્ઞાતિનકતા, પ્રત્યયનકતા, ક્રિયાવૈચિત્ર્ય વગેરે જે વસ્તુઓ દર્શાવી છે, તે બધી વ્યાકરણ પરજ આધારિત છે.^{૧૧}

જોને 'સં.પ્ર.' ના પ્રથમ છ પ્રકાર-અકૃત્યાદિ, પ્રાતિપદિકાદિ, વગેરેમાં વ્યાકરણવિષયક બાળતો જેટલો પ્રાતિપદિક અને તેના પ્રકારો, પદ અને વાક્યનો અર્થ, વિમર્શિતો અર્થ વગેરે બાળતો ચર્ચા છે.^{૧૨}

જોને 'ઔચિત્યવિચારચર્ચા'માં દર્શાવેલા ઔચિત્યના પ્રકારોમાં કાન્ક મિત્ર અને વચન વગેરેનું ઔચિત્ય વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ દર્શાવેલું છે.^{૧૩} આમ

અક્ષરશાસ્ત્રીઓ તેમની કાવ્યશાસ્ત્રની મીમાંસામાં વ્યાકરણને ઘનિષ્ટપણે સાંકળતા આવ્યા છે.^{૧૪} પણ નોંધવું તથા કવિઓએ વ્યાકરણ સારી રીતે જાણવું આવશ્યક નથી, અનિવાર્ય પણ છે એ દૃષ્ટિએ નાટ્યશાસ્ત્ર તથા કાવ્યશાસ્ત્રમાં વ્યાકરણને લગતો અધ્યાય કે ખંડ સમાવાય એ એક વાત છે જ્યારે કાવ્યમાં કથાવસ્તુ સાથે ક્યારેક વ્યાકરણના તથા ક્યારેક અક્ષરશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને સંકલિત કરીને રજૂ કરવામાં આવે એ સાવ જુદીજ વાત છે. આ દૃષ્ટિએ ભટ્ટિએ આ સાવ નવુંજ પ્રસ્થાન કર્યું છે એમાં કોઈ શંકા નથી.

વ્યાકરણશાસ્ત્રને લગતા કાંડ

આ કાવ્યની શરૂઆત વ્યાકરણને લગતા પ્રકીર્ણકાંડથી શરૂ થતી હોઈ તેના વ્યાકરણશાસ્ત્રને લગતા કાંડોની ચર્ચા પ્રથમ કરી છે. ભટ્ટિકાવ્યના વ્યાકરણને લગતા ત્રણ કાંડ છે : પ્રકીર્ણકાંડ, અધિકારકાંડ અને તિડન્તકાંડ. તે ભટ્ટિકાવ્યના ૧૬૨૬ શ્લોકોમાંથી ૧૩૬૭ શ્લોકો રોકે છે, એટલે કે સમગ્ર ૮૪% ભાગમાં વ્યાકરણનાં સૂત્રો ઉદાહરત થયાં છે.

આ ત્રણ કાંડોમાં પ્રકીર્ણકાંડ પ્રથમ સર્ગના પ્રથમ શ્લોકથી પાંચમા સર્ગના ૮૬મા શ્લોક સુધી ચાલે છે, અધિકારકાંડ પાંચમા સર્ગના ૯૭મા શ્લોકથી શરૂ થઈ નવમા સર્ગના અંત સાથે પૂરો થાય છે, જ્યારે તિડન્તકાંડ પ્રમન્નકાંડ પછી આવે છે અને ચૌદમા સર્ગથી શરૂ થઈ, બાવીસમા સર્ગના અંતે પૂરો થાય છે.

ભટ્ટિએ વ્યાકરણશાસ્ત્રને લગતા આ કાંડોની પૂરો વિચાર કરીને વ્યવસ્થા કરી છે. તેમણે કથાવસ્તુની અતુરતાને અમત્તા આપી આ કાંડોની ગોઠવણી કરી છે. મુદ્દકાંડના ભાગને વર્ણવતા સર્ગોમાં, જુદા જુદા કાળ અને અર્થોને ઉદાહરત કરવાની ક્ષમતા રહેલી જોઈ, તેમણે તે સર્ગોમાં તિડન્તને લગતાં સૂત્રોને ઉદાહરત કર્યાં, જ્યારે શરૂઆતના પાંચ સર્ગમાં, રામાયણકથાના પ્રસંગોનો સંક્ષેપ કરીને કથાવસ્તુ ખૂબ ઝડપથી આગળ વધારવાનું હતું, તેથી તે સર્ગોમાં સૂત્રોને બધવસ્થિત ઉદાહરત કરવા જ્ય તો કથાવસ્તુમાં અવરોધ આવે તેમ હતું, તેથી તે સર્ગોમાં પ્રકીર્ણસૂત્રોને ઉદાહરત કર્યાં.

તેમણે હજારો નવમા સર્ગનું એવું આયોજન કર્યું છે કે કથાવસ્તુ ધીમે ધીમે આગળ વધતી જાય અને અધિકારોની નીચે આવતાં સૂત્રો ક્રમપૂર્વક ઉદાહરત થતાં જાય. તેને તેમણે ‘અધિકારકાંડ’ એવું નામ આપ્યું. આમ વ્યાકરણ અંગેના આ ત્રણે કાંડમાં ભટ્ટિ પ્રથમથી ચોખ્ખા નક્કી કરીને સૂત્રો ઉદાહરત કરતા ગયા.

૧ પ્રકીર્ણકાંડ

ભટ્ટિકાવ્યના પ્રથમ પાંચ સર્ગને (૧-૫૯૬) 'પ્રકીર્ણકાંડ' એવું ને નામ આપવામાં આવ્યું છે, તે જૂની હસ્તપ્રતોને આધારે જ્યમ ત્રણે આખું હશે એમ લાગે છે, કારણ કે 'E₂' નામની એક હસ્તપ્રતની પુષ્પિકામાં 'इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे चतुर्थः सर्गः' એવું લખાણ મળે છે.^{૧૫} આ પરથી એમ પણ કહી શકાય કે કદાચ ભટ્ટિના સમયથીજ આ કાંડના નામ વિશેની પરપરા ચાલી આવતી હશે 'પ્રકીર્ણકાંડ' એવું નામ, કાવ્યના શરૂઆતના આ સર્ગોને એટના માટે આપવામાં આવ્યું છે કે તે ૧ પ્રકીર્ણ એટલે કે છૂટાઠવાયા સૂત્રો ઉદાહરત થયા છે જ્યારે જ્યારે સંસ્કૃત ભાષા ગદ્યમાં પદ્યમાં પ્રયોજાતી હોય, ત્યારે અમુક સૂત્રો સ્વાભાવિક રીતે જ ઉદાહરત થતા હોય છે. આ કાંડમાં વિશેષતા એ છે કે ભટ્ટિકે ઉદાહરત કરવા ધારેલા સૂત્રોમાંથી અમુક અધિકારકાંડમાં અને અમુક તિડન્તકાંડમાં ઉદાહરત થયા બાકી રહેના અને છતાં આયોજન પ્રમાણે ઉદાહરત કરવા ધારેના સૂત્રોને પ્રકીર્ણ રીતે રજૂ કરવાના ગમ્યા, જે આ કાંડમાં આવ્યા કાવ્યના આદિમ સર્ગોમાં જ આ સૂત્રો બધા બેસે તેમ હોઈ આ 'પ્રકીર્ણકાંડ' તેમણે પહેલો નાધો.

'પ્રકીર્ણકાંડ'નું કથાવસ્તુ, રાજા દશરથને ત્યાં રામનો જન્મ થાય છે, ત્યાંથી શરૂ થાય છે અને સીતાને શોધવા નાકળેના રામ ધનાયેના જટામુને મળે છે, ત્યાં પૂરું થાય છે આ કાંડમાં કુલ ૨૭૯ શ્લોકો આવેલા છે.

'પ્રકીર્ણકાંડ'માં ઉદાહરત થતા પાણિનેના સૂત્રોને ગ્રંથમગ્ન અને મહિનનાથ અનેએ પ્રત્યેક શ્લોકમાં દર્શાવ્યા છે તે સૂત્રોને પાણિનીન અષ્ટાધ્યાયીના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવી, તેમની (પરિશિષ્ટમાં આપેલી) યાદી તૈયાર કરતા સ્પષ્ટ થાય કે આ કાંડમાં નાભ અને પાંચમાં અધ્યાયના સૂત્રો પ્રમાણમાં વધારે પ્રયોજાયા છે.

આ પ્રકીર્ણકાંડમાં માત્ર ૨૭૯ શ્લોકોમાં ત્રગભગ ૧૫૪ જેટલા સૂત્રો ઉદાહરત થયા છે, જ્યારે તિડન્તકાંડના ૫૫૭ શ્લોકોમાં માત્ર ૩૮૧ જેટલા જ સૂત્રો ઉદાહરત થયા છે આ પરથી જ ખ્યાન આવે છે કે પ્રકીર્ણકાંડમાં પ્રત્યેક શ્લોક દીઠ વધારે સૂત્રો ઉદાહરત થયા છે, મરણ કે પેના જન્મે કાંડમાં ઉદાહરત ન થઈ શકે એવા બધા સૂત્રોને અહીં સમાવવાના હતા.

પ્રકીર્ણકાંડમાં ઉદાહરત થયેલા પ્રયોગોની બાબતમાં બીજી એક નોંધવાનું વસ્તુ એ છે કે બીજા કાંડોની સરખામણીમાં પ્રકીર્ણકાંડમાં ભટ્ટિકે નવતર

પ્રયોગો વધારે કર્યા જણાય છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં ભટ્ટિના જે પ્રયોગો વિનાશરૂપે તરીકે નોંધાયા છે, તેમાંના મોટા ભાગના પ્રકૃત્વકાંડમાંના છે. તેથી એમ પણ કહી શકાય કે આ કાંડમાં પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીના અધ્યાયોમાં આવતા ક્રમ પ્રમાણે સૂત્રો ઉદાહરણ દરવાનું ભારણ ન હોવાને લીધે, ભટ્ટિની વ્યાકરણ-વિષયક મૌલિકતાને વધારે અવકાશ મળ્યો છે.

અધિકારકાંડ અને તિડન્તકાંડની સરખામણીમાં, કવિત્વની દૃષ્ટિએ પણ આ કાંડ ચત્રિયાતો છે, એ બાબત પણ નોંધ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. વ્યાકરણનાં સૂત્રોનાં ઉદાહરણ આવતાં આવતાં પણ ભટ્ટિ સુંદર કાવ્યરચના કરી શકે છે, એની પ્રતીતિ પ્રકૃત્વકાંડમાં ધણે સ્થળે થાય છે, દા.ત. 'ગીમ સર્ગ'ના પ્રારંભમાં આવતા શરદન્નવૃત્તના વર્ણનમાં, રામના વનવાસમાં જતી વખતના ઉદ્ગારોમાં (૩.૧૨-૧૪) અને ચર્પણખાએ રાવણને કરેલા સંજોધનમાં (૫.૬-૨૨).

નક્ષી કરેલી યોજના મુજબ આ કાંડમાં એમણે, સમાસ અંગેના તેમજ ખીન્ન મહત્વનાં સૂત્રોને આવરી લેવાય તે રીતે શબ્દો ખાસ પસંદ કર્યા છે, તે જણાઈ આવે છે. આ તેમની દૃષ્ટિનો સ્પષ્ટ 'ખ્યાલ નીચેના જે ત્રણ શ્લોકોમાં ઉદાહરત થયેલાં સૂત્રો પરથી આવશે, જેમકે, (૧) શ્લો. ૧.૧૧માંના 'લતાઙ્ગુપાતમ્' એ સમાસમાં ૩.૪.૫૬, ૮.૧.૪, અને ૨.૨.૨૧ એ ત્રણ સૂત્રો ઉદાહરત થયાં છે. (૨) શ્લો. ૨.૪૩ માંનાં 'દિત્સુઃ' શબ્દમાં ૭.૪.૫૪, ૭.૪.૫૮, ૭.૪.૭૮ અને ૩.૨.૧૬૮ એ ચાર સૂત્રો ઉદાહરત થયાં છે; 'નદોષ્ણાઃ' એ શબ્દમાં ૩.૨.૪, ૬.૪.૬૪ અને ૮.૩.૮૯ એ ત્રણ સૂત્રો ઉદાહરત થયાં છે; 'ગિરીજાન્'માં ૩.૧.૧૩૫ સૂત્ર ઉદાહરત થયું છે અને 'મર્ત્યમુખ્યઃ'માં ૫.૩.૧૦૩ સૂત્ર ઉદાહરત થયું છે; (૩) તેજ રીતે શ્લો. ૪.૧૭માં આવતા 'સુપાત્' સમાસમાં ૫.૪.૧૪૦, ૪.૧.૮ એ બે સૂત્રો અને 'દ્વિરદનાસોઃ'માં ૪.૧.૬૯, અને ૩.૩.૧૧૮ એ બે સૂત્રો ઉદાહરત થયાં છે. (૪) આજ પ્રમાણે શ્લો. ૫.૪૧માં 'ગેહેનર્દિનમ્' સમાસમાં ૨.૧.૪૮ અને 'કુવહ્યમ્જકે'માં ૨.૨.૧૮ અને ૫.૪.૧૦૫ એ બે સૂત્રો ઉદાહરત થયાં છે.

૨. અધિકારકાંડ

ભટ્ટકાવ્યનો અધિકારકાંડ, પાંચમા સર્ગના છેલ્લા ૧૨ શ્લોકો (૯૭-૧૦૮) છઠો સર્ગ, સાતમો સર્ગ, આઠમો સર્ગ અને નવમા સર્ગનો બનેલો છે. જયમંગલ અને મહિત્તનાથ બંને પણ એને અધિકારકાંડ તરીકે ઓળખાવે છે. જયમંગલ પાંચમા સર્ગની પ્રુષ્ણિકામાં તેને 'અધિકારકાંડ' એવું નામ આપે છે, કારણકે

અહીં તિડન્તકાંડ સમાપ્ત થાય છે અને તેની સાથે ભટ્ટિકાંડ્ય પણ પૂરું થાય છે. તિડન્તકાંડમાં કવિનું લક્ષ્ય કથાવસ્તુનો વિશાળ પટ આવરવાની સાથે સાથે તે તે કાળનાં વિવિધ રૂપોને ઉદાહરત કરવામાં કેન્દ્રિત થયેલું છે, છતાં આ કાંડમાં તેમની શૈલી દુબોધ લાગતી નથી. ભિકટું ભટ્ટિકાંડ્યનાં ખીખ કડોની ખાસ કરીને પ્રક્રિયુકાંડ અને અધિકાર કાંડની સહેજ અધરી શૈલીની સરખામણીમાં આ કાંડની શૈલીની સરળતા ધ્યાન ખેંચે તેવી છે.

વ્યાકરણવિષયક ઉદાહરણો આપવાની પદ્ધતિ

મહાકવિ ભટ્ટિ, વ્યાકરણનાં સૂત્રોને ઉદાહરત કરતા, કથાવસ્તુને અવરોધ ન થાય માટે, નીચેની બાબતો છોડી દે છે :

(૧) પાણિનીય વ્યાકરણમાં આવતાં વૈદિક પ્રક્રિયાને લગતાં સૂત્રો તે છોડી દે છે, પછી ભલે તે અધિકારોની અંતર્ગત આવતાં હોય દા.ત. સર્ગ ૭.૧-૨૭ માં ઉદાહરત થયેલા તાત્કાલિક અધિકાર ૩૨.૧૩૪-૧૩૮ સૂત્રો સુધી ચાલે છે, તેમાં તેમણે ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૭૦, ૧૭૧, એ ચાર સૂત્રો છોડી દીધાં છે.

(૨) સામાન્ય રીતે તેઓ અધિકારોની અંતર્ગત આવતાં બધાં સૂત્રો દર્શાવે છે, પણ તેમાંનાં પણ કેટલાંક સૂત્રો કથાવસ્તુમાં તે તે જગ્યાએ બંધબેસતાં ન હોય તે છોડી દે છે, દા. ત. ડિ'વાધિકારમાં (૧.૨.૧-૨૬) હનઃ સિચ્ । ૧.૨ ૧૪ સૂત્ર ઉદાહરત થઈ શક્યું નથી, કારણકે તેનાં ઉદાહરણ તરીકે આહત, આહસત જેવાં રૂપો થાય, જે શ્લો.૭.૧૦૧માં કે આજુબાજુ કાઠરીતે બંધ બેસે તેમ નથી. તેજ પ્રમાણે તાત્કાલિક અધિકાર નીચે આવતાં સૂત્રોમાંથી યજ્ઞ યજઃ । (૩.૨.૧૭૬) છોડી દેવું પડ્યું છે, કારણકે તેનું ઉદાહરણ 'વાયાવર' કથાવસ્તુમાં તે સ્થળે બંધબેસે તેમ ન હતું.

આજ પ્રમાણે પદ્ધતિધિકાર ની અંતર્ગત આવતુ સહે: સાડઃ સઃ । (૮.૩.૧૬). શ્લો.૮.૬૭માં ઉદાહરત ન થઈ શક્યુ, કારણકે જયમંગલે દર્શાવ્યુ છે તેમ તે તેની પહેલાં આવતા ૩.૨.૬૩ સૂત્રને લીધે વૈદિક પ્રક્રિયાનું ગણાય.

આમ અધિકારકાંડ કે જેમાં ભટ્ટિને વ્યાકરણનાં સૂત્રો અધિકારની અંદરના ક્રમ પ્રમાણે અને સઘનપણે ઉદાહરત કરવાં હતાં, તેમાં પણ કથાપ્રવાહ સાથે સુમંગત ન થાય તેવાં સૂત્રો તેમને છોડી દેવાં પડ્યાં છે, તે દર્શાવે છે કે ભટ્ટિ આ બાબતમાં દ્વંદ્વમહી નથી.

પ્રકીર્ણકાંડમાં કે અધિકારકાંડમાં પણ તેમણે આખા સૂત્રને પૂરેપૂરી રીતે ઉદાહત કરવાનો આગ્રહ નથી રાખ્યો, પછી તે સૂત્ર, સંગ્રા, પ્રત્યાહાર, ગણ, નિપાત કે ધાતુઓને લગતું હોય, જેમકે,

(૧) શ્લો. ૫.૧૦૬માં ઉદાહત થયેલ ઇજાદેશ્ચ ગુરુમતૌઽનૃચ્છઃ । (૩.૧.૩૬) સૂત્રમાંથી ઇજાદિ ધાતુઓમાંથી માત્ર રૂઢ ધાતુનો દાખલો આપ્યો છે, જેમકે રૂઢાગ્ચક્રાતે.

(૨) શ્લો. ૭.૧૦૨માં સ્થાઘ્વોરિન્ચ (૧.૨.૧૭) સૂત્ર ઉદાહત થયું છે. આ સૂત્ર સ્થા ધાતુ અને ઘુસંશક ધાતુઓ દા અને થા ને લાગુ પડે છે. તેમાંથી માત્ર સ્થા ધાતુનું અઘતન બૂતકાળનું 'પ્રાસિયપત' રૂપ આપ્યું છે.

(૩) શ્લોક ૪.૧૪માં તિષ્ઠદ્ગુપ્રભૃતીનિ ચ (૨.૧.૧૭) સૂત્ર ઉદાહત થયું છે, પણ તેમણે તિષ્ઠદ્ગુ ગણના બધા શબ્દો આપવાનો લોભ રાખ્યા સિવાય આતિષ્ઠદ્ગુ શબ્દ જ આપીને સંતોષ માન્યો છે.

(૪) તેજ પ્રમાણે શ્લોક ૫.૭૨ માં ઉદાહત યતા ઋર્વાદિષ્વિ... । (૧.૪.૬૧) સૂત્રમાંના 'સજૂઃકૃત્ય' શબ્દને આપીને 'ઋર્વાદિ' ગણના બીજા શબ્દોને છોડી દીધા છે.

(૫) આજ પ્રમાણે કોઈ સૂત્રમાં અનેક ધાતુઓનો નિર્દેશ થયો હોય તો તેમાંથી એક જ ધાતુ દર્શાવવાનો સંયમ દાખવ્યો છે. જેમકે,

ગતિબુદ્ધિ... । (૧.૪.૫૨) સૂત્ર શ્લોક ૮.૮૨માં ઉદાહત થયું છે, તો તેમાં તેમણે ગત્યર્થક અને બુદ્ધ્યર્થક ધાતુઓનાં ઉદાહરણો દર્શાવીને બાકીના ધાતુઓને છોડી દીધા છે. શ્લો. ૭.૧૬માં ઉદાહત યતા ક્રુધમણ્ઢાયૈમ્યઞ્ચ । (૩.૩.૧૫૧) માં મઢ ધાતુને જ 'મણ્ઢનાઃ' દ્વારા ઉદાહત કર્યો છે. મંડન અર્થે દર્શાવતાં ભૂષ વગેરે બીજા ધાતુઓનાં રૂપો આપ્યાં નથી.

ભટ્ટકાવ્યમાં નિપાતનને લગતાં ઠીકઠીક સૂત્રો કુદઘિકાર નીચે ઉદાહત થયાં છે. આમાંથી પણ તેઓ સૂત્રમાં નિર્દેશિત બધા નિપાતનો ઉદાહત ન કરી શકાય, તેથી એકાદને પસંદ કરે છે. જેમકે ૩.૧.૧૩૦ સૂત્રમાંથી તેમણે કુણ્ડપામ્ય શબ્દને અને ૩.૧.૧૩૧માંથી ઉપચામ્ય શબ્દને શ્લો. ૬.૬૭ માં દર્શાવ્યો છે. ૩.૧.૧૨૮ નેટલા લાંબા સૂત્રમાંથી તેમણે માત્ર નિકામ્ય શબ્દ દર્શાવ્યો (૩.૬૬) અને બાકીના શબ્દો છોડી દીધા છે.

ધાતુઓને લગતાં સૂત્રો તિડન્તકાંડ સિવાય પ્રકીર્ણકાંડ અને અધિકારકાંડમાં પણ ઘણે સ્થળે ઉદાહૃત કરવામાં આવ્યાં છે, અને તેમાં પણ તેઓ ખૂબ વિવેક-પૂર્વક ઉદાહરણો આપે છે, જેમકે,

(૧) તેઓ ધાતુઓને લગતાં સૂત્રોમાંથી પણ જે ધાતુઓ ભાગ્યે જ વપરાતા હોય, તેમને દર્શાવતા નથી, જેમકે શ્લો. ૬.૩૦ માં ઉદાહૃત થયેલા ૩.૧.૫૮ સૂત્રમાંથી એમણે શર્યાતના ઝ્રુચુ અને ણ્લુચુ ધાતુઓને છોડી દીધા છે.

(૨) ક્યારેક વળી કથાવસ્તુને અનુકૂળ હોય તો કવિ જે તે અધિકારમાંથી શક્ય તેટલા ધાતુઓને પ્રયોજે છે, જેમકે શ્લો. ૬.૩૫-૩૯માં થમ્ પ્રકરણ ઉદાહૃત કરતાં, તેમણે રુદ્રાદિગણ ના ૨૫ માંથી ૧૩ ધાતુઓને પ્રયોજ્યા છે.

(૩) ધાતુઓને અમુક અર્થોમાં લાગતા પ્રત્યયને લગતાં સૂત્રો હોય તો પણ તેમાંથી બધા અર્થોને દર્શાવવાને બદલે એકાદ અર્થમાં લાગતો પ્રત્યય તે દર્શાવે છે, જેમકે શ્લો. ૫.૩૦માં કૃત્રો હેતુતાચ્છીલ્યાનુલોમ્યેપુ । (૩.૨.૨૦) સૂત્રમાંથી ‘હેતુ’તા અર્થને દર્શાવતો માત્ર પ્રપાકરઃ શબ્દ જ આપ્યો છે. તાચ્છીલ્ય, આનુલોમ્ય વગેરે અર્થમાં કૃત્ઞ ને લાગતો ટ પ્રત્યય દર્શાવ્યો નથી.

તેજ પ્રમાણે ૧.૩.૩૨ સૂત્રમાં કૃત્ઞ પ્રત્યયનું ‘ગન્ધન’, ‘ઝવક્ષેપણ’, ‘સેવન’, ‘સાહસિવ્ય’ વગેરે અર્થમાં પણ વિધાન કર્યું છે. તેમાંથી ‘સેવન’ અર્થને ઉદાહૃત કરતા ઉપકુર્વન્તમ્ અને પ્રકુર્વાણઃ એવા બે ૧૫ શ્લો. ૬.૧૮ માં આપ્યા છે. બાકીના અર્થોને છોડી દીધા છે.

આજ પ્રમાણે જે કોઈ સૂત્રમાં બધા ધાતુઓને લાગનારા એકથી વધારે પ્રત્યયોનું વિધાન કર્યું હોય તો તેમાંથી કોઈ ત્રણે તે એકજ પ્રત્યયને પસંદ કરી, અનુકૂળ હોય તે ધાતુનું ૧૫ દર્શાવે છે. ણ્લુત્તૃચૌ । (૨.૧.૧૩૩) સૂત્રમાંથી બધા ધાતુઓને લાગનારા ણ્લુ અને તૃચ્ પ્રત્યયમાંથી શ્લો. ૬.૭૧માં કૃ ધાતુને ણ્લુ પ્રત્યય લગાડી, એકવો વારક શબ્દ દર્શાવ્યો છે, કર્તા કે હર્તા જેવા શબ્દ પણ આપ્યા નથી.

તેમની આ લાક્ષણિકતા, લાગ્યાં સૂત્રોને ઉદાહૃત કરતાં ખાસ ધ્યાનમાં આવે છે, જેમકે, શ્લો. ૨.૭માં ગ્રહિજ્યાવયિ...તિતિ ચ (૬.૧.૧૬) સૂત્ર ઉદાહૃત થયું છે, તો તેમાં મૃગાવિન્ શબ્દ આપી વ્યઘ્ ધાતુને ઉદાહૃત કરી છે. તે જ પ્રમાણે શ્લોકો ૬.૬૮-૭૭ માં સ્ત્રીસિન્ગ અધિકાર દર્શાવાયો છે, તેમાં ૩૩.૮૭ સૂત્રના જ શબ્દોમાંથી, જૂતિ, વીર્તિ અને યૂતિ (૭.૬૯) ત્રણ શબ્દોને જ

દર્શાવ્યા છે. તે જ પ્રમાણે દિવાવિભાનિશા । (૩.૨.૨૧) જેવા લાંબા સૂત્રનાં બધાં ઉદાહરણો આપવા શક્ય ન હતાં, તેથી દિવાકર, અન્તકર અને અલ્પકર એવાં ત્રણ ઉદાહરણ આપ્યાં (૫.૯૯-૧૦૦).

તે જ રીતે શ્લો. ૯.૭૧ માં ઉદાહૃત થતા 'उपसर्गात्सुनोति । (૮.૩.૬૫) સૂત્રમાંથી સૌ અને સિચ્ એ બે ધાતુઓના જ રૂપો અભિવ્યન્ત. અને અમ્ય-પિશ્વન્ આપ્યાં છે. ભટ્ટિની આ પદ્ધતિની ખીજ એક વિશિષ્ટતા એ છે કે જ્યારે પણ સૂત્રમાં કોઈ પ્રત્યયનું વિધાન કરીને તેના વિક્ષેપ દર્શાવવામાં આવ્યો હોય, ત્યારે તે પ્રત્યયને ઉદાહૃત કરે, પણ અન્યતરસ્યામ્થી સૂચવાતા ખીજ વિક્ષેપને દર્શાવતા નથી. જેમકે રૂપવિદ... । (૩.૧.૩૮) સૂત્રમાંથી શ્લો. ૬.૧માં ઓપાઞ્ચકાર આપ્યું છે, ઉવોપ આપ્યું નથી. તેનું એક કારણ એ હોઈ શકે કે તેઓ મોટેભાગે પ્રચલિત રૂપોજ પસંદ કરે છે અને ખીજું કારણ હાંદની દૃષ્ટિએ જે રૂપ વધારે અનુકૂળ આવે, તેને પહેલાં લેવું પડે.

આ દૃષ્ટિએ જ કદાચ તેમણે શ્લો. ૬.૮૩માં ઉદાહૃત થતા 'अमावास्या-दन्त्य । (૩.૧.૧૨૨)' સૂત્રમાંથી અમાવસ્યા ને બદલે પ્રચલિત અમાવાસ્યા રૂપ પસંદ કર્યું છે.

ભટ્ટકાવ્યમાં શબ્દલક્ષણોના મહિમા

ભટ્ટિરચિત આ દ્વિસંધાન મહાકાવ્યમાં શાસ્ત્રકાવ્યનું જે પ્રધાન તત્ત્વ અભિ-પ્રેત છે, તેમાં સવિશેષ મહિમા શબ્દશાસ્ત્રના રહેલો છે, આથી કવિ ભટ્ટિ પોતે મહાકાવ્યના અંતે એનો આ મહિમા સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે :

दीपतुल्यः प्रबन्धोऽयं शब्दलक्षणचक्षुषाम् ।
हस्तामर्षं इवाग्धाना भवेद्व्याकरणाद्वते ॥ (૨૨.૩૩)

જયમંગલની ટીકવાળી બધી આરુત્તિઓમાં 'હસ્તામર્ષ' પાડ મળે છે. જય-મંગલા ટીકામાં મળતા પ્રતીકમાં પણ 'હસ્તામર્ષ' પાડજ છે, એને તે આમ સમજાવે છે : હસ્તામર્ષં ઇવાવગ્ધોઃ યથા અગ્ધાના હસ્તેન ઘટપટાદિવત્ । સ્વપરામૃદ્યસંસ્થાનમાત્રપરિજ્ઞાનં યથાવસ્થિતસ્વરૂપપરિજ્ઞાનમેવ... । આમ તે એનો અર્થ 'અવગ્ધો' કે 'પરિજ્ઞાન' કરતા. લાગે છે. 'હસ્તામર્ષ'માં હસ્ત+અમર્ષ—જે શબ્દો છે. અમર્ષનો પ્રચલિત અર્થ 'ક્રોધ' થાય છે અને એ અર્થ અહીં બંધ બેસતો નથી, તે સ્પષ્ટ છે, પણ આપ્ટેના 'સંસ્કૃત-અંગ્રજી કોશમાં તેનો એક

ખીજે અર્થ 'determination of purpose (વિનિશ્ચય)' આપ્યો છે,^{૨૩} જે અહીં સદર્ભમાં બધું બેસી શકે છે વળી મહિનનાથની ટીકાના સપાદક શ્રી ક. પ્રા. ત્રિવેદીએ (મહિનનાથની ટીકામાં હસ્તાદર્શ પાઠ હોવા છતાં પણ) આ પાત્રને પસંદ કર્યો છે.

આ શ્લોકમાંના 'હસ્તામર્ષ' શબ્દને જદ્દે 'હસ્તાદર્શ' એવો પાઠ મહિનનાથની ટીકામાં મળે છે મહિનનાથ પોતાની ટીકામાં પણ 'હસ્તાદર્શ' પાઠ પ્રમાણેજ કોટકની સમજૂતી આપે છે શ્રી આ. બા. ધ્રુવ આ શ્લોકમાં મહિનનાથે આપેલો પાઠ 'હસ્તાદર્શ' લઈને "વ્યાકરણ ન જાણવાથી જેઓ આધળા કહી શકાય તેમને માટે તો 'આધળાના હાથમાં આરસી' આપવા જેવું છે," તેવો અર્થ ધરાવે છે વળી તેઓ 'હસ્તામર્ષ' (દર્શ) પાઠ લઈએ તો હસ્તરૂપરથી આધળાને પદાર્થોના પરિચય કરાવીએ છીએ તેમ જ વ્યાકરણના જ્ઞાન વિના કાવ્યના રૂપરસ-માનથી તે તે પદાર્થોના પરિચય કરાવાય છે" એવો અર્થ પણ સમજાવે છે તેઓ 'હસ્તામર્ષ' (દર્શ) એવું દર્શાવીને 'હસ્તામર્શ' એવો એક પાઠ પણ સૂચવતા હોય તેમ જણાય છે,^{૨૪} પણ 'હસ્તામર્શ' પાઠ એક પણ હસ્તપ્રતમાં મળતો નથી, તે નોંધવું ઘટે વળી શ્રી આ. બા. ધ્રુવ નોંધે છે કે 'હસ્તાદર્શ' પાઠ જો ખરો હોય તો આપણી 'આધળાના હાથમાં આરસી' એ કલ્પવૃક્ષગુજરાતમાં ધણી જૂની યદ્ય જણાય શ્રી રસિકનાન છે. પરીખ 'હસ્તાદર્શ' પાઠની તરફેણમાં છે^{૨૫} આમાંથી મને તે પાત્ર લો, પણ ભટ્ટિકાનમાંના વ્યાકરણનો મદિમાં આ શ્લોકમાં ગાત્રમાં આવ્યો છે.

લક્ષણ અને લક્ષ્યનો મેળ

વ્યાકરણને મજતા નહે કહિને અભાસ કર્યા પછી, ભટ્ટિકાનાકરણના સૂત્રોના ઉદાહરણ અને કથાવસ્તુનો એટલે કે લક્ષણ અને લક્ષ્યનો કઈ રીતે મેળ પાડના માંગતા હતા, તેના ખ્યાલ આવે છે કથાવસ્તુને બોલે વ્યાકરણના સૂત્રોને ઉદાહરણ કરવાનો આમત્વ રાખવામાં તે માનતા નથી, એવું સ્પષ્ટ જણાય છે, તેમ છતાં પ્રકીર્ણકાંડ અને અધિકારકાંડમાં ક્યાંક ક્યાંક વ્યાકરણના સૂત્રોનું સામ્ય કથાવસ્તુની પ્રવાહિતામાં મહેજ અવરોધરૂપ જાણવું જણાય છે, એ નોંધવું ઘટે.

તેમની ઉદાહરણો આપવાની પદ્ધતિને જોતાં પણ એજ છાપ ઉપમે છે કે વ્યાકરણના સૂત્રોનો ખ્યાલ આપવો જરૂરી હોય તે કાંઈકમાં ભ્રમરેખા ને.

તેવાં ને તેટલાંજ રૂપો પસંદ કરવાં ને બાકીનાં છોડી દેવાં. આમ કવિ શાસ્ત્રનાં ઉદાહરણોનો અતિરેક ટાળવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે, તે જણાય છે. તેમણે કાવ્યના અંતમાં, આ કાવ્યનો પૂરો આસ્વાદ માણવા માટે શબ્દશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જરૂરી રહેશે એવું પણ એક શ્લોકમા સૂચ્યું છે.

આ ત્રણે કાંડમાં ઉદાહૃત થયેલા વ્યાકરણશાસ્ત્ર પરથી પુરવાર થાય છે કે તેના રચનાર ભટ્ટિ એક પ્રખર વૈયાકરણ હતા, તેથી જ ‘સંક્ષિપ્તસાર’ વ્યાકરણના કર્તા કમહીશ્વર ભટ્ટિકાવ્યને વ્યાકરણશાસ્ત્ર પરનો પ્રમાણભૂત અંથ માને છે.^{૨૬}

પાદટીપા

૧. કાવ્યાલંકાર, ૨.૨૦
૨. કાવ્યમીમાસા, પૃ. ૩૭
૩. શૃંગારપ્રકાશ, વો. ૨, પૃ. ૪૭૦
૪. સુવૃત્તતિલક, પૃ. ૩. ૪
૫. નાટ્યશાસ્ત્ર-અભિનવભારતી, વો. ૨, પૃ. ૨૨૪
૬. એજન
૭. કા.અ., પૃ. ૧૪૨-૧૭૩
૮. એજન, પૃ. ૧૪૨
૯. કાવ્યાલંકારસૂત્ર, પુ. ૭૨-૯૬
૧૦. કાવ્યમીમાસા, પુ. ૩૭
૧૧. વક્ત્રોક્તિજીવિત, ૨.૧૬-૨૫
૧૨. શૃ.પ્ર., વો. ૧, અ. ૧-૫
૧૩. ઔચિત્યવિચારવર્ચા શ્લો. ૧૬-૨૬
૧૪. V. M. Kulkarni, *Studies in Sāhityas'āstra*, p. 117
૧૫. K. P. Trivedi, *Introduction, Bhāṭṭikāvya*, pp. 1-11
૧૬. પતંજલિ, વ્યાકરણમહાભાષ્ય, સ્કંદ ૧, પૃ. ૧૪૫
૧૭. K. P. Trivedi, *op.cit.*, pp 1-11
૧૮. Ibid., pp. 1-iv
૧૯. પ્રતાપરુદ્રીય, પુ. ૨૩૫
૨૦. સરસ્વતીકણ્ઠાભરણ, ૧.૭૨

२१. G. G. Leonardi, *Bhāṭṭikāvyaṃ*, pp. 25-26
२२. K. P. Trivedi, *op. cit.*, pp. १-१४
२३. V. S. Apte, Sanskrit English Dictionary, p. 150
२४. आ. आ. ध्रुव, 'दिग्दर्शन', पृ. १०-१२
२५. H. C. Parikh, Presidential Address—classical Sanskrit Section, *Proceedings and Transactions of A.I.O.C.*, XXI Session (1961), Vol. 1, pp 128-129
२६. M. Winternitz, History of Indian Literature, Vol. III, Part 1, F.N. 3, p. 78, Vol III, Part II, p 445

પ્રકરણ ૬

ભટ્ટિકાવ્ય : શાસ્ત્રકાવ્ય તરીકે (ચાલુ)

કાવ્યશાસ્ત્રને લગતા પ્રસન્નકાંડ

પ્રસન્નકાંડ એ ભટ્ટિકાવ્યના ચાર કાંડોમાં અનુક્રમે ત્રીજો અને મહત્વનો કાંડ છે, પ્રાચીન હસ્તપ્રતો મુજબ અને ટીકાકાર જયમંગલના જણાવ્યા પ્રમાણે આ કાંડ કાવ્યલક્ષણને ઉદાહરત કરે છે. ચાર પરિચ્છેદોનો અનેલો આ કાંડ, અક્ષર-કાશને, માધુર્યશુભને, ભાવિકત્વને અને ભાષાસમાવેશને અનુક્રમે દસમા, અગિયારમા, બારમા અને તેરમા-એમ ચાર સર્ગોમાં ઉદાહરત કરે છે.

આ કાંડના ‘પ્રસન્ન’ એ શીર્ષકને સમજાવતાં, ટીકાકાર જયમંગલ, ભામહે આપેલી નીચેની પ્રસાદશુભની વ્યાખ્યા ‘અવિદ્વદ્જ્ઞનાવાલપ્રતીતાથ’ પ્રસાદવત્ ટાંકીને વધારામાં ઉમેરે છે.^૧ ‘કાવ્યસ્યાત્ર પ્રસન્નત્વાત્’। પણ કાવ્યનો આ પ્રસાદશુભ આ કાંડમાં કેવી રીતે વ્યક્ત થાય છે, તે જયમંગલ દર્શાવતા નથી.

એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે કવિ ભટ્ટિએ વ્યાકરણને લગતા કાંડોનાં, તેમાં ઉદાહરત થયેલ સૂત્રો પરથી કે મુખ્ય વિષય પરથી નામ આપ્યાં, બ્યારે આ કાંડ વ્યાકરણને લગતા કાંડની સરખામણીમાં સરળ છે, સંદેશાઈથી સમજાય તેવો છે. વાંચવો ગમે તેવો રસપ્રદ છે, તેથી તેને ‘પ્રસન્નકાણ્ડ’ એમ નામ આપ્યું, શ્રી આપ્ટેના ‘સંસ્કૃત-અંગ્રેજી ડિક્શનરી’માં ‘પ્રસન્ન’નો એક અર્થ ‘સંદેશાઈથી સમજાય તેવો’ જે આપ્યો છે, તે આ બાબતને સમર્થન આપે છે.^૨

જયમંગલે પ્રસન્નકાંડની પ્રસ્તાવનામાં, અક્ષર, માધુર્યપ્રદર્શન, દોષ અને ભાષાસમાવેશ એમ જે ચાર પરિચ્છેદ દર્શાવ્યા છે, તેમાં ત્રીજા પરિચ્છેદના વિષય તરીકે ભૂમધી ભાવિકત્વને જણાવે ‘દોષ’ લખાઈ ગયું લાગે છે. જયમંગલ ઉપરાંત મહિલાનાથ અને ભરતમહિલક પણ આ વ્યવસ્થાનો સ્વીકાર કરે છે, તેથી એમ માનવું પડે કે આ પરપરા કદાચ ભટ્ટિના સમયથી ચાલી આવતી હશે.

કાવ્યાલંકારો : સર્ગ ૧૦

પ્રાચીન હસ્તપ્રતોમાં દસમા સર્ગના અંતમાં, ‘હતિ મહિકાવ્યે પ્રસન્નકાણ્ડે

રાાત્રિકાવ્ય તરીકે (આશુ)

કાવ્યાલકારો નામ દશમ સર્ગ । એમ લખાણવાળી પુષ્પિકા મળે છે^૩ તે અનુસાર જયમગન, મલિનાથ વગેરે ટીકાકારોએ પણ આમા અનમરો ઉદાહૃત થયા હોવાનું દર્શાવ્યું છે

દસમા સર્ગનો મુખ્ય વિષય લગ્નદહન અને લક્ષદહન પછી હનુમાને રામ સક્ષમણુ પાસે આવીને, તેમને સીતા સાથેની પોતાની મુનામતના સમાચાર આપ્યા, તે છે ભટ્ટિએ અનકારપ્રદર્શન માટે અનુકૂળ થય એવી રીતે આ સર્ગનું સંવિધાન કર્યું છે, તે જ દર્શાવે છે કે એમણે આ સર્ગમા અનકાર ઉદાહૃત કરવાનું ધાર્યું જ હતું આ દૃષ્ટિએ જ એમણે આ સર્ગમા છ દોષવિનિધિ પધ્ધતિ દર્શાવ્યું છે

૧. પા વા મણેએ દર્શાવ્યું છે, તેમ અનકારશાસ્ત્રના શરૂઆતના વિગ્રસની ટેટલીક ખૂટતી ઢીઝો આ સર્ગમાથી મળતી હોઈ, આ સર્ગ અનમરશાસ્ત્રના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઘણો મહત્વનો છે^૪ આ સર્ગમા ભટ્ટિએ અનમરો ઉદાહૃત કર્યા છે, તે બાબતમા ભટ્ટિકા યના બધા ટીકાકારો સમત છે, માત્ર કયા અનકારો ઉદાહૃત થ્યાં છે, તે વિશે થોડો મતભેદ પ્રવર્તે છે

જયમગને દર્શાવેલા અલકારો

જયમગને દસમા સર્ગમા જે અનમરો દર્શાવ્યા છે, તે પ્રાચીન દસ્તખતોને અનુસરીને દર્શાવા લાગે છે, આમ અનુમાન કરવાનું કારણ એ છે કે પ્રાચીન દસ્તખતોમા દરેક સ્તોત્રની ઉપર તેમા ઉદાહૃત થયેલ અનમરનું નામ લખ્યું હશે એમ લાગે છે ખીજું, જયમગન દરેક અનકાર દર્શાવ્યા પછી, જાણે કે દોષને દર્શાવેલ અનકાર પેતે જણાવતા હાય, તેમ તે અનકારની સમજૂતી આપે છે, જેમકે, પરિવૃત્તિરિતિ ૧^૪ (૧૦૯૭) વળી, સ્તો ૧૮૪૩મા પરપરા પ્રમાણે તે અતિશયોકિત દર્શાવે છે, પણ પેતે તેમા કઈ વિશેષ દર્શાવી શકતા નથી, એટલે એટલે મહે છે કે અવશ્ય ચ કશ્ચિદ્વિશેષોઽસ્તિ ।

જયમગને, ભટ્ટિની નજીમા થઈ થયેલ અનમરશાસ્ત્રો લામણે આપેલા અનકારોની વ્યાખ્યા ટાકીને, તેમની વિલાવના પ્રમાણે ભટ્ટિમયના અનકારોની જોળખ આપી છે ડૉ પાવા મણે તથા ડૉ નકુદે વગેરેને અનુસરીને જયમગનની આ જોળખ ગાન્ય રાખીને જ ભટ્ટિકામયના અલકારોની ચર્ચા આપી હરી છે

દસમા સર્ગમા, પ્રાચીન દસ્તખતોમા અને જયમગને દર્શાવ્યા પ્રમાણે ભટ્ટિએ કુલ ૩૮ અનકાર—૨ શબ્દાલકાર અને ૩૬ અર્થાનકાર, દર્શાવ્યા છે

પ્રાચીન હસ્તપ્રતો અને જયમંગલે દર્શાવેલા અલંકારોની ઓળખ સાથે મહિનાથ સંમત થતા નથી, એ હકીકત અત્રે નોંધની જરૂરી છે, આગળ ઉપર બંને વચ્ચેના આ બાબતના મતભેદની વિગતે ચર્ચા કરીશું.

ભટ્ટિએ ઉદાહરત કરેલા આ અલંકારોની વિગતમાં જોડા જોતરીએ તે પહેલાં એમના સમય સુધીમાં થયેલા અલંકારોના ખેડાણુ ત્રણે સફેદ દષ્ટિપાત નાંખી લેવો જરૂરી છે. ભરત 'નાટ્યશાસ્ત્ર'(આ. પ્રથમ સદી)માં ઉપમા, દીપક, રૂપક અને યમક(૧૦ પ્રકાર), એમ ચાર અલંકારોનું નિરૂપણ મળે છે.^૧ વિષ્ણુ ધર્મોત્તરપુરાણુ' (ઈ.સ. ૪૫૦-૬૫૦)માં અનુપ્રાસ, યમક, રૂપક, વ્યતિરેક, સ્તેષ્ઠ, ઉત્પ્રેક્ષા ઉપન્યાસ, અર્થાન્તરન્યાસ, વિભાવના, અતિશયોકિત, વાર્તા (ડો. રાઘવને સ્વીકારેલા પાઠ પ્રમાણુ)^૨, યથાસંખ્ય, વિશેષોકિત, વિરોધ, નિન્દાસ્તુતિ, નિદર્શના ઉપમા અને અનન્વય એમ કુલ ૧૮ અલંકારોનું નિરૂપણ મળે છે.^૩ તેમાંથી ઉપન્યાસ સિવાયના ૧૭ અલંકારો ભટ્ટિએ આપ્યા છે.

'કવ્યાલંકાર'ના કર્તા ભામહ (ઈ.સ. ૭૦૦ આસપાસ) ૩૮ અલંકારોનું નિરૂપણ કરે છે.^૪ ભટ્ટિ અને ભામહ બંને ખૂબ નજીકના સમકાલીન છે. આ બંનેના પૌર્વાપચ વિશે ઘણા મતભેદ પ્રવર્તે છે.

ભટ્ટિ અને ભામહના અલંકારનિરૂપણ વચ્ચેની તુલના

ભટ્ટિ અને ભામહે કરેલું અલંકારોનું નિરૂપણ ઘણું મળતું આવે છે. દંડી નામના પ્રસિદ્ધ અલંકારશાસ્ત્રી પણ ભટ્ટિ પછી નજીકના સમયમાં થઈ ગયા છે. તેમણે 'કાવ્યાદર્શ'માં ૩૫ અર્થાલંકારો આપ્યા છે.^૫ ડો. હરમાન યોગીખીએ તેમના 'ભામહ અને દંડી' નામના લેખમાં, ભામહ અને દંડીના અલંકારનિરૂપણની ભટ્ટિ સાથે વિગતે સરખામણી કરતાં જણાવ્યું છે કે દંડી કરતાં ભામહ સાથે ભટ્ટિનું અલંકારનિરૂપણ ઘણું મળતું આવે છે.^૬ દંડી આ બાબતમાં જે પરંપરાને અનુસરે છે, તે ભટ્ટિ અને ભામહ કરતાં હીકહીક જુદી પડે છે. તેથી પણ અહીં ભામહ સાથેની ભટ્ટિની સરખામણી પર વધારે ભાર આપ્યો છે.

આ બંનેના અલંકારનિરૂપણને સરખાવતાં નજરે ચઢે તેવું પ્રથમ સામ્ય એ છે કે બંનેએ ૩૮ અલંકારોનું નિરૂપણ કર્યું છે. સફેદસાજ ફેરફારને બાદ કરતાં કહી શકાય કે અલંકારોનો ક્રમ પણ ઘણો મળતો આવે છે. ભટ્ટિએ આપેલો વાર્તા અલંકાર ભામહમાં સ્વભાવોક્તિ તરીકે મળે છે, જે બંને લગભગ એક જ છે. ભામહે ભાવિકનો ૩૮ અલંકારમાં સમાવેશ કર્યો છે, બ્યારે ભટ્ટિએ એને બારમા સર્ગમાં જુદો જ ઉદાહરત કર્યો છે. ભામહે આપેલો અપ્રસ્તુત-

શાસ્ત્રકાં થ તરીકે (આલે)

પ્રશ્ન સા અન મર લટિએ દર્શાવે નથી, જ્યારે લટિએ આપેન હેતુ અને નિપુણ્ય ભામહમા મળતા નથી આશી અન કાર આપ્યા પછી લટિએ હેતુ અને નિપુણ્ય એ બે ઉમેર્યા છે, તે પરથી એવું નાજે છે કે તે પોતે જે પર પરાને અનુસરતા હતા, તે પ્રમાણે અન કારો દર્શાવતા આશી સાથે એ યાદી પૂરી થઈ પછી તેવું અને નિપુણ્ય એ બંને અન કારો બીજી કોઈ પર પરા પ્રમાણેની યાદીમાંથી મૂક્યા હાજે છે પ્રથમ ૩૬ અન કારોના નામ અને ક્રમ જોતા હાજે છે કે લટિ આ ભામહમા જે પર પરાને અનુસરે છે, તેને લગભગ મળતી ટાઈ પર પરાને ભામહ પણ અનુસરે છે લટિએ દર્શાવેલા નિપુણ્ય નામનો અન કાર તેના પહેલા ના કે પછીના કોઈ જથ્થે અન કારશાસ્ત્રીએ નોંધેનો નથી એ યાદીબી ઉપરાત એ સુકુદ્ધએ અને એ પાયા હાલેએ પણ લટિ અને ભામહના અન કાર-નિરૂપણને વિગતે સરખા મુ છે ૧૨

અન કારોના ક્રમ

લટિ દીપકથી અર્થાન કારો શરૂ કરે છે જ્યારે ભામહ રૂપથી શરૂ કરે છે- ભટ્ટિ દીપક, રૂપ અને ઉપમા એવો ક્રમ છે, તો ભામહમા રૂપ, દીપક અને ઉપમા એવો ક્રમ છે પછી બંનેમાં આલેપ અને અર્થ-તત્ત્વ-ન્યાસ જુદા ક્રમમાં છે ત્યારપછી વ્યતિરેકથી શરૂ કરીને વિશેષોક્તિ સુધીના ૧૬ અન કારો એક સરખા ક્રમમાં છે પછીના વ્યાજસ્તુતિ, ઉપમા, રૂપક, વૃત્તયોગિતા નિર્દર્શના અને ત્રિગોળ એ સહેજ જુદા ક્રમમાં ભામહની યાદીમાં મળે છે એમણે વૃત્તયોગિતા પછી અમરસ્તુતપ્રશ્ન સા અન કાર ઉમેર્યો છે પાછા ઉપમેયોપમાથી માડીને ઉત્પ્રેક્ષા વયવ સુધીના ૭ અન કારો બંનેમાં એક સરખા ક્રમે મળે છે ત્યારબાદ બંનેમાં સંસ્કૃતિ છે ભામહમાં ભાવિ અને આશી મળે છે, તો લટિમાં આવી, તેવું અને નિપુણ્ય આવે છે

લટિએ દર્શાવેના ૩૮ અર્થાન કારોમાંથી નિર્દર્શન આવી અને હેતુ એ નવું ભારતના 'નાટ્યશાસ્ત્ર' માં નાટ્યનિરૂપણ તરીકે મળે છે ૧૩ અને એ નોંધવું જોઈએ કે આશી નાટ્યશાસ્ત્રની, ઉપખતિજીદમાં રચાયેલી લક્ષ્મીની યાદીમાં, તે હેતુ અને નિર્દર્શન અનુક્રમજીદમાં રચાયેલી યાદીમાં મળે છે ૧૪

દડીનું અવ કારનિરૂપણ લાંબા નિરૂપણથી વધારે જુદું પડે છે દડી વૃદ્ધ અને લેણ ઉપરાત આશ્ચિત્તિ નામનો નવો અવ કાર આપે છે વળી તે અન-વય અને સમદેવને ઉપમામાં, ઉપમારૂપને રૂપમાં તેમજ ઉત્પ્રેક્ષાવયવને ઉત્પ્રેક્ષામાં સમાવે છે તે કુલ ૩૫ અવ કારનું નિરૂપણ કરે છે દડી, ભિ અને

-લામઠથી સાથ જ જુદી એવી પ્રેરણા પરંપરાને અનુસરતા લાગે છે.

ભટ્ટએ દર્શાવેલા ૩૮ અલંકારોમાંથી આઠ (દીપક, વાર્તા, પ્રેયઃ, ભ્રૂંચી સમાહિત, ઉદાર, હેતુ અને નિપુણ)ને બાદ કરતાં, બાકીના ૩૦ અલંકારોને, જ્યમંગલ લામઠની વ્યાખ્યા ટાંકીને સમજાવે છે. દીપક, વાર્તા વગેરે આઠ અલંકારોને તે પોતાની રીતે સમજાવે છે કારણ કે હેતુ, વાર્તા અને નિપુણ એ ત્રણ લામઠે આપ્યા જ નથી, જ્યારે દીપક, પ્રેયઃ, ભ્રૂંચી, સમાહિત અને ઉદારની રૂપરૂટ વ્યાખ્યા લામઠે આપી નથી. બે જ દિશ્સાઓમાં જ્યમંગલ ખીખનો મત આપે છે. એક મત યમકની બાબતમાં ટાંક્યો છે : અન્યસ્ત્વાહં યમકેષુ ક્રિયાપદસ્યામિધેયત્વં ન દુષ્યતીતિ તેન દીપ્યથર્થ એવ યોગ્યઃ (૧૦.૨૯). ખીખે મત તેમણે રૂપકની બાબતમાં ટાંક્યો છે : તદેવાન્યઃ લઘુરૂપ-કમિત્યુચ્યતે (૧૦.૨૮) ।

આ ઉપરાંત જ્યમંગલે દર્શાવેલા અલંકારોના સંદર્ભમાં, ખીખ એક નાની પણ અગત્યની બાબત નોંધવા જેવી છે. જ્યમંગલે ૧૦.૪૮માં રસવત્ અને ૧૦.૪૯માં ભ્રૂંચી અલંકાર દર્શાવ્યા છે. શ્રી હુયકાસે નોંધ્યા પ્રમાણે, શ્લો. ૧૦.૪૮ માં ક. પ્રા. ત્રિવેદી સંપાદિત આવૃત્તિમાં આપેલો ગ્રહમણિરસનં પાદ સ્ત્રી-હારીએ તો તેમાં રસ શબ્દ છે માટે, અને શ્લો. ૧૦.૪૯ માં ઝર્જિત શબ્દ છે, તેથી તેમાં ખંને અલંકારોના નામોના નિર્દેશ થયો ગણાય. ૧૧ ને આ સૂચનને સ્વીકારીને આગળ ચાલીએ તો એમ જ માનવું પડે કે ભટ્ટને આ શ્લોકોમાં આ બે અલંકારો જ અભિપ્રેત લાગ્યા. આથી આગળ વધીએ તો પછી એમ પણ કહી શકાય કે જ્યમંગલે દર્શાવેલા બાકીના અલંકારો પણ ભટ્ટને અભિપ્રેત લાગ્યા હોઈએ.

ભટ્ટએ દર્શાવેલા અલંકારોના પેટાપ્રકારો

પ્રાચીન દસ્તપ્રતો તેમજ જ્યમંગલે, દર્શાવ્યા પ્રમાણે ભટ્ટએ ઉદાહૃત ક્રેદા અલંકારોના પેટાપ્રકારોના વિચાર કરીએ.

ભટ્ટએ ૩૮ અલંકારોમાંથી સાત અલંકારો યમક, રૂપક, ઉપમા, આલેપ ઉદાર અને મિલનના પેટાપ્રકાર દર્શાવ્યા છે. લામઠે આ સાત ઉપરાંત વધારામાં અનુપ્રાસ, અર્થાંતરન્યાસ અને વિરોધના પણ પેટાપ્રકારો દર્શાવ્યા છે.

યમક

યમક, રૂપક અને ઉપમાના પેટાપ્રકારોમાં ભટ્ટ અને લામઠ વચ્ચે ધારૂ તફાવત ગણાય છે, ડો. સુકુદે એ કહ્યું છે^{૧૬} તેમ યમકના પેટાપ્રકારો

માળતમાં કોઈ પણ બે અક્ષરશાસ્ત્રીઓ વચ્ચે એકમત જણાતો નથી, એટલે જ ભિન્ન આ પેટાપ્રકારોનું નિરૂપણ લામલ સાથે તો શું પણ ખીજા કોઈપણ અક્ષરશાસ્ત્રી જેવા કે ભરત, દંડી, રુદ્રટ કે ભોજ સાથે પણ ખાસ-મળતું આવતું થી. ભદ્રિનું યમકનું નિરૂપણ જોતાં એમ લાગે છે, તેમણે આપણે જેનાથી મળત છીએ, એવા કોઈ અક્ષરશાસ્ત્રીનું આ માળતમાં અનુસરણ કર્યું છે.

ભદ્રિએ દર્શાવેલાં આ પેટાપ્રકારોમાંના વૃન્તયમક અને મિથુનયમક જેવાં નામ પછીના મંથોમાં મળતાં નથી. કેટલાક અક્ષરશાસ્ત્રીઓએ દર્શાવેલા પેટાપ્રકારોમાંના અમુક ભદ્રિએ દર્શાવેલા પ્રકારો સાથે મળતા આવે છે. પણ નામ જુદાં પડે છે, જેમકે ભદ્રિ જેને શુદ્ધપાદ્યમક (૧૦.૨) કહે છે તેને ભરત વિકાન્તયમક કહે છે. કેટલીક વાર નામ સરખાં હોય છે, પણ પ્રકારો જુદાં હોય છે, જેમકે, ભદ્રિનું ચક્રવાલયમક ભરતના ચક્રવાલયમક કરતાં જુદું છે. આ બધું, ભદ્રિના યમકપ્રકારોની, ખીજા અક્ષરશાસ્ત્રીઓ અને મરાઠવિઓએ આપેલા યમકપ્રકારો સાથે સરખાવતાં વધારે સ્પષ્ટ થશે.

યમકના ભરતે ના.શા.માં^{૧૭} ૧૦ પ્રકારો, લામલે^{૧૮} ૫ અને દંડીએ^{૧૯} ૬૪ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે, જ્યારે ભોજે^{૨૦} સા.ક.માં યમકના ૬૦ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે. અક્ષરશાસ્ત્રીઓએ આ પ્રકારો દર્શાવ્યાં, તો મરાઠવિઓ તેમના કાવ્યમાં યમકનાં આ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરવામાં પણ પાછા પડ્યા નથી. ‘રઘુવંશના ૯મા સર્ગમાં’ જલના ૧૮માં સર્ગમાં, ‘કિ.અ.’ના ૧૫મા સર્ગમાં, ‘સિદ્ધપાલવધ’ના ૬૩૧ તેમજ ૧૯મા સર્ગમાં અને ભદ્રિદર્શિત ૧૦મા સર્ગમાં યમકોના અનેક પ્રકારો આપ્યા છે.

ભદ્રિદર્શિત યમકના ૨૦ પ્રકારો (૧૦.૧-૨૧) મળે છે, જેમાંના ૮ પ્રકારો ના.શા.માંના ૮ પ્રકારો સાથે મળતા આવે છે, એમાંના કેટલાક પ્રકારોમાં બંનેએ આપેલા નામ માત્ર જુદાં પડે છે.

ભદ્રિ

ભરત

શુદ્ધપાદ્યમક (૧૦.૨)	-	વિકાન્તયમક	(૧૬.૭૧),
પાદાન્તયમક (૧૦.૩)	-	પાદાન્તાભેદિયમક	(૧૬.૮૦),
પાદાદિયમક (૧૦.૪)	-	સંદ્ધયમક	(૧૬.૭૬),
મમુદ્વયમક (૧૦.૭)	-	સમુદ્વયમક	(૧૬.૬૯),
કાન્તીયમક (૧૦.૮)	-	ચક્રવાલયમક	(૧૬.૩૩)

વૃન્તયમક (૧૦.૧૩)	-	પાદાદિયમક	(૧૬.૭૮),
પુષ્પયમક (૧૦.૧૪)	-	પાદાન્તયમક	(૧૬.૬૪),
સર્વયમક (૧૦.૧૯)	-	ચતુર્થવસિતયમક	(૧૬.૮૧).

ભટ્ટિકે આપેલા પ્રકારોમાંથી ૭ પ્રકારો લામહે આપેલા પાંચ પ્રકારો સાથે મળતા આવે છે :

ભટ્ટિકે		લામહે	
પાદાદિયમક (૧૦.૪)	-	આદિયમક	(૨.૧૧),
યુક્તપાદયમક (૧૦.૨)	}	પાદાભ્યાસયમક	(૨.૧૩),
અયુક્તપાદયમક (૧૦.૧૦)	}		
યમકાવલી (૧૦.૯)	-	આવલી	(૨.૧૪),
પુષ્પયમક (૧૦.૧૪)	-	સમસ્તપાદયમક	(૨.૧૫),
મધ્યાન્તયમક (૧૦.૧૭)	-	મધ્યાન્તયમક	(૨.૧૨).

હરતે અને લામહે આપેલાં યમકો સાથે ભટ્ટિકે આપેલ યમકના પ્રકારોની સરખામણી પરથી ખ્યાલ આવે છે કે ભટ્ટિકે યમકની પરંપરા બાળતમાં ઢોળે છે જ પરંપરાને અનુસરતા લાગે છે.

‘ભ.હ.’ (સાતમી શતાબ્દીનો પૂર્વાધી)ના કલાંએ તેના ૧૮મા સર્ગમાં ૨૫ પ્રકારનાં યમકો આપ્યાં છે, ૨૧ તેમાંના ત્રણ યમકો ભટ્ટિકાવ્યના નીચેનાં યમક સાથે મળતા આવે છે :

ભટ્ટિકાવ્ય	-	જાનકીદરજી	
પાદાદિયમક (૧૦.૪)	-	આદિયમક	(૧૮.૧૦),
સમુદગયમક (૧૦.૭)	-	સમુદગયમક	(૧૮.૧૬),
આઘન્તયમક (૧૦.૨૨)	-	આઘન્તયમક	(૧૮.૨૬).

પછીના સમયમાં ભટ્ટિકે આપેલાં યમકના પ્રકારો અને ઉદાહરણોને અલંકાર-શાસ્ત્રીઓ પ્રમાણ્યૂત ગણવા માંડ્યા હશે, એમ લાગે છે; કારણ કે ‘સ.ક.’માં જોને ભટ્ટિકાનાં નીચેનાં યમક, ભટ્ટિકા નામ આપ્યા વગર, જુદાં જુદાં પાંચ યમકોના ઉદાહરણ તરીકે આપ્યાં છે : ૨૨

ભટ્ટિ	બોજ
ચક્રવાલયમક (૧૦.૬) -	આદિયમક (૨.૧૨૦),
યમકાવલી (૧૦.૮) -	ચ્યુલમન્યપેતયમક (૨.૧૨૬),
પાઘાઘન્તયમક (૧૦.૧૧) -	આઘન્તયમક (૨.૮૬),
પાદાદિમધ્યમક (૧૦.૧૫) -	આદિમધ્યમક (૨.૧૧૧),
મધ્યાન્તયમક (૧૦.૧૭) -	મધ્યાન્તયમક (૨.૧૧૩).

ભટ્ટિએ દસમા સર્ગની શરૂઆતમાં દશવિંશાં યમક ઉપરાંત આઠમા સર્ગના ૧૩૧મા, દસમા સર્ગના ૩૭મા, તેરમા સર્ગના ૭મા અને એકવીંશમા સર્ગના ૨૧મા શ્લોકમાં પણ યમક દશવિંશાં છે.

દ્વીપક

ભટ્ટિએ દ્વીપક અવંકારના આદિદ્વીપક મધ્યદ્વીપક અને અંતદ્વીપક-એમ ત્રણ પેટાપ્રકારો આપ્યા છે (૧૦.૨૩-૨૫), જે ભામહે આપેલા ત્રણ પ્રકારો સાથે એકદમ મળતા આવે છે.

રૂપક

રૂપકના પ્રકારોની ગણતમાં ભટ્ટિ ભામહે કરતાં કોઈક જુદી જ પરંપરાને અનુસરતા લાગે છે. કારણ કે ભામહે રૂપકના સમસ્કંપસ્તુવિંચ અને એક-દશવિંચતિ એમ બે પ્રકારો આપ્યા છે. ૧૩ જ્યાં ભટ્ટિએ સાવવરૂપક દર્શાવી એના ચાર પેટાપ્રકારો (૧૦.૨૬-૩૦) વિશેષ્ટોપમાયુક્ત રૂપક, મેધાર્યાન્યવસિત રૂપક, અર્ધરૂપક અને અન્યથોપમાયુક્ત રૂપક આપે છે. દીકાકાર જયમંજયે જ્યુન્યા પ્રમાણે આમાંથી પ્રથમ પ્રકારનું બીજું નામ 'કમયક', બીજા પ્રકારનું બીજું નામ 'અવતંસક' અને ત્રીજા પ્રકારનું બીજું નામ 'સયામક' છે. આ ત્રણ પ્રાચીન દસ્તપ્રતોને આધારે જ જયમંજયે આપ્યાં લાગે છે. 'કમયક', 'અવતંસક' અને 'સયામક' એવા નામ ભટ્ટિ પહેલાંના કે પછીના પણ કોઈ અવંકારશાસ્ત્રીએ રૂપકના કે તેના પ્રકારોને આપ્યા નથી.

રૂપકના પ્રકાર તેમજ નામ ગણત ભટ્ટિ બીજા અવંકારશાસ્ત્રીના દ્વારા જુદા પડે છે તે નોંધવું રહ્યું.

ઉપમા

ભટ્ટિએ ઉપમાના છત્રીપમા, સ્થોપમા, અર્દોપમા, તદ્વિરોપમા, સપ્તેપમા અને સમોપમા એમ છ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે. (૧૦.૩૧-૩૬). જ્યાં ભામહે ચાર

પ્રકારો નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે:૨૪ (૧) યથા ઇવ યા પ્રયોગ્યતી ઉપમા (૨) યથા ઇવ ના અભાવમાં સમાસ વડે પ્રયોગ્યતી ઉપમા (૩) વત્ વડે પ્રયોગ્યતી ઉપમા (૪) પ્રતિવસ્તુપમા આમાંની ભટ્ટિની ઇવોપમા અને યથોપમા ભામહના પ્રથમ પ્રકાર સાથે મળતી આવે છે, એમની હુપ્તોપમા અને તાદ્રિતોપમા દંદક અંશે ભામહની સમામોપમા અને વત્ વડે પ્રયોગ્યતી ઉપમાને મળતી આવે છે, જ્યારે સહોપમા ને સમોપમાને મળતા પ્રકારો ભામહનો નિરૂપણમાં મળતા નથી. પછીના કેઈ આલંકારિકે જણુ સહોપમા દર્શાવી નથી. ઉપમાના પ્રકારો અંગે ભટ્ટિ અને ભામહ પચ્ચેનો ભેદ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ખરેખર આ બાબતમાં જુદીજુદી પરંપરાને અનુસરી રહ્યા છે.

આલેખ

ભટ્ટિ આલેખના - વક્ત્રમાણુવિષય અને ઉક્તવિષય એમ-એ પ્રકારો (૧૦. ૩૮-૩૯) આપે છે, જે ભામહે આપેલા (૨.૬૮-૭૦) તેજ જ બધા આલંકારિકોએ આપેલા પ્રકારો સાથે એકદમ મળતા આવે છે. માત્ર દંડી આલેખના વૃત્ત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ - એવા ત્રણ જુદા પ્રકાર દર્શાવી, તેના ૨૧ પેદાપ્રકાર દર્શાવે છે.^{૨૫}

ઉદાર

ભટ્ટિ ઉદાર અલંકારના બે પ્રકારો, મહાનુભાવતાપૂર્વક અને વિવિધરત્ન શોભપૂર્વક, આપે છે (૧૦.૧૨-૧૪). પરમો શ્લોક પ્રથમ પ્રકારને અને ૧૩-૧૪ એ બંને શ્લોકો દ્વિતીય પ્રકારને ઉદાહરત કરે છે. અચીન હસ્તપ્રતો શ્લો. ૧૦.૧૨ પૂર્વે 'उदारम्' અને શ્લો. ૧૦.૧૩-૧૪ પૂર્વે 'उदारमेव' એટલું જ જણાવે છે, જ્યારે જયમંત્રે ભામહને આધારે આ બે પ્રકારો દર્શાવ્યા ભાગે છે. દંડી ઉદાર અલંકારના બે પ્રકારો દર્શાવે છે:૨૧ આશયનું મહત્ત્વ દર્શાવતો એક તેમજ વિભૂતિનું મહત્ત્વ નિરૂપતો બીજો. દંડીના આ પ્રકારો ભટ્ટિના પ્રકારોથી ખાસ જુદા ન ગણાય. એ નોંધવું મંજરી છે કે દંડી, ઉદ્ભટ અને તે પછીના બધા આલંકારિકો આ અલંકારને ઉદાત્ત તરીકે ઓળખે છે.

મિશ્રણ

ભટ્ટિ સંયોજિતમિશ્રણ, ઉપમામિશ્રણ અને હેતુમિશ્રણ (૧૦.૧૧-૧૭) એમ મિશ્રણના ત્રણ પ્રકારો દર્શાવે છે, જે ભામહના પ્રકારોને મળતા આવે છે. ભટ્ટિ, ભામહ અને ઉદ્ભટ એ ત્રણ સિવાયના બધા આલંકારિકો આ અલંકારનું નામ શ્લેષ આપે છે.

મગ્નટ વગેરે અનુકાલીન આલંકારિકાએ દર્શાવેલા વ્યતિરેક, સમાસોક્તિ, અતિશયોક્તિ, ઉત્પ્રેક્ષા, નિદર્શના, વિરોધ વગેરે અલંકારોના પેટા પ્રકારો ભટ્ટિ અને ભામહના સમયમાં જાણીતા નહીં હોય તેમ લાગે છે.

ભટ્ટિના સમય પછી અલંકારોની બદલાયેલી વિભાવના

ભટ્ટિએ ઉદાહૃત કરેલા અલંકારો પરથી, તેના જમાનાની અલંકારોની વિભાવનાને, પછીના આલંકારિકાએ દર્શાવેલી વિભાવના સાથે સરખાવીએ તો ખ્યાલ આવે છે કે જીર્ણસ્ત્રી, અપભ્રંશિ, વૃદ્ધયોગિતા અને નિદર્શના જેવા કેટલાક અલંકારોની વિભાવના પછીના આલંકારિકાની વિભાવના કરતાં વધારે જુદી પડે છે, જ્યારે કીપક, રૂપક, ઉપમા, અર્થાન્તરન્યાસ, વ્યતિરેક, વિભાવના, સમાસોક્તિ, અતિશયોક્તિ, પ્રેયઃ, વિશેષોક્તિ, વ્યાજસ્તુતિ, વિરોધ પરિવૃત્તિ વગેરેની વિભાવનામાં પ્રમાણમાં થોડો ફેરફાર થયો છે. આ ફેરફારની ચર્ચા જયમંગલ અને મહિલાનાથના અલંકારોની ઓળખના મતભેદ પ્રસંગે કરીશું.

અલંકારોની ઓળખ અંગેના જયમંગલ અને મહિલાનાથ વચ્ચેના મતભેદની ચર્ચા કરતાં પહેલાં એક બે બાબતની નોંધ લેવી આવશ્યક છે. અલંકારોમાં શબ્દાલંકારોની વિભાવના સ્પષ્ટ, અસંદિગ્ધ અને વર્ણો સુધી લગભગ એકસરખી રહી છે, જ્યારે અમુક અર્થાલંકારોની વિભાવના ધણી બદલાઈ છે. ઈ.સ.ની અગિયારમી સદી પછી, એટલે કે મગ્નટનું ‘કાવ્યપ્રકાશ’ રચાયે બાદ મુખ્ય મુખ્ય અલંકારોની વિભાવના લગભગ ૩૬ થઈ અને તે પછી એમાં મહત્વના ફેરફાર થયા નથી.

ભટ્ટિ અને ટીકાકાર જયમંગલ (નવમી કે દસમી સદી) વચ્ચે વધારેમાં વધારે બે કે ત્રણ સદીઓનું અંતર પડ્યું છે. આ ગાળામાં ભામદ ઉપરાંત દંડી ઉદ્ભટ, વામન અને રુદ્રટ જેવા પ્રખર અલંકારશાસ્ત્રીઓ થયા, અને ઉદ્ભટ વગેરે પર ભામદની અલંકારવિભાવનાની કીકીક અસર વર્તાય છે, તેથી જ કદાચ જયમંગલ પણ ભામદની જ વ્યાખ્યાઓ ટોકે છે.

જયમંગલ અને મહિલાનાથ (ચૌદમીસદી) વચ્ચે ઓછામાં ઓછું ચારપાંચ સદીઓનું અંતર પડ્યું છે, એટલું જ નહીં, એ ગાળામાં અલંકારોની વિભાવના દંઈક વધારે ચોક્કસ ને વ્યવસ્થિત થઈ. એ સમયના પ્રતિનિધિ આલંકારિક તરીકે મગ્નટને લઈ શકાય. આ વચગાળામાં, ભોજ, મગ્નટ, રૂપક, વાગ્મટ, હેમચંદ્ર, વિદ્યાનાથ, વિશ્વનાથ વગેરે આલંકારિકા થઈ ગયા. આ જવામાંથી, મહિલાનાથ પર

‘પ્રતાપરુદ્રાચ’ના કર્તા વિદ્યાનાથથી વધારે અસર પડી શકે છે, કારણકે તે ઘણા અસંકારોની વ્યાખ્યા તેમણે આપે છે, અને તે પ્રમાણે અસંકારો ઓળખાવે છે. આમ એક દીકાકાર, લામલ (૭મી સદી) પ્રમાણે અસંકાર ઓળખાવે છે અને બીજા દીકાકાર વિદ્યાનાથ (૧૪મી સદી) પ્રમાણે ઓળખાવે છે, તેથી બંનેની ઓળખમાં ખાસો મતભેદ પડે એ સ્વાભાવિક છે.

બીજા એક નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે ઘણીવાર એક શ્લોકમાં એક કરતાં વધારે અસંકાર હોય છે અને એવે વખતે કયા અસંકારને મુખ્ય કહેવો અને કયાને ગૌણ કહેવો એ બધી વખત સ્પષ્ટ કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. તે વખતે એ બાબતનો નિર્ણય અસંકારશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિ પર અવલભે છે. આ કારણને લીધે પણ બંને દીકાકારો વચ્ચે મતભેદ પડે છે, કારણકે જયમંગલ પ્રત્યેક શ્લોકમાં એક જ અસંકારને ઓળખાવે છે, જ્યારે મહિંસનાથ અંગી અને અંગભૂત જે જે અસંકાર હોય, તેમને દર્શાવી, તેમનો શંકર કે સંસૃષ્ટિ જે હોય, તેને સ્પષ્ટ કરે છે.

વળી જયમંગલ અને મહિંસનાથ વચ્ચે જ અસંકાર ઓળખવા બાબત મતભેદ પડે છે એવું નથી. ભોજ અને મહિંસનાથ વચ્ચે પણ આ બાબતમાં મતભેદ જોઈ શકાય છે, દા.ત. ‘કુમારસંભવ’માં શ્લોક ૮.૬૬ માં મહિંસનાથ અધોપતિ, અતિશયોકિત અને ઉત્પ્રેક્ષાનો સંકર દર્શાવે છે^{૨૭} તો, ભોજ (૧૧મી સદી) એ ઉત્પ્રેક્ષાવધવ જણાવે છે.^{૨૮} તેજ રીતે ઈ.સ.ની બારમી સદીમાં થયેલા રુચકે ‘અ. સ.’ માં (પૃ. ૧૪૫) કુમારસંભવના શ્લોક ૧૧.૪માં કાવ્યસિંગ દર્શાવે છે, જ્યારે મહિંસનાથ તેમાં દૃષ્ટાંત અસંકાર જણાવે છે.

આજ રીતે મહિંસનાથ અને અપ્પયદીક્ષિત (૧૬મી સદી), જે બંને પ્રમુખમાં એકબીજાની વધારે નજીક છે, તેમની વચ્ચે પણ અસંકારોની ઓળખ બાબતમાં મતભેદ દેખાય છે. જેમાંનાં નામોનાં ઘોડાં ઉદાહરણ પ્રસ્તુત મુદ્દા માટે પૂરતાં થશે: ‘રઘુવંશ’ શ્લોક ૬.૨૨ અને ૬.૧૭માં મહિંસનાથે કોઈ અસંકાર દર્શાવ્યો નથી, જ્યારે અપ્પયદીક્ષિતે ‘કુવલયાનંદ’માં અનુક્રમે તે શ્લોકોને દૃષ્ટાંત^{૨૯} અને સંકોચિતનાં^{૩૦} ઉદાહરણ તરીકે દર્શાવ્યા છે. ‘શિવ.’ શ્લોક ૧.૨૩માં મહિંસનાથ અતિશયોકિત દર્શાવે છે.^{૩૧} જ્યારે ‘કુવલયાનંદ’માં તેને અધિક અસંકારનો ઉદાહરણ તરીકે આપેલ છે.^{૩૨}

જયમંગલ અને મહિલાનાથની ટીકા પ્રમાણે દસમા સર્ગના
અલંકારોની ઝાળખ દર્શાવતી યાદી

અંકો. નં.	જયમંગલ	મહિલાનાથ
૧.	અનુપ્રાસવત્	જયમંગલ પ્રમાણે
૨.	મુકુટપાદ્યમક	"
૩.	પાદાન્તયમક	"
૪.	પાદાદિયમક	"
૫.	પાદમધ્યયમક	"
૬.	ચક્રરાલયમક	"
૭.	સમુદ્ગમયમક	"
૮.	કાંચીયમક	"
૯.	યમકાવલી	"
૧૦.	અમુકપાદ્યમક	"
૧૧.	પાદાદ્યન્તયમક	"
૧૨.	મિથુનયમક	"
૧૩.	વૃન્તયમક	"
૧૪.	પ્રુપ્પયમક	"
૧૫.	પાદાદિમધ્યયમક	"
૧૬.	વિપ્રયયમક	"
૧૭.	મધ્વાન્તયમક	"
૧૮.	ગર્ભયમક	"
૧૯.	સર્વયમક	"
૨૦.	મહાવમક	"
૨૧.	મદ્વાવમક	"
૨૨.	આઘન્તયમક	"
૨૩.	આદિહીપક	દારણુમાલા
૨૪.	અન્તહીપક	કાવ્યસિંગ
૨૫.	મધ્યહીપક	- અતિશયોકિત અને કાવ્યસિંગનો સંદર્ભ
૨૬.	રૂપક	આવયવરૂપક

૨૭.	વિશિષ્ટોપમાયુક્ત રૂપક	ઉત્પ્રેક્ષા
૨૮.	રોપાર્થાન્વયસિત રૂપક	અતિશયોકિત અને રૂપકનો સંકર
૨૯.	અર્ધરૂપક	ઉપમા
૩૦.	અન્યરોપમાયુક્તરૂપક	ઉપમાગર્ભિત રૂપક
૩૧.	ધ્રુવોપમા	શ્રીતી પૂર્ણોપમા
૩૨.	યથોપમા	શ્રીની પૂર્ણોપમા
૩૩.	સહોપમા	સહોક્તિ
૩૪.	તદ્વિતોપમા	તદ્વિતમા પૂર્ણોપમા
૩૫.	હુપ્તોપમા	ઉત્પ્રેક્ષા
૩૬.	સમોપમા	હુપ્તોપમા
૩૭.	અર્થાન્તરન્યાસ	અર્થાન્તરન્યાસ અને યમકની સંસૃષ્ટિ
૩૮.	આક્ષેપ	કાવ્યલિંગ અને અર્થાન્તરન્યાસનો સંકર
૩૯.	આક્ષેપ	આક્ષેપ
૪૦.	વ્યતિરેક	વ્યતિરેક
૪૧.	વિભાવના	કાવ્યલિંગ
૪૨.	સમાસોક્તિ	અતિશયોકિત અને રૂપકનો સંકર
૪૩.	અતિશયોકિત	સ્વભાવોક્તિ
૪૪.	યથાસંખ્ય	યથાસંખ્ય
૪૫.	ઉત્પ્રેક્ષા	ઉત્પ્રેક્ષા
૪૬.	વાર્તા	અતિશયોકિત
૪૭.	પ્રેયઃ	પ્રતીપ
૪૮.	રસવત્	ઉત્પ્રેક્ષા અને રૂપકનો સંકર
૫૦.	પર્યાયોક્તિ	આન્તિમાનં
૫૧.	સમાદિન	સ્વભાવોક્તિ
૫૨.	ઉદાર (પ્રથમ પ્રકાર)	સ્વભાવોક્તિ
૫૩.	ઉદાર (બીજો પ્રકાર)	ઉદાત્ત
૫૪.	ઉદાર (બીજો પ્રકાર)	ઉદાત્ત અને અતિશયોકિત
૫૫.	સુહોકિતચિન્નષ્ટ	નો સંકર મુલ્યયોગિતા

૫૬.	ઉપમાશ્લિષ્ટ	શ્લિષ્ટવિશેષણ ઉપમા અથવા પ્રકૃતાપ્રકૃતવિપયશ્લેષ
૫૭.	દેતુશ્લિષ્ટ	તુલ્યયોગિતા
૫૮.	અપદ્મનુતિ	અપદ્મનુતિ
૫૯.	વિશેષોક્તિ	વિરોધ
૬૦.	વ્યાગસ્તુતિ	અતિશયોક્તિ અને ઉપમાનો સંહર
૬૧.	ઉપમારૂપક	રૂપક નિવ્યૂંદા ઉત્પ્રેક્ષા
૬૨.	તુલ્યયોગિતા	સમ
૬૩.	નિદર્શના	ઉત્પ્રેક્ષા
૬૪.	વિરોધ	વિરોધ યથાસંખ્યને દીપકનો સંહર
૬૫.	ઉપમેયોપમા	ઉપમેયોપમા
૬૬.	સહોક્તિ	સહોક્તિ
૬૭.	પરિવૃત્તિ	અર્થાન્તર-ન્યાસ
૬૮.	સંસદેહ	સસંદેહ
૬૯.	અનન્વય	અનન્વય
૭૦.	ઉત્પ્રેક્ષાવધવ	ઉત્પ્રેક્ષા અને રૂપકનો સંહર
૭૧.	સંસષ્ટિ	સંસષ્ટિ
૭૨.	આશીઃ	શાન્ત્યસિંગ
૭૩.	દેતુ	દેહાંત
૭૪.	નિપુણ	પ્રેયઃ

યાદીની તુલના

અલંકારોની આ યાદી સરખાવતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે બંને ટીકાકારો સંમત થાય છે કે આ સર્જના ૭૫ શ્લોકોમાંથી ૭૪ શ્લોકોમાં અલંકારો ઉદાહૃત થયેલા છે. બે શબ્દાલંકારો વિશે પણ બંને એકમત છે ૩૬ અર્થાલંકારોમાંથી ૩૦ના પ્રકાર નથી આપ્યા, જ્યારે ૬ અર્થાલંકારોના (તેમની સાથે) કુલ ૨૧ પ્રકારો થયા. તેમાંથી અર્થાન્તર-ન્યાસ, આક્ષેપ (ખીન્ને પ્રકાર), વ્યતિરેક, યથાસંખ્ય, ઉત્પ્રેક્ષા, ઉદાર (ખીન્ને પ્રકાર), અપદ્મનુતિ, વિરોધ, ઉપમેયોપમા, સહોક્તિ, સંસદેહ, અનન્વય અને સંસષ્ટિ એ ૧૩ વિશે બંને પૂરેપૂરી રીતે તેમજ સાવચવરૂપક, અન્યથોપમાકુદારૂપક, ધ્વનિપમા, યથોપમા, તદ્વિતયા ઉપમા અને સમોપમા-એ ૬

વિશે લગભગ સહમત થાય છે, જ્યારે બાકીના ૩૨ મુદ્દા પર જ્યમંગલ અને મહિનાથ વચ્ચે અલંકારોની ઓળખ અંગે મતભેદ પ્રવર્તે છે.

આ ૩૨ મુદ્દાઓની અહીં ભટ્ટિકાવ્યના શ્લોકોના ક્રમ પ્રમાણે વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

દસમા સર્ગમાં મહિનાથે બધા થઈને ૨૫ અલંકારો ઓળખાવ્યા છે. તેમાંના ૨૦ જેટલાનું સમર્થન તેમણે વિદ્વાનાયના 'પ્ર.રૂ.' (ઈ.સ. ૧૨૦૧-૧૩૨૧) માંથી વ્યાખ્યા આપી હતું છે, જ્યારે બાકીના ઉપમા, રૂપક જેવા જાણીતા અલંકારની કોઈ વ્યાખ્યા આપી નથી. કારણભાણા અને ઉદાત્ત અલંકારની વ્યાખ્યા તેમણે 'અલંકારસર્વસ્વ' (ઈ.સ. ૧૧૩૫-૧૧૫૦) માંથી આપી છે, જ્યારે પ્રેયઃની વ્યાખ્યા દંડીના 'કા.આ.' માંથી આપી છે.

આ તફાવતની ચર્ચા કરતી વખતે જાને ક્યા મુદ્દાની બાબતમાં અને શા માટે જુદા પડે છે, તેનીજ મુખ્યત્વે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ બાબતની જણાવટ ભટ્ટિકાવ્યના સંપાદક શ્રી. ક. પ્રા. ત્રિવેદીએ તેમની દસમા સર્ગ પરની નોંધમાં અને શ્રી-શારદારંગન રે એ તેમની પશુ દસમા સર્ગ પરની નોંધમાં કરી છે.

આ ઉપરાંત શ્રી. હુયકાસે ભટ્ટિકાવ્યના અલંકારો પરના તેમના અંગ્રેજી લેખમાં, અને ડૉ. સ. પા. નારંગે ભટ્ટિકાવ્ય પરના પ્રસ્તુતમાં પશુ આ ચર્ચા કરી છે.

૧. આદિદીપક વિ. કારણભાણા(૧૦.૨૩)

જ્યમંગલ આને અનેક ક્રિયાપદ સહિતના આદિદીપક તરીકે ઓળખે છે, કારણકે આમાં અનેક ક્રિયાપદ છે અને તે સમસ્ત વાક્યાર્થનો પ્રકાશ કરે છે. શરૂઆતમાં દર્શાવેલી ગમનક્રિયા ત્રણે વાક્યોમાં અનિવૃત્ત થઈને બાકીનાં કાર્યોનું કારણ બને છે અને તે ગમનક્રિયાનો નિર્દેશ શ્લોકની શરૂઆતમાં છે, માટે તે આદિદીપક છે.

મહિનાથ 'અ.સ.' માંથી વ્યાખ્યા આપી આ શ્લોકમાં કારણભાણા દર્શાવે છે, કારણકે હવનાનની ગમનક્રિયા પાણીને ક્ષુબ્ધ કરે છે અને પાણી વશોને કંપાવે છે વગેરે. મહિનાથની દલીલ એ છે કે દીપકમાં પ્રસ્તુત અપ્રસ્તુત વસ્તુઓનો એકક્રિયા સાથે સંબંધ હોવો જરૂરી છે, માટે આમાં દીપક ન ગણાય.

આ બંને દીકાકારો વચ્ચેનો મતભેદ દીપક અલંકારની બદલાયેલી વિભાવનાને કારણે છે. આ શ્લોકની ચમત્કારિતા શું બલની જેમ અનિવૃત્ત થયેલાં કારણોને લીધે વધારે ઉપસે છે એ હકીકત છે.

૨. અન્તદીપક વિ. કાવ્યલિંગ (૧૦.૨૪)

શ્લોકનું મુખ્ય ક્રિયાપદ ‘અમણ્ડયન્’ શ્લોકના અંતમાં છે, તેથી જ્યમંગલ એને અન્તદીપક કહે છે, જ્યારે મહિલનાથ આમાં કાવ્યલિંગ અલંકાર જુએ છે, કારણકે હનુમાને સ્થિતથી દર્શાવેલો કાર્યનો નિશ્ચય દૃષિસૈન્યના પ્રસન્ન થઈને બેગા થવાનું કારણ છે.

અત્રે એ બાબત નોંધપાત્ર છે કે ભદ્રિ અને ભામહના જમાનામાં, કાવ્યલિંગ અલંકારની અલંકારશાસ્ત્રમાં હસ્તી ન હતી, એટલુંજ નહીં. દીપકની વિભાવના પણ ઘણી સરળ હતી. તેમાં પ્રસ્તુત અપ્રસ્તુત પદાર્થો કોઈ એક ક્રિયા કે ધર્મ જોડે સંકળાયેલા હોય અને તે પરથી ઔપચ્ય સૂચવાતું હોય, એવી કોઈ અપેક્ષા ન હતી. તે જમાનાની વિભાવના પ્રમાણે ક્રિયાપદ માત્ર બધા પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે એટલુંજ પૂરતું હતું.

બંનેએ દર્શાવેલા અલંકારોમાંથી, એક પણ અલંકારની ચમત્ક્રાંતિ શ્લોકમાં ઉપસતી નથી.

૩. મધ્યદીપક વિ. અતિશયોક્તિ અને કાવ્યલિંગનો સંકર (૧૦.૨૫)

આ શ્લોકમાં સમ્મતાઃ ક્રિયાપદનો મધ્યમાં નિર્દેશ છે માટે જ્યમંગલે તેમાં મધ્યદીપક અલંકાર દર્શાવ્યો છે. તેની સાથે સંમત થવું મુશ્કેલ છે, કારણકે સમ્મતાઃ મુખ્ય ક્રિયાપદ નથી, જ્યારે મુખ્યક્રિયાપદ ‘અમન્યન્ત’ તો શ્લોકના સગલગ અંતે આવે છે.

આમાં દીપક અલંકાર દર્શાવવા માટે મહિલનાથે સખત શબ્દોમાં જ્યમંગલની ટીકા કરી છે અને કહ્યું છે કે તેને (અલંકારના) લક્ષણનું સંદેશ જાન નથી. મહિલનાથ માને છે કે અહીં કાવ્યલિંગ અલંકાર છે, કારણકે હનુમાનનો અમાધારબુ વેગ કાર્યની સિદ્ધિ સૂચવે છે અહીં મહિલનાથ સાથે પણ સંમત થવું મુશ્કેલ છે, કારણકે કાવ્યલિંગ અલંકાર પણ બરાબર ઉપસતો નથી. ડૉ. દુયકાસ પણ માને છે કે જ્યમંગલે અહીં દર્શાવેલો મધ્યદીપક અલંકાર પ્રતીતિકર લાગતો નથી.^{૩૪}

આ શ્લોકમાં ત્રુક, અનિમ અને સૂર્ય એ જણીતા ઉપમાન કરતાં પણ વાનરોને હનુમાન વધારે વેગવાળા લાગ્યા, એ વ્યવ ઉપમે છે અને તેથી વ્યતિરેક અલંકાર કદાચ વધારે બંધ બેસે છે.

૪. વિશિષ્ટોપમાયુક્ત રૂપક વિ. ઉત્પ્રેક્ષા (૧૦.૨૭)

જયમંગલે દર્શાવ્યું છે કે આમાં હિરણ્યલતાઓનો આરોપ ચલપિંતલકેસર પર અને મણિસંહતિના આરોપ નેત્રપંક્તિ પર છે. આ બંને આરોપોને લીધે વાનરોને સોનાના શિખરો જેવા કહ્યું છે, માટે અહીં ઉપમાયુક્ત રૂપક છે.

મહિલનાથે 'કલઘૌતસાનવ ઇવાય ગિરેઃ' ને પ્રાધાન્ય આપી ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર કહ્યો છે. મહિલનાથે હનુમાનને ગિરિ સાથે સરખાવીને વાનરોને તેના શિખરો સાથે સરખાવ્યા છે તે જરા વિચિત્ર લાગે છે. આમાં ઉપમા કે ઉત્પ્રેક્ષા બંનેમાંથી ગમે તે અલંકાર લઈ શકાય તેમ છે.

૫. શ્લોકમાં નિવસિત રૂપક વિ. અતિશયોક્તિ અને રૂપકનો સંકર (૧૦.૨૮)

આ શ્લોકમાં જયમંગલ સમજાવે છે કે જાનન્દપરીતનેત્રવારીન્ એ શેષ અર્થ છે. તેનાથી યુક્ત કપિતોયનિઘીન્ એ શેષાર્થનિવસિત રૂપક છે. મહિલનાથ તેને રૂપકપેતા અતિશયોક્તિ કહે છે. તેમના મત પ્રમાણે સમૃદ્ધના પાણીના હર્ષાશ્રુ પર આરોપ છે, તેથી અહીં વારિક્ષ્યના અભેદાધ્યવસાય છે માટે અતિશયોક્તિ છે. તે કપિતોયનિઘી અને પ્લવઙગમેન્દુઃ રૂપકથી યુક્ત છે, માટે સંકર છે. આ શ્લોકને વાંચતાં તેમાં રૂપક અલંકાર મુખ્યત્વે ઉપસે છે, એ વાત પ્રત્યે ધ્યાન યોગ્યું જરૂરી છે.

જયમંગલ અહીં કોઈનો મત નોંધે છે કે દેટલાક એને ખંડરૂપક કહે છે. ખંડરૂપકનો ઉલ્લેખ ક્ષાલ આપણને 'વાગ્મટાલંકાર'માં મળે છે, તેની વ્યાખ્યા તેમાં નીચે પ્રમાણે આપી છે:^{૩૫}

યદ્રૂપકં વિશેષણેષુ લખંડે જાયતે તત્ત્વગ્ઙ્ડમેવ ।

૬. અર્ધરૂપક વિ. ઉપમા (૧૦.૨૯)

જયમંગલ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં આવેલા કપિનાગાઃ સમાસને ધ્યાનમાં રાખીને અર્ધરૂપક કહે છે, જ્યારે મહિલનાથ એ શબ્દના આધારે જ આમાં ઉપમા જુએ છે. બંને જણ તેના વિશ્વ કપયો નાગા ઇવ કપિનાગાઃ એમજ કહે છે.

જ્યારે આવા સમાસ પરથી તે રૂપક છે કે ઉપમા છે તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ હોય તેવે પ્રસંગે ઉપમેય અને ઉપમાન પૈકી કોનું પ્રાગલ્ભ્ય તે જોઈને અલંકાર નક્કી થાય છે. આ શ્લોકમાં મુદિતાહ્નગદાજયા એ વાક્યમાંથી ધ્યાનમાં લઈએ તો ઉપમા અલંકારના પક્ષે વધારે નમવું પડે. જયમંગલે આપેલા અર્ધરૂપક નામ ખીન્ન કોઈએ દર્શાવેલ નથી. દંડી 'કા. આ'માં જાને અવધીરૂપક કહે છે.^{૩૬}

૭. સહોપમા વિ. સહોક્તિ (૧૦૩૩)

જ્યમ ગત સમદશ્યત જીવિતાશયા સહ રામેણ વધૂશિરોમણિ મા સહોપમા જણાવે છે, કારણકે સહ શબ્દથી જીવિતાશા સાથે ઔપમ્ય દર્શાવે છે મહિનાથ એને સહોક્તિ તરીકે જાણાવે છે સહોપમા ઔપમ્ય પર અને સહોક્તિ અતિશયોક્તિ પર આધારિત હોય છે, છતાં બંને વચ્ચે સૂક્ષ્મ તફાવત રહેલો છે

જ્યમ ગતે દર્શાવેલ સહોપમા નામનો પ્રકાર બીજા કોઈ આસ દારિકે દર્શાવેલ નથી પણ આને સહોક્તિ ન જ કહેવાય એવી દલીલ એ છે કે તેમ નથી, કારણકે ભટ્ટિએ ૨૧૦ ૬૬મા દર્શાવેલા સહોક્તિ અને કારણ દર્શાવેલ સહોપમા સાથે પણ મળતું આવે છે, માટે મહિનાથનો અભિપ્રાય પણ નકારી શકાય તેમ નથી

જ્યમ ગતને પહેલે એટલું જ દલીલ થાય કે આ ૨૧૦૬૬ ઉપમાના બીજા પ્રકારે દર્શાવેલા ૨૧૦૬૬ સાથે આવે છે માટે સહોપમા કહીએ તો કમમા બધ એસે આ ૨૧૦૬૬ વાચતા, સ્પષ્ટ થશે કે બંને માંથી કોઈના પણ મતને ખોટો કહેવાય તેમ નથી

દશિરોનતગીરન પરિપૂર્ણામૃત્તરશ્મિમણ્ડલ ।

સમદશ્યત જીવિતાશયા સહ રામેણ વધૂશિરોમણિ ॥

૮. હુપ્તોપમા વિ. ઉત્પ્રેક્ષા (૧૦૩૪)

જ્યમ ગત ચિન્તિતામણિ સ્યાન્ન વય હનૂમાન્ । એ ઉક્તિમાં 'હવ' નો શબ્દાર્થ મધ્ય હોવાને લીધે આમાં હુપ્તોપમા કહે છે, ક્યારે મહિનાથ, ચિન્તિતાર્થ મેળની આપવાને લીધે આ જાણે કે ચિન્તામણિ છે, એમ નિચારી તેને ઉત્પ્રેક્ષા કહે છે ઉપમામાં ઔપમ્ય પર, ક્યારે ઉત્પ્રેક્ષામાં સંભાવન પર ભાર હોય છે, તેથી જો દષ્ટિએ નિચારીએ તો દષ્ટિએ આ અને કાર હુપ્તોપમા કે ઉત્પ્રેક્ષા કહી શકાય

૯. આશ્લેષ વિ. કાંડ્યવિગ્ન (૧૦૩૮)

જ્યમ ગત આમાં ઉત્પ્રેક્ષા આશ્લેષ અને કાંડ્યવિગ્ન છે, કારણકે પૂર્વાર્થમાં જો છંદ અર્થ (રાક્ષસ મૃદ અને સમૃદ્ધ છે, માટે તે કિંદન થાય જ એમાં કે જે નસાઈ નથી), કહ્યો છે, તેના ઉત્પ્રેક્ષામાં દેખીતો નિરોધ દર્શાવે છે

મહિનાથ આ ૨૧૦૬૬ને જુદી-જુદી વિચારે છે એ કહે છે કે ગાત્રના કિંદન થવ માટેના જ્ય કારણે પૂર્વાર્થમાં જ્ય વા છે, માટે પદાર્થોદ્ગત કે ન

૪. વિશિષ્ટોપમાયુક્ત રૂપક વિ. ઉત્ત્રેક્ષા (૧૦.૨૭)

જયમંગલે દર્શાવ્યું છે કે આમાં હિરણ્યલતાઓનો આરોપ મલપિંમલકેસર પર અને મણિસંહતિનો આરોપ નેત્રપંકિત પર છે. આ બંને આરોપોને લીધે વાનરોને સોનાના શિખરો જેવા કહ્યું છે, માટે અહીં ઉપમાયુક્ત રૂપક છે.

મહિલનાથે 'કલ્પલોત્સાનવ દ્વાય ગિરેઃ' ને પ્રાધાન્ય આપી ઉત્ત્રેક્ષા અલંકાર કહ્યો છે. મહિલનાથે હનુમાનને ગિરિ સાથે સરખાવીને વાનરોને તેના શિખરો સાથે સરખાવ્યા છે તે જરા વિચિત્ર લાગે છે. આમાં ઉપમા કે ઉત્ત્રેક્ષા બંનેમાંથી ગમે તે અલંકાર લઈ શકાય તેમ છે.

૫. શેષાર્થાન્વયસિત રૂપક વિ. અતિશયોક્તિ અને રૂપકનો સંકર (૧૦.૨૮)

આ શ્લોકમાં જયમંગલ સમજાવે છે કે માનન્દપરીતનેત્રવારીન્ એ શેષ અર્થ છે. તેનાથી યુક્ત કપિતોચનિઘ્નીન્ એ શેષાર્થાન્વયસિત રૂપક છે. મહિલનાથ તેને રૂપકોપેતા અતિશયોક્તિ કહે છે. તેમના મત પ્રમાણે સમુદ્રના પાણીનો ક્ષપાંશુ પર આરોપ છે, તેથી અહીં વારિદ્ધ્યનો અભેદાધ્યવસાય છે માટે અતિશયોક્તિ છે. તે કપિતોચનિઘ્ની અને પ્લવઙગમેન્દુઃ રૂપકથી યુક્ત છે, માટે સંકર છે. આ શ્લોકને વાંચતાં તેમાં રૂપક અલંકાર સુખ્યત્વે ઉપસે છે, એ વાત પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવું જરૂરી છે.

જયમંગલ અહીં દોઈનો મત નોંધે છે કે કેટલાક એને ખંડરૂપક કહે છે. ખંડરૂપકનો ઉલ્લેખ હાલ આપણને 'વાગ્લટાલંકાર'માં મળે છે, તેની વ્યાખ્યા તેમાં નીચે પ્રમાણે આપી છે:^{૩૫}

યદ્રૂપકં વિશેષણેષુ લ્લખંડે જાયતે તત્ત્વળંકરમેવ ।

૬. અર્ધરૂપક વિ. ઉપમા (૧૦.૨૯)

જયમંગલ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં આવેલા કપિનાગાઃ સમાસને ધ્યાનમાં રાખીને અર્ધરૂપક કહે છે, જ્યારે મહિલનાથ એ શબ્દના આધારે જ આમાં ઉપમા જુએ છે. બંને જણુ તેના વિગ્રહ કપયો નાર્ગા इव કપિનાગાઃ એમજ કરે છે.

જ્યારે આવા સમાસ પરથી તે રૂપક છે કે ઉપમા છે તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ હોય તેવે પ્રસંગે ઉપમેય અને ઉપમાન પૈકી કોનું પ્રાગ્લ્ભ્ય તે જોઈને અલંકાર નક્કી થાય છે. આ શ્લોકમાં મુદિતાહંગદાજયા એ વાક્યાંશને ધ્યાનમાં લઈએ તો ઉપમા અલંકારના પક્ષે વધારે નમવું પડે. જયમંગલે આપેલ અર્ધરૂપક નામ ખીળ કાઢીએ દર્શાવેલ નથી. દંડી 'હા. આ'માં આને અવધીરૂપક કહે છે.^{૩૬}

શાસ્ત્રકાવ્ય તરીકે (આશુ)

પણ પ્રાચીન હસ્તપ્રતોમાં ચાલી આવતી પરંપરાને અનુસરીને જ આમ કહ્યું લાગે તે, કારણ કે એ પોતે પણ એવું કોઈ અસામાન્ય તત્ત્વ બતાવી શક્યા નથી, તેથી તો એમણે કહ્યું છે કે, અવશ્યં ચ કશ્ચિદ્ વિશેષોઽસ્તિ ।

મહિનાયને પણ એવી કોઈ ચમત્કૃતિ જણાતી નથી, તેથી તેમણે, પ્રાચીન-નિક રૂપવેશ, વગેરે ક્રિયાનું યથાતથ વર્ણન આમાં હોવાથી, સ્વભાવોક્તિ દર્શાવે છે. હ્રયકાસ પણ આમાં સ્વભાવોક્તિ જુએ છે.^{૩૭} દીકાકાર ભરતમદ્વિક પણ આમાં સ્વભાવોક્તિ છે તેમ સાબિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ખરેખર તો આ શ્લોકમાં કોઈ પણ અસંકાર દર્શાવેલો મુશ્કેલ છે, તેમ છતાં સળંગ અસંકારો નિરૂપાયા છે તેથી કોઈ અસંકાર હોવો જોઈએ એમ માનીનેજ મહિનાયે સ્વભાવોક્તિ અસંકાર દર્શાવ્યો હશે.

૧૩. વાર્તા ત્રિ. અતિશયોક્તિ (૧૦.૪૬)

મહેન્દ્ર પર્વતનું વર્ણન કરતા આ શ્લોકમાં વાર્તા નામનો અસંકાર છે, તેમ કહીને, તેને સમજાવતાં જયમંગલ કહે છે કે આ શ્લોકમાં તત્ત્વાર્થ કથન છે માટે વાર્તા છે વાર્તાના બે પ્રકાર-વિશિષ્ટા અને નિર્વિશિષ્ટા-જયમંગલે દર્શાવ્યા છે. તેમાં વિશિષ્ટા વાર્તા તે સ્વભાવોક્તિ કહેવાય છે અને નિર્વિશિષ્ટા પ્રકાર તે 'વાર્તા' અસંકાર કહેવાય છે તેમ તે જણાવે છે, જ્યારે આ શ્લોક વિશિષ્ટા વાર્તાનું ઉદાહરણ છે, તેમ ડૉ. રાધવન માને છે.^{૩૮}

પ્રાચીન-જનવાઈ રામાયણના અસંકારને ઉદાહરત કરતા અગ્રિયારમાં સર્ગમાં વાર્તા (૧૧.૫૩) અને સ્વભાવોક્તિ (૧૧.૬૦) બંને અસંકાર મળે છે, તેનોંધવા જેવું છે. પિ. ધ. પુ. ના કર્તા અને ભટ્ટિ સિવાય બીજા કોઈ સંસ્કૃત અસંકાર-શાસ્ત્રી 'વાર્તા' નામનો અસંકાર આપતા નથી, જ્યારે ભામહ ચમત્કારકીન ઉક્તિને 'વાર્તા' કહે છે, (૨.૮૯) અને તે સ્વભાવોક્તિ અસંકાર જુદો ગણાવે છે (૨.૯૩).

મહિનાય આ શ્લોકમાં અતિશયોક્તિ દર્શાવે છે (અગ્ર મૂલાદીના વાર્તા-રાણસંવન્ધેઽપિ સંવન્ધોત્તરતિગયોક્તિઃ ।) આ શ્લોકની વિગતમાં જોડા ઉતારીએ તો જણાય છે કે પહેલા ત્રણ ચરણમાં અતિશયોક્તિ છે, કારણ કે પર્વતનાં મૂળ પાતાળમાં છે. તેમ, તેનાં શિખરો દેવલોકને સ્પર્શી રહ્યા છે, વગેરે નિરૂપાણ છે, જ્યારે છેલ્લા ચરણમાં કૃણૂદયી લગ્ની પડેલી કુંજેના જર્જનમાં સ્વભાવોક્તિ છે, માટે અતિશયોક્તિનું પ્રાધાન્ય ગણાય.

૧૪. પ્રેયઃ ત્રિ. પ્રતીપ (૧૦.૪૭)

જયમંગલ આમાં પ્રેયઃ અસંકાર દર્શાવે છે, કારણ કે પ્રિયપત્નિ જેના

લિંગ અલંકાર છે અને તે ઉત્તરાર્ધમાં આવેલા અર્ધાંતરન્યાસથી અનુપ્રાણિત થાય છે. પ્રસ્તુત શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે :

ઋદ્ધિમાન્ રાક્ષસો મૂઢશ્ચિત્રં નાસો યદુદ્ધતઃ ।
કો ના હેતુરનાર્થાણા ધર્મ્યે વર્ત્મનિ વર્તિતુમ્ ॥

તટસ્થપણે જોઈએ તો આ શ્લોકની ચમત્કારિતા ઉત્તરાર્ધમાં રહેલા દેખીતા પ્રતિષેધમાં રહેલી છે, માટે આશ્લેષ અલંકાર વધારે ઉપસે છે. વળી ભટ્ટિના જમાનામાં કાવ્યલિંગ અલંકાર બધીંતો ન હતો, તે ધ્યાનમાં રાખવું ખાસ જરૂરી છે.

૧૦. વિલાપના વિ. કાવ્યલિંગ (૧૦.૪૧)

જયમંગલ આ શ્લોકમાં વિલાપના દર્શાવે છે, કારણકે રાક્ષસમાં વૃદ્ધસેના વગર પંડિતત્વ આબુ હવું, વિરોધ વગર નિષ્કુરતા આવી હતી વગેરે. આમ ક્રિયાનો પ્રતિષેધ છતાં ક્ષનિષ્પત્તિ છે, માટે વિલાપના છે. મદિહનાથ શ્લોકનો છેલ્લાચરણ પર બાર મુકીને કહે છે કે સીતાનું તાત્કાલિક રક્ષણ કરવાના કારણે પ્રથમ ત્રણ ચરણમાં જણાવ્યાં છે, જેમકે રાક્ષસે પરીક્ષા (વિચાર) કર્યા વગર તેનું અપહરણ કર્યું છે વગેરે, માટે પદાર્થહેતુક કાવ્યલિંગ છે. (અત્ર રાવણવિશેષણઃ... સીતાપ્રાણસ્યાવશ્યકત્વસમર્થનાત્ પદાર્થહેતુકં કાવ્યલિહંગમલઙ્કારઃ । આ શ્લોકમાં વિલાપના કરતાં કાવ્યલિંગ કદાચ વધારે ઉપસે છે.

૧૧. સમાસોક્તિ વિ અતિશયોક્તિ (૧૦.૪૨)

જયમંગલ આમાં સમાસોક્તિ કહે છે, કારણકે રામના (પ્રસ્તુતનાં) સમાન વિશેષણોનેવાં કે વિહ્વલસત્ત્વમંકુલ, પરિતાપમૂર્ચ્છિત વગેરે વડે અપ્રસ્તુત મહાદુહ સચવાય છે (જો કે અહીં તો મહાદુહનું સ્પષ્ટ કથન છે), માટે આ સમાસોક્તિ છે.

મદિહનાથ કહે છે કે અહીં પ્રિયના સમાચાર પર અનબદ્ધિતવનો અધ્યવસાય છે, માટે ભેદે અભેદલક્ષણા નામની અતિશયોક્તિ છે.

આ શ્લોકનો અભ્યાસ કરતાં લાગે છે કે પછીના આલંકારિકો (એટલે મદિહનાથના સમયના પાણ) મહાદુહનું શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કથન છે એ એક વાંધાને બાદ કરતાં મિલ્લવિશેષણને લીધે, આ શ્લોકમાં સમાસોક્તિ ગણવા પ્રેરાય એમ લાગે છે.

૧૨. અતિશયોક્તિ વિ. સ્વભાવોક્તિ (૧૦.૪૩)

આ શ્લોકમાં જયમંગલે અતિશયોક્તિ અલંકાર દર્શાવ્યો છે, પણ આમાં ભામહની વ્યાખ્યા પ્રમાણે 'લોકાતિકાન્તગોચર' નેવું કઈ જણાવું નથી. જયમંગલે

શાસ્ત્રકાવ્ય તરીકે (ચાલુ)

આપી નથી. આ શ્લોકમાં એવું નિરૂપણ છે કે પર્વત જે પોતે સ્થિર, અદ્વ-
લોન્નતિવાળો હતો, તે પ્રયત્ન, શુદ્ધ નહીં તેવા એવા મનુષ્યને છોડીને જાણે સમુદ્રકોંઠે
વધે હોય.

જયમંગલ પણ પ્રાચીન હસ્તપ્રતોને અનુસરીને અહીં જિર્જસ્વી દર્શાવે છે,
તેમ તેમણે આપેલ સમજૂતી પરથી લાગે છે. તેઓ સમજાવે છે કે આ શ્લોકમાં
સાક્ષંકાર વસ્તુનું અભિધાન છે ૧૧૨ જિર્જસ્વી છે. શ્લોકના ભાવાર્થને જોતાં આ
બાબત ખાસ બંધબેસતી નથી. સામકના જિર્જસ્વીના ઉદાહરણમાં અક્ષંકારયુક્ત
ઉક્તિ છે, તે ધ્યાનમાં રાખીને જયમંગલે આમ દેહું હશે કે દંડીની આ અક્ષંકાર-
ની વ્યાખ્યામાં (૨.૨૭૫), 'રૂઢાકાર' એજ મુખ્ય લક્ષણ તરીકે નિર્દિષ્ટ થયે છે.

જિર્જસ્વીની, પછીના આલકારિકોની વિભાવના એકદમ જુદી છે. સા. ૬.
(૧૦.૮૫) પ્રમાણે રસાભાસ કે ભાવાભાસ જ્યારે બીજા કોઈ ભાવનો શુદ્ધીભૂત બને
ત્યારે આ અક્ષંકાર બને છે. ડૉ. હુયકાસ માને છે કે આ શ્લોકમાં આવતો જિર્જિત
શબ્દ પણ અક્ષંકારનું નામ સૂચવવા હેતુપૂર્વક પ્રયોજાયે છે.^૧

મહિલનાથે ત્રીજા ચરણમાં આવેલા કૃતવસતિમિવ શબ્દ ઉપર ભાર મૂકીને,
અહીં ઉત્પ્રેક્ષા અક્ષંકાર દર્શાવી તેને કાવ્યસિંગથી અનુપ્રાણિત કહ્યો છે કારણકે
મનુષ્યને છોડી, સમુદ્રકોંઠે વસવાનાં કારણો જોવાં કે મનુષ્યની ચપલતા વગેરે
પૂર્વાર્ધમાં અપાયાં છે.

આ શ્લોકમાં ઉત્પ્રેક્ષાની અમલકારિના વધારે ઉપસે છે, તો બીજા બાજુ
'જિર્જિત' શબ્દનો ઉપયોગ જિર્જસ્વી અક્ષંકાર તરફ આપણને જોડે છે.

૧૭. પર્યાયોક્તિ વિ. જ્ઞાન્તિમાન (૧૦.૫૦)

જયમંગલ આ શ્લોકમાં પર્યાયોક્તિ અક્ષંકાર માને છે, કારણકે આ પ્રવૃત્તિ
અમરપુર જેવા સમૃદ્ધ છે, દ્રવ્યપ્રકૃતિની જેમ સુખ કરનાર છે, તેમ કવિ પર્યાય વડે
કહેવા માગે છે, જ્યારે મહિલનાથ સુરાડ્ગનાના અમરપુરમતિં દધતમ્ એ
ત્રીજા ચરણ પર ભાર મૂકીને જણાવે છે કે તે સુરાડ્ગનાઓને સ્વર્ગની જ્ઞાન્તિ
દરાવતો હતો (સરત્નદીપં: સુરાડ્ગનાનામમરપુરમતિં સ્વર્ગજ્ઞાન્તિં દધત
કુર્વાણમ્ ૧) માટે જ્ઞાન્તિમાન અક્ષંકાર છે.

હાલ અને ભાગદત્તા જમનામાં જ્ઞાન્તિમાન અક્ષંકાર બદલીતો ન હતો,
એ બાબત નોંધપાત્ર છે. આ શ્લોકનાં ચારે ચરણોને જોતાં એમ લાગે છે કે
હાલ પર્યાયોક્તિ અક્ષંકાર વધારે બંધ જેસે છે, કારણકે કવિને ભાર પર્વત
અમરપુર જેવા હતા, એ બાબત પર વધારે છે.

‘મધુકરવિરુત વગેરેને સાંભળીને રામને યેનો પ્રભોદ નિરૂપાયો છે, પ્રિયતમ વસ્તુ’ અભિધાન જેમાં હોય તે પ્રિયત્વ ઉદાહરણ ગણાય એવી તેની વિલાવના દત્તી. પછીના સમયમાં તેમાં ફેરફાર થયો છે ‘દા.પ્ર.’કાર પ્રિયઃ અર્થકારને, દસમાં ઉદાસમાં આપતા નથી. વિશ્વનાથ પ્રમાણે, એક બાવ કે રસ બ્યારે બીજા ભાવનો ગુણી-ભૂત બને છે. ત્યારે પ્રિયઃ અર્થકાર થાય છે.^{૩૯}

મદિલનાથ આને પ્રતીપ અર્થકાર ગણાવે છે, કારણકે પ્રિયધ્વનિનું અનુકરણ કરતા મધુકરવિરુત વગેરે ઉપમાનને ઉપમેય તરીકે દર્શવામાં આવ્યાં છે. (અન્ન મધુકરવિરુતાના સરસીરુહાણા ચોપમાનાના ઉપમયત્વકલ્પનાદ.. પ્રતીપાલ’ કારઃ એ નોંધવું જરૂરી છે કે ભટ્ટિના જમાનામાં પ્રતીપ અર્થકાર લાક્ષીતી ન હતો ૧૫. રસવત્ વિ. ઉત્પ્રેક્ષા અને રૂપકનો સંકર (૧૦.૪૮)

જ્યમંગલ આ શ્લોકમાં રસવત્ અર્થકાર દર્શાવે છે, કારણકે પર્વતને પ્રિયતમ અને આકાશને પ્રિયતમા તરીકે કુપીને નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. (રસવદિતિ દિવો ગિરેશ્ચ સ્ત્રીપુસયોરિવ શુદ્ધગારરસસામિધાનાત્ ૧) મદિલનાથ આ શ્લોકના છેલ્લા અર્થ શિશ્વરકરેમ’દનાદિવ સ્પૃશન્તમ્ । પર ભાર મૂકી તેને ક્રિયારૂપોત્પ્રેક્ષા દર્શાવે છે અને એનો ગ્રહમણિરસાન વગેરે રૂપક સાથે સંકર દર્શાવે છે.

આ બાબતમાં બંનેમાંથી એકને ખોટા દર્શાવી શકાય તેમ નથી. જે પાસા પર ભાર મૂકીએ તે પ્રમાણે અર્થકાર દર્શાવાય તેમ છે. રસવત્ની વિલાવના પણ ભટ્ટિ અને ભામહના સમય પછી સહેજ બદલાઈ છે. ભામહ (૭.૬) પ્રમાણે જ્યાં શંગાર વગેરે રસવત્ રૂપક કથન થયું હોય તેને રસવત્ ગણાય, બ્યારે વિશ્વનાથ (૧૦.૮૫) પ્રમાણે એક રસ બીજા રસના અંગભૂત તરીકે નિરૂપાય ત્યારે રસવત્ અર્થકાર ગણાય. શ્રી. ઠ. પ્રા. ત્રિવેદી સંપાદિત ભટ્ટિકાવ્યની આજ્ઞાતિ આ શ્લોકમાં ‘ગ્રહમણિ-રસન’ એવો પાઠ આપે છે, તે ધ્યાનમાં રાખીને શ્રી હુયકાસ માને છે કે રસવત્ અર્થકારના નામનો આમાં સંકેત કરાયે છે.^{૪૦} આ શ્લોકમાં રસવત્ કે ઉત્પ્રેક્ષા ગમે તે અર્થકાર હોય પણ તે ભટ્ટિની જેમથી કાવ્યચક્રિતનો ખ્યાલ આપે છે.

ગ્રહમણિરસન’ દિવો નિતમ્બ’ વિપુલમનુત્તમલગ્નકાન્તિયોગમ્ ।

ચ્યુતઘનવસન’ મનોઽભિરામ’ શિશ્વરકરેમ’દનાદિવ સ્પૃશન્તમ્ ॥

૧૬. ઊર્જસ્વી વિ. ઉત્પ્રેક્ષા અને કાવ્યવિંગનો સંકર (૧૦.૪૯)

જ્યમંગલ આમાં ઊર્જસ્વી અર્થકાર દર્શાવે છે. આ અર્થકારની વિલાવના ભામહના સમયમાં રૂપક ન હતી એમ લાગે છે, કારણકે ભામહે તેની બ્યાખ્યા

પ્રતીત થાય છે, માટે દુષ્ટયોગિતા છે, અહીં બંને વચ્ચે મતભેદ પડવાનું કારણ શ્લેષ અને કાર વિશેની બદલાયેલી વિભાવનાજ લાગે છે, જેની ચર્ચા શ્લો. ૧૦૫૬ ના સદર્ભમાં કરી છે.

૨૧. ઉપમાસ્ત્રિષ્ટ વિ. સ્ત્રિષ્ટવિશેષણ ઉપમા અથવા શ્લેષ (૧૦૫૬)

જ્યમ મન પચાવનમા શ્લોકને અતે દર્શાવે છે તેમ આમા ઉપમાસ્ત્રિષ્ટ અથ કાર છે, કારણકે 'જલમુચ્ચ દય મહાતરદ્વાન'માં વાદળાને ઉપમાન તરીકે અને તરંગોના ઉપમેય તરીકે નિર્દેશ થયો છે અને 'ચરમુક્તશીવરીધાન' વગેરે સ્ત્રિષ્ટ વિશેષણો બંનેને લાગુ પડે છે

મહિનાથ આ શ્લોકમાં પોતે શુ માને છે, તે જણાવ્યા સિવાય બીજા બે મત દર્શાવે છે કે કેટલાક આને સ્ત્રિષ્ટવિશેષણ ઉપમા કહે છે તો કેટલાક પ્રકૃત પ્રકૃતવિષય શ્લેષ કહે છે.

શ્લેષમાં અરેખર વિશેષ પશુ સ્ત્રિષ્ટ જોઈએ, જ્યારે અહીં તેમ નથી, તેથી ઉપમા અલ કાર દર્શાવવાજ વધારે યોગ્ય છે. પણ સ્ત્રિષ્ટવિશેષણ ઉપમા અને ઉપમાસ્ત્રિષ્ટ વચ્ચે નામનોજ ભેદ રહે છે

શ્લેષ અથ કારની પાખનમાં પ્રાચીન અને પછાતના આનકારિંગ વચ્ચે એક મતભેદ એ પ્રતીત છે કે ઉદ્ભવ વખતે આનકારિંગ એમ માને છે કે જ્યારે શ્લેષ વિષમાન હોય ત્યારે તેની સાથે બીજા અને કારો હોય તો પશુ તે ગ્રીષ્મ ગણાય. ૨૧ પાશુ પાશુ પછાતના આનકારિંગ એમ માને છે કે શ્લેષ જ્યારે બાળ અને કાર સાથે હોય તો તે બીજા અને કારને મુખ્ય અને શ્લેષમૂલક અને કાર મખુવો. ૨૧ અ ૨ કારણને લીધે જ્યમ મત અને મહિનાથ વચ્ચે અહીં મતભેદ પડ્યો છે

૨૨. હેતુસ્ત્રિષ્ટ વિ. દુષ્ટયોગિતા (૧૦૫૭)

જ્યમ મન આ શ્લોકમાં હેતુસ્ત્રિષ્ટ નામનો અથ માગ દર્શાવે છે, કારણકે તેનું કાર સ્ત્રિષ્ટ વિશેષણો, જેમાંકે વિદ્યુમમણિજૂતભૂવત્વાત્ વગેરેના નિર્દેશ થયો છે

મહિનાથ આ શ્લોકમાં, વેદાતટ અને પરીતો બંને પ્રકૃત રૂપો વચ્ચે સ્ત્રિષ્ટ વિશેષણોને લીધે, સામ્ય જન્માય છે, એમ દલીલ કરી દુષ્ટયોગિતા જણાવે છે આ શ્લોકમાં વેદાતટ એને પરીતો જે હેતુને લીધે જે ગી ઉપા ન્તા પગ આર મૂળએ તો હેતુસ્ત્રિષ્ટ ગણાય અને દુષ્ટયોગિતાને લીધે પ્રતીત થતા ઓપમ્ય પર કાર મૂળએ તો દુષ્ટયોગિતા જણાય કે શ્લોક વાચના આ વાચન વધુ સ્પષ્ટ થશે.

૧૮. સમાહિત વિ. સ્વભાવોક્તિ (૧૦.૫૧)

હરમાને આંગળીથી ઓધેલી ઉદધિની દક્ષિણ દિશા તરફ રામ અને વાનરસેનાનેઈ રહ્યા, એવું નિરૂપણ કરતા આ શ્લોકમાં જયમંગલે સમાહિત અલંકાર કહ્યો છે, પણ, તેની પાસે પણ આની વિભાવના સ્પષ્ટ નથી, કારણ એ હોઈ શકે કે ભામહની આ અલંકારની વિભાવના એવી જ અસ્પષ્ટ છે. ભામહે પોતે પણ વ્યાખ્યા આપ્યા વિના માત્ર દષ્ટાંત જ આપ્યું છે સમાહિતનો એક અર્થ 'એકાગ્રતા' છે, એમ કોશમાં આપ્યું છે. ૪૨ જયમંગલ પણ કદાચ આ અર્થ 'ધ્યાનમાં રાખીને સમાહિતનું' સમર્થન કરતાં કહે છે કે સમાહિતમિતિ અનન્દ-મનસ્કતયા દિશોઽવલોકનાન્ ।

ભટ્ટ અને ભામહ પછીના સમયમાં સમાહિત અલંકારની વિભાવના બદલાઈ, એનો ખ્યાલ સા.દ. માં આપેલી તેની વ્યાખ્યા પરથી આવશે. તે અનુસાર ભાન પ્રથમ જ્યારે બીજા ભાવને ગુણીભૂત નરીકે નિરૂપાય છે, ત્યારે સમાહિત અલંકાર કહેવાય છે. ૪૩ મહિનાથ આ શ્લોકમાં સ્વભાવોક્તિ અલંકાર માને છે (અન સ્વભાવવર્ણનાસ્વભાવોક્તિઃ ।) શ્રી કૃષ્ણકાસ તેમની સાથે મંમત થાય છે કે આમાં સ્વભાવોક્તિ અલંકારનાંજ લક્ષણો જણાય છે. ૪૪

૧૯. ઉદાર વિ. સ્વભાવોક્તિ (૧૦.૫૨)

જયમંગલ પ્રમાણે, આ શ્લોકમાં જલનિધિની મહાનુભાવતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આપ્યું છે, માટે એમાં ઉદાર અલંકાર છે, જ્યારે મહિનાથ યથાવત્ પસ્તુવર્ણનને લીધે આમાં સ્વભાવોક્તિ છે એમ માને છે. લક્ષિત એ લાગે છે કે મહિનાથ બીજા ચરણને ધ્યાનમાં રાખીને અલંકાર દર્શાવે છે, જ્યારે જયમંગલ ઓધા ચરણને (સુવનમરક્ષમપ્યભિન્નવેલમ્) ધ્યાનમાં રાખીને જલનિધિની મહાનુભાવતા પર ભાર મૂકે છે, જે શ્લોકને વાંચતા વધારે સ્પષ્ટ થશે:

જલનિધિમગમમ્મહેન્દ્રકુજાન્ પ્રચયતિરેહિતતિગ્મરશ્મિભાસઃ ।

સલિલસમુદયમ્ હાતરડં મુવનમરક્ષમમપ્યભિન્નવેલમ્ ॥

૨૦. સહોક્તિશ્લિષ્ટ વિ. તુલ્યયોગિતા (૧૦.૫૫)

આ શ્લોકમાં સુવનમરસહાન્ પગેરે જેવાં વિશેષણો શ્લિષ્ટ છે અને ને ગિરિ અને અહિ બંનેને લાગુ પડે છે, તેથી જયમંગલ અહીં સહોક્તિશ્લિષ્ટ જુએ છે, કારણકે ગિરિઓ અને સર્પો બંનેનો સહોક્તિયા નિર્દેશ થાય છે. મહિનાથ અહીં તુલ્યયોગિતા જણાવી, તેનું સમર્થન કરતાં કહે છે અહીં ગિરિ અને અહિ (સર્પ) બંને પ્રકૃત છે, ધર્મના સામ્યથી તેમની વચ્ચેનું ઓપગ્ય

૨૫. ઉપમારૂપક વિ રૂપકનિબંધ ઉત્પ્રેક્ષા (૧૦ ૧)

જ્યમ ગન આમા ઉપમારૂપક જુએ છે, કારણ “ઘરણિઘરસ્તનશુક્લ
ચીનપટ્ટમ એ રૂપક છે અને આ આશુ રૂપક જલનિબંધ ઉપમેય માટે ઉપ
માનરૂપ છે

મહિનાથે જલનિબંધની ધરણિઘરરૂપી સ્તનના ચીનપટ્ટ તરીકે સમાવના
કરી છે માટે તે અહીં ઉત્પ્રેક્ષા જણાવે છે આ ઉત્પ્રેક્ષા ઉપમુક્ત રૂપકથી ઉપેત
છે માટે રૂપકનિબંધ ઉત્પ્રેક્ષા અને કાર કલ્પો છે છેના ચરણમા આવેલા
રૂપક વિશે બંને સદ્ભાવ છે, પણ “દ્ય”ને જ્યમ ગન ઉપમાઘોતક, તે મહિનાથ
ઉત્પ્રેક્ષા ઘોતક ગણે છે

ઉપમારૂપક નામનો સ્વભાવ અને કાર માન ભટ્ટિ અને ભામહજ આપ્યો
છે દ્વિતીએ તેને ઉપમાના એક પ્રકાર તરીકે ગણાવ્યો છે સામન તેને ઉપમા
જન્ય રૂપક કહી તેમા ઉપમા અને રૂપકની સમ્બંધિત ગણાવે છે

૨૬. વૃત્તયોગિતા વિ સામ (૧૦ ૬૨)

આ શ્લોકમા જ્યમ ગણે વૃત્તયોગિતા અને મર દર્શા થો છે કારણકે સુમીય
લક્ષમણ, રામ વગેરે જનનિધિના પ્રમાણમા કવિ ન્યૂન હોવા છતા મહાદુત્ત
વગેરેથી વિચિત્ર હોવાના શુણ્ણસામ્યને લીધે તે બંનેની વચ્ચે વૃત્તયોગિતા
દર્શા થુ છે, તેથી વૃત્તયોગિતા છે

અહીં સમાનવિશેષણથી પ્રતીત થતા બંને અનુરૂપના સમાગમનુ વર્ણન
છે માટે આમા સમાન કાર છે, તેનુ મહિનાથ સમજાવે છે મહિનાથના
જમાનામા વૃત્તયોગિતામા ન્યૂન અને વિચિત્રના શુણ્ણસામ્યની અપેક્ષા ન હતી,
માન પ્રસ્તુત-અપ્રસ્તુતના સમાન ધર્મ સાથેના મળધમાથી ઓપમ્ય પ્રતીત
થનુ જોઈએ તેથી મહિનાથને આમા વૃત્તયોગિતા ન દેખાય તે સદ્ભાવ છે,

સુમીય, લક્ષમણ વગેરે અને જનનિધિ બંનેના શુણ્ણસામ્ય અને સમાગમ પર
બાગ મૂકીએ અને પ્રાચીનોની વિભાવના સ્વીકારીએ તો આને વૃત્તયોગિતા કહેવાય
વળી બાંના જમાનામા સમ અપ કાર હતો નહો, એ પાનમા સેવાની નિરૂપણ છે

૨૭. નિદર્શના વિ ઉત્પ્રેક્ષા (૧૦ ૬૩)

આ શ્લોકમા એનુ નિરૂપણ છે કે સમુદાના દરેકે દરેક જ ચાનીયા થતા
મેના, વિપતિ વિના મદિગા નથી, એવો જોડે કે એક ન આપના પેા, તેથી
જવગ ગપ અહીં નિદર્શના વળાવે છે

વિદ્યુમમણિવૃત્તભૂષા મુક્તાફલનિકરરગ્નિજતાત્માનઃ ।
વમ્બુદકનાગમગ્ના વેલાતટશિશ્વરિણો યત્ર ॥

૨૩ વિશેષોક્તિ વિ. વિરોધ (૧૦.૫૯)

આ શ્લોકમાં જયમંગલ વિશેષોક્તિ અસંહાર દર્શાવે છે, કારણ કે શશિર-
હિતમપિ પ્રભૂતકાન્તિ વગેરે વિક્ષેપણ એકદેશરહિત હોવા છતાં શુણ્યાન્તરની
સ્તુતિ પડે જલધિની સ્તુતિ દર્શાવે છે. તે લાભદની વ્યાખ્યા આપી આ અસં-
હારનું સમર્થન કરે છે, અહીં આપેલી વિશેષોક્તિની વ્યાખ્યા પછીના અસંહાર-
રિક્ષાની વ્યાખ્યા કરતાં સહેજ જુદી છે. એટલું જ નહીં આ શ્લોકની રજૂઆત
પરથી પછીના અસંહારિકો દ્વારા તેને વિભાવના કહેવાનું વધારે પસંદ કરે
એમ લાગે છે. જો કે આ બંને અસંહારો એક જ અસંહારનાં બે પાસાં છે,
અને રજૂઆત પ્રમાણે વિભાવના કે વિશેષોક્તિ નક્કી થાય છે.

પછીના અસંહારિકો વિશેષોક્તિની વ્યાખ્યામાં શુણ્યાન્તરની સ્તુતિની વાત
નથી કરતા, પણ માત્ર કારણસામગ્રી અખંડ હોય ને ફલાલાય દર્શાવ્યો હોય
ત્યારે વિશેષોક્તિ કહે છે.

મદ્વિજ્ઞનાય દેખીતા વિરોધને ધ્યાનમાં રાખી, આ અસંહારને વિરોધ તરીકે
ઓળખાવે છે.

૨૪. વ્યાજસ્તુતિ વિ. અતિશયોક્તિ અને ઉપમા (૧૦.૬૦)

જયમંગલ આમાં વ્યાજસ્તુતિ અસંહાર જણાવે છે, કારણ કે ક્ષિત્યાદિ-
ધારણાદિકગુણસ્ય જલ્પનિધેઃ સ્તોત્રવ્યવદેશેન વરાહેણ તુલ્યત્વાત્ ।

અહીં અતિશય શુણ્યશબ્દો એવા અપ્રસ્તુત મહાવરાદની સ્તુતિ કરી છે
અને તેને પણ છતી લેનાર સમુદ્ર છે, એમ કહીને દેખાતી નિન્દા કરીને સ્તુતિ
કરી છે, માટે વ્યાજસ્તુતિ છે.

મદ્વિજ્ઞનાય આમાં અતિશયોક્તિ અને ઉપમાનો સંહાર બતાવે છે. ક્ષિતિ
અને કુપ પર્વતો વગેરેના ઉદ્દનને સમુદ્ર સાથે સંજ્ઞા ન હોવા છતાં તે દર્શાવ્યો
છે, માટે અતિશયોક્તિ છે અને નાવની જોમ એ બધાનું ઉદ્દન કરતો સમુદ્ર એ
ઉક્તિમાં ઉપમા છે, તેથી સંહાર છે.

આ શ્લોકમાં પછીના આસંહારિકોની વ્યતિરેકની વ્યાખ્યા ઉપમાના-
રુદન્યસ્ય વ્યતિરેકઃ(કા.પ્ર)^{૧૭} પણ લાગુ પડી શકે એમ લાગે છે.

દર્પણ'માં^{૫૪} નાટ્યાનકાર તરીકે મળે છે. ભામહ, દડી અને 'મહ્યાનુશાસન'ના કર્તા વાગલટ^{૫૫} એને અર્થાત્ત માર તરીકે નિરૂપે છે. નાટ્યાનકાર તરીકે અથવા નાટ્યાન માર તરીકે કે અર્થાન માર તરીકે આશી ની વિભાવના ખાસ જુદી નથી, એ નોધવું જરૂરી છે.

ભામહના જમાનામાં પણ આશી ને અવ માર તરીકે બધા અવ કારશાસ્ત્રીઓ સ્વીકારતા નહીં. તેમ ભામહના નીચેના ઉદ્દગારો પરથી લાગે છે. આશીરપિ કેવાશ્વિદલ્લુક્કારતયા મતા । તેની વ્યાખ્યા તેમણે આપી નથી, પણ તેનો પ્રયોગ સૌહાર્દના અથવા અવિરોધના વર્ણનમાં થાય છે, એવું કહ્યું છે અને તેના આધારે જ્યમ મન આ શ્લોકમાં આશી દર્શાવે છે.

ભામહ અને ભટ્ટિએ ઉદાહરણ કરેલો આ અવ કાર એ બાબતનો ખ્યાન આપે છે કે આશી અને એના જેવા બીજા કેટલાક નાટ્યાનકારો સમય જતા અર્થાન કારમાં ફેરવાતા ગયા છે. 'મ આ'ના રીક્ષમર પ્રેમચદ્ર સ્પષ્ટ બતાવે છે કે આ અવ કારનો મોટાભાગના અવ મારશાસ્ત્રીઓ સ્વીકાર કરતા નથી, મારણકે તેમાં વૈચિત્ર્ય નથી. કેટલાક વળી એમ માને છે કે આશી નાટ્યમાં જ અમરમારગત છે, માટે નાટ્યાન માર તરીકે જ એને સ્વીકારી શકાય, તો ત્રીજી વળી પ્રેય અવ કારમાં એનો અવલોકાવ શ્રે છે^{૫૬} અરેખતો તો નાટકમાંજ અભિનયને લીધે આ અવ મારની ચમત્કૃતિ ઉપર છે.

મહિનાય અહીં મ નિરૂપ અવ માર માને છે, કારણકે બલમણ ગમને કહે છે. તમે જગતના નાતા ડો, માટે તમને મોલ સોભે નહીં, તેથી શોભે હોડીને નમાર શત્રુને દણી નાખવો થોમ છે (અનન વાચયાર્થન શત્રુવલવર્ત વ્યતાસમર્થનાદ્વાપયાથ હેતુવ વાચ્યલિપ્તમન્દ્રાર) અરેખતો તો આ એમાંથી એકે અવ માર એકમ ઉપનવો નથી, તેની ગણીઓ પર થનારી શત્રુ વધની અસરને નજીવી લેવાથી પારાક્રિતની સર્વ છાયા જણાવ તે જ્યારે શ્લોકમાં ઉત્તરાર્ધમાં નિમ્મ અવ માર નધારે ઉપને છે.

પતિવપરિવ્રુપ્તગાન્ધર્વીર્નયનજગપહનાજ્ઞનીઠગાગા ।

કુરુ ધિ ગુપતિતા જગદિશાવ વચ ન ગરણ જગતા મરાન નમ માહ ॥

૩૭ ઉત્તુ ૨૬ દખાત (૧૦૭૭)

જ્યમ મન આ શ્લોકમાં નિમ્મ અવ માર દર્શાવે છે. પણ તેના મર્મનમાં તે ભામહની વ્યાખ્યા આપી શક્યા નથી. કારણકે ભામહ લેવુંને અસમર તરીકે સ્વીકારતા નથી, પણ દડી તેનો સ્વીકાર શ્રે છે^{૫૭} જ્યમ મન અમમવે છે કે

મરિનાથ, આ મોળ જાણે કે બોધ આપતા હોય (અવગમયન્નિવ) તે ભાવ પર ભાર મૂકી, આ શ્લોકમા ઉત્પ્રેક્ષા દર્શાવે છે આ શ્લોકમા કદાચ નિદર્શનાનું તત્ત્વ વધારે ઉપસે છે

૨૮ પરિવૃત્તિ યિ અર્થાન્તરન્યાસ (૧૦૬૭)

ભટ્ટિ અને ભામહની વ્યાખ્યાને અનુસરીને જ્યમ ગવ અહીં પરિવૃત્તિ અનંતાર જણાવે છે એમના જમાનામા, પરિવૃત્તિમા આદાન અને અપોદ ઉપરાત અર્થાન્તરન્યાસ પણ આવશ્યક નક્ષણ તરીકે અપેક્ષિત હતો ચ, એ અધ્યયન સમુદાય ન ખ્યો અને ન નામા આખોને અજનણુ આપ્યુ, તથા ખોરાઈ ગયેલુ જગત જાણે પાછુ મળ્યુ, અને તે પછી 'મહાન્ હિ પરાડ્ય' એવ સર્વ । એ અર્થાન્તરન્યાસ છે તથા અર્થાન્તર ન્યાસવાળો પરિવૃત્તિ કહી છે મરિનાથ સ્વાભાવિક રીતે અહીં અર્થાન્તરન્યાસ દર્શાવે છે અહીં પણ બદલાયેલી નિભાવના અને દષ્ટિભેદ જ બને વચ્ચેના મતભેદનું કારણ છે, કારણ કે મરિનાથના જમાનામા પરિવૃત્તિ અર્થાન્તરન્યાસ સાથે સંકળાયેલી ન હતી શ્લોક નાચતા સ્પષ્ટ જણાશે કે બનેના મતમા વજુદ રહેલી છે

અધિજલવિ સમ ક્ષિપન હિમાણુ પરિદદ્વશેઽથ દક્ષા કૃતાડવવાશ ।

વિદધદિવ જગત્ પુન પ્રલીન ભવતિ મહાન્હિ પરાડ્ય' એવ સર્વ ॥

૨૯ ઉત્પ્રેક્ષાનયન નિ ઉત્પ્રેક્ષા અપને રૂપકનો સંકર (૧૦૭૦)

જ્યમ ગવ આ શ્લોકમા ઉત્પ્રેક્ષાનયન જણાવી ભામહની વ્યાખ્યા આપી, તેનું સમર્થન કરે છે આ અનંતરમા શ્લેષ, ઉત્પ્રેક્ષા અને રૂપક ત્રણેનો સમન્વય હોય છે આ શ્લોકમા 'ત્રિટવિતિરાકૃતચન્દ્રરશ્મ્યરાતો' મા રૂપક છે, 'દારણમિવ ગતમ્' મા ઉત્પ્રેક્ષા છે, બ્યારે 'મોતવત્સસાદ મા ઉપમાશ્લેષ છે, માટે ભામહનું ઉત્પ્રેક્ષાવચનનું લક્ષણ નાચ પડે છે

મરિનાથ ઉત્પ્રેક્ષા અને રૂપકને ધ્યાનમા લઈ બનેના સમર જણાવે છે વળી, એ નોંધવું જોઈએ કે ઠેક દહીના^{૧૮} સમનથી આપ મગિકો એને જુદો અત કાર ગણવાને બદલે ઉત્પ્રેક્ષાનો ભેદ જ ગણે છે ભટ્ટિ અને ભામહ સિવાય કોઈ એને જુદો અનંતર ત્રણાવણુ નથી વામન સ્પષ્ટ કહે છે કે ઉત્પ્રેક્ષાવચન ઉત્પ્રેક્ષાનો જેવું દર્શાવે છે માટે તેને ઉત્પ્રેક્ષા અને હેતુની સમજે પ્રેનાય^{૧૦}

૩૦ આશી નિ કાવ્યવિગ (૧૦૭૨)

આ શ્લોકમા જ્યમ ગવ આશી અત મર દર્શાવે છે આશી 'ના શા ૫૧'મા અને 'શ પ્ર'મા^{૧૨} નાટ્યનક્ષણ તરીકે અને 'લાનપ્રકાશન'માં^{૧૩} તેમજ 'સાહિત્ય

ગજપતિના હેતુ (ઉદાહરણ) દ્વારા નિર્દેશ કર્યો છે કે મહિમાવાળો પણ પ્રમાણી માણસ મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે, માટે આ 'હેતુ' છે.

મહિલનાથ અહીં દૃષ્ટાન્ત અલંકાર દર્શાવે છે, કારણ એના જમાના પહેલાં થઈ ગયેલા મગ્નટ જેવા પ્રસિદ્ધ આલંકારિકો વૈચિત્ર્યના અભાવને લીધે હેતુને અલંકાર તરીકે સ્વીકારતા ન હતા.^{૫૮} મહિલનાથ સમજાવે છે કે અહીં બિંબ-પ્રતિબિંબભાવ છે અને સામાન્ય ધર્મનો નિર્દેશ છે, માટે દૃષ્ટાન્ત છે.

ના.શા. માં હેતુનું નિરૂપણ નાટ્યશક્તિ તરીકે થયું છે^{૫૯} પણ ત્યાં વિભાવના જરા જુદી જ છે.

૩૨. નિપુણ વિ. ત્રેયઃ (૧૦.૭૪)

જયમંગલ આ શ્લોકમાં નિપુણ અલંકાર દર્શાવે છે, પણ તેની વ્યાખ્યા આપતા નથી. માત્ર એટલો જ નિર્દેશ કરે છે કે 'નિપુણમિતિ અર્થાવગાહત્વા-વસ્ય ચોદાત્તંજ્ઞતભવિા દ્રષ્ટવ્યઃ । અર્થાવગાહત્વ એ લક્ષણ નિપુણ અલંકાર ગણવાનું કારણ છે કે ઉદાત્તમાં અંતર્ભાવ કરવાનું, તે સ્પષ્ટ નથી. પણ અર્થની ધનનાને લીધે તેને 'નિપુણ અલંકાર' કહ્યો છે, એમ અર્થ ઘટાવીએ તો આલેખરું. જયમંગલ કોઈ પરંપરાને અનુસરીને આ અલંકાર આપે છે, એ ઉપરની અર્થ પરથી સ્પષ્ટ છે. પણ એ પરંપરા હાલ આપણી પાસે નથી.

આ શ્લોકનો સાર એ છે કે લક્ષ્મણ, રાવણને હરાવીને, સીતાને તેની પાસેથી પાછી લઈ આવવા માટે રામને તત્પર થવા પ્રેરે છે. દીક્ષકાર ભરતમહિલે નોંધ્યું છે, તે પ્રમાણે, કોઈ વિદ્યાસાગરે સમજાવ્યું છે કે કનિષ્ઠ ભયેશને ઉપદેશ આપે, તેમાં અનૌચિત્ય હોવા છતાં નિપુણતાથી કહેવાયું છે, માટે નિપુણ એમ પ્રાચીનો માને છે અને કોઈ દેવનાથ નામના અલંકારશાસ્ત્રી તેનો ત્રેયઃમાં સમાવેશ કરે છે.

ભટ્ટકાવ્યના અર્થાલંકારોની જેના પર ધણી અસર છે, તે પ્રાગ્ભરાના શ્લોક ૧૧.૮૪માં પણ નિપુણ અલંકાર ઉદાહૃત થયો છે, એટલું જ નહીં, તેમાં નિપુણ શબ્દ પણ ગૂંથાયેલો મળે છે, તે ડૉ. હુયકાસે નોંધ્યું છે.^{૬૦} તથા એમ લાગે છે કે નિપુણ અલંકાર એ જમાનામાં જાણીતો હશે. આ અલંકાર માત્ર ભટ્ટકાવ્યમાં જ મળે છે.

મહિલનાથ આમાં ત્રેયઃ અલંકાર છે, એમ દર્શાવે છે. તેમની પાસે નિપુણ અલંકાર વિશે કોઈ પ્રાચીન પ્રમાણ તો હવું જ નહીં, તેથી તેમણે આમાં ત્રિયતર આપ્માન હોવાથી, આને ત્રેય કહેવાનું જ યોગ્ય માન્યું છે. જયમંગલ પ્રમાણે નિપુણને ઉદાહૃત કરતો આ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે :

વોદ્ધવ્ય વિમિવ હિ યત્ત્વયા ન બુદ્ધ
તિ વા ત નિમિપિતમપ્યબુદ્ધિપૂર્વમ્ ।
લઘ્વાત્મા તવ સુકૃતૈરનિષ્ટસદ્ધૌ
સ્નેહૌષો ઘટચતિ મા તથાપિ વક્તુમ્ ॥

ઉપન હાર

જયમ ગન અને મહિનાથ વચ્ચે ભટ્ટિમન્યના દસમા સર્ગના અન્ય કારો
અનેના મતભેદની ચર્ચા પછી એક વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે કે મતભેદનું કારણ
મોટે ભાગે, બનેના જમાના વચ્ચેના ગાળામા બદલાયેલી અન્ય કારોની વિભાવના
છે અગાઉ આપેના ઘુનનામ્બક પ્રશ્ન પરથી સ્પષ્ટ થશે કે જયમ ગનની યાદી
વ્યવસ્થિત ભાગે છે, મગણકે તેમા અન્ય કારોનું ધુનરાવર્તન નથી થતું અને
અન્ય કારોના પેટાપ્રકારો સાથેસાથે આવે છે જયમ ગમે આપેની અન્ય કારોની
ઓળખ સાથે કેનીમ્વાર સમત થતું આપણે માટે મુશ્કેલ બને છે તેનું કારણ
એ પણ દોષ છે કે આપણે અન્ય કારોને ઓળખીએ છીએ ત્યારે મગમ અને
વિશ્વનાથની વિભાવના જાણે અજાણે સ્વીકારીને ચાનતા દોષોએ છીએ

આમ હતા, ભટ્ટિના જમાનામા પ્રવર્તતી અન્ય કારોની સંભવિત વિભાવનાનો
ખ્યાન મેળવતા તેજ યાદીને ખ્યાનમા રાખવી પડે તેમ છે, કારણકે ભામદના
અન્ય કારનિરૂપણ સાથે તેનું ધણું સામ્ય છે

મહિનાથે દર્શાવેલા અન્ય કારો એમના જમાનાની વિભાવના પ્રમાણે
બરાબર છે એમણે દસમા મર્ગમા કુલ ૨૮ અર્થાત્ કારો નીચે પ્રમાણે
દર્શાવ્યા છે દરજીમાના, મગલિમ, ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, અતિશયોક્તિ,
રૂપમ્, સરોક્તિ, અર્થાન્તરન્યામ, આશ્લેષ, વ્યતિરેક, સ્વભાવોક્તિ, યથાસખ્ય,
પ્રતીપ, બાન્તિમાન, ઉદાત્ત, ધુવ્યોગિતા, અપદ્વનિ, વિરોધ, મમ, ઉપ
મેયોપમા, મસદેહ, અનન્ય દષ્ટાન્ત, તેન આગળના ૮ અપકાર-મરણમાસા,
કાવ્યસિંગ, પ્રતીપ, બાન્તિમન મમ અને દષ્ટાન્ત-ભટ્ટિ અને ભામદના જમાનામા
અન્ય કારોને નાત ન હતા નથી, મગલિંગ (૨૬, ૨૫, ૩૬, ૪૧, ૩૨) અને
ઉત્પ્રેક્ષા (૭, ૩૧, ૮, ૬૧, ૩૦) જેના કેનામ્ અન્ય કારો નારવાર આવે છે,
તેા અનેક પ્રોક્ષમા મહિનાથ જાણે અન્ય કારોને સમ દર્શાવે છે

આ ઉપરાંત ભટ્ટિના જમાનામા જાણીતા હતા એવા નીચેના ૧૫ અસકાર
મહિનાથની યાદીમા આવતા નથી વિભાવના, સંગોક્તિ, રસનુ જનની,

પદ્યોચ્ચિત, વ્યાજસ્તુતિ, સમાહિત, વિશેષોક્તિ, ઉપમારૂપક, નિર્દર્શના, પરિ-
વૃત્તિ, ઉત્પ્રેક્ષાવચન, આશીઃ, હેતુ, અને નિપુણ.

મદ્વિનાથે પોતાના સમયની વિભાવનાને જ નજર સમક્ષ રાખી અલંકારો
દર્શાવ્યા. પરિવૃત્તિ, વ્યાજસ્તુતિ, વગેરેની એમના સમયની વિભાવના પ્રાચીનોદ્ધી-
ગર જુદી હતી, એ વાત એમના ધ્યાન બહાર ગઈ લાગે છે.

આક્ષેપ, સમાસોક્તિ, વિભાવના એવા જે અલંકારોના સ્વરૂપમાં પછીના
સમયમાં ખાસ ફેરફાર થયા નથી, તે અલંકારોને બદલે તેમણે જુદા અલંકાર
દર્શાવ્યા છે. મદ્વિનાથે દર્શાવેલા ૨૪ અલંકારોમાંથી ૨૧ અલંકારોનું સમર્થન
એમણે 'પ્રતાપરૂદ્રાચં'માંની વ્યાખ્યા વડે કર્યું છે, બ્યારે કારણમાલા અને
ઉદાહરણ વ્યાખ્યા 'અલંકારસર્વસ્વ'માંથી આપી અને પ્રેયઃની વ્યાખ્યા 'કાવ્યા-
દર્શ'માંથી આપી છે.

એકંદરે વિચારતાં એમ કહી શકાય કે જયમંગલે આપેલી અલંકારોની
ઓળખ તેના જમાનાની વિભાવનાને અનુરૂપ હોઈ, તેમજ ભટ્ટિએ ઉદાહરણ
કરવા કારણ અલંકારો ક્રમ અને સંખ્યામાં (એકેક વાર) બરાબર બંધબેસતા
હોઈ, બહીં એ વધુ સ્વીકાર્ય ગણાય. હસ્તપ્રતોમાં આપેલાં શીર્ષકોની પરિ-
પાટીનું પણ એને સમર્થન હોવાનું જણાય છે.

મદ્વિનાથે આપેલી અલંકારોની ઓળખ ઉત્તરકાલોન વિભાવના અનુસાર
કેટલાક દાખલાઓમાં વધુ માલ લાગતી હોવા છતાં એને અતિહાસિક દૃષ્ટિએ
અસ્વીકાર્ય ગણવી થતે, કેમ કે એમાં કવિ ભટ્ટિને ઉદિષ્ટ એવી કાંઈ બ્યવસ્થિત
આયોજના દર્શિત થતી નથી.

માધુર્યશુણ : સર્ગ ૧૧

પ્રસન્નકાંડના બીજા પરિવેષે ૧૧મા સર્ગમાં, દીકરાકારોના મતે માધુર્યશુણ
ઉદાહરણ કરવામાં આવ્યો છે. આ સર્ગનો મુખ્ય વિષય લંકામાંના પ્રભાતનું તથા
રાક્ષસીઓની પ્રેમકીડાનું વર્ણન છે.

વાતમીટિ રામાયણમાં, મુદ્ધકાંડમાં રાક્ષસીઓની પ્રેમકીડાનું વર્ણન મળતું
નથી. ઈ.સ.ની પાંચમી સદીની આસપાસ થયેલા કવિ પ્રવરસેને 'સેતુબન્ધ'
નામના પ્રાકૃત મહાકાવ્યમાં દમ્ભા આશ્વાસકમાં, રાક્ષસીઓની પ્રેમકીડાનું વર્ણન
આપ્યું છે.^{૧૧} તે પરથી જ ભટ્ટિને આ વર્ણન આપવાનું સૂત્રયું હોય એ બહુ
જાણિત છે. એ ઉપરાંત માધુર્યશુણને ઉદાહરણ કરવા માટે આવું વર્ણન અનુકૂળ
હતું અને કાવ્યમાં શૃંગારરસના નિરૂપણ માટે બહીં જ અવકાશ હતો એ બાબત

શાસ્ત્રકાવ્ય તરીકે (આહુ)

પણ કવિના ધ્યાન બંધાર ન રહ્યા હોય, તેથી તેમણે માધુર્યશુભ દર્શાવવાની અને જાગરસ નિરૂપવાની તક આ વર્ણનને નિમિત્તે ઝડપી લીધી

તેમણે આ વિષય પૂરતી જ પ્રવરસેન પાસેથી પ્રેરણા લીધી છે, બાકી રાક્ષસીઓની પ્રેમકીડાનું એમણે આપેલું વર્ણન કંઈ 'સેષ'માના વર્ણનને ખાસ મળતું આવતું નથી તે તો તેમણે પોતાની આગની રીતે આપ્યું છે. વારામાની રામકથામાં, જ્યોત્સના ગારુડ નિરૂપણ કરવાનો સ્વાભાવિક રીતે અવમશ ન હતો, તે ખોટા પૂરાનો ગુસ્તા પ્રવરસેનના 'સેષ'માના આ વર્ણનને ભદ્રિને સૂઝાકપો, એમ લાગે છે

જ્યમ ગન અને મહિનનાથ બને, માધુર્યશુભની લામહે આપેલી વ્યાખ્યા ટાકી, આ સર્ગને માધુર્યના ઉદાહરણ તરીકે જણાવે છે એમથી કાંઈ લામહેની તે શુભની વિલાપના સ્પષ્ટ કરતું નથી, કે આ સર્ગમાં તે શુભ ઉદાહરત થયેનો કેવી રીતે ગણાય તે પણ દર્શાવતું નથી.

અહીં ઉદાહરત થયેના માધુર્યને સમજવા લામહે આપેલી તેની નીચેની વ્યાખ્યા સમજવી જરૂરી છે -

શ્રવ્યં નાતિસમસ્તાર્થં કાવ્ય મધુરમિવ્યતે । (૨૨)

તેની વ્યાખ્યામાં રહેલ 'શ્રવ્યત્વ' લક્ષણનો અર્થ 'સાલળનું ગમે તેવાપણુ' તેવા થાય કાવ્ય સાલળનું ત્યારે ગમે કે જ્યારે તે આહ્વાદક હોય આમ આ શ્રવ્યત્વ, મગ્નતે દર્શાવેલા માધુર્યના લક્ષણ આહ્વાદકત્વની નજીક આવે છે : આહ્વાદકત્વ માધુર્ય સૃજનારે દ્રુતિકારણમ્ ।^{૧૨} ને શ્રવ્યત્વનો આ અર્થ લઈએ તો જ માધુર્યશુભ પ્રસાદ અને ઓજાથી જુદો પડે શ્રવ્યત્વના આ અર્થને 'ના શા'માં આપેલી નીચેની માધુર્યની વ્યાખ્યાથી સમર્થન મળે છે 'વાર વાર સાલળવા છતાં, જે વાક્યનું શ્રવણ કટાણી ન આપે, તે વાક્યમાના તે શુભને માધુર્ય કહેવાય છે'^{૧૩}

લામહેના માધુર્યશુભના ખીમ લક્ષણ 'નાતિસમસ્તાર્થત્વ' ને ભોળના 'સક'માની શબ્દશુભ માધુર્યની વ્યાખ્યા 'પૃથક્પદત્વ વાક્યે તન્માધુર્યમિતિ સ્મૃતમ્ ।^{૧૪} વડે સમર્થન મળી રહે છે કે માધુર્યમાં ભરવક સમાસો ન જોઈએ માધુર્ય શુભને રસની સાથે સાક્ષીનાર પ્રથમ આનંદકારિક દડી છે મધુર રસ વદવાચિ વસ્તુન્યપિ રસ સ્થિત ।^{૧૫} તે પછી આનંદધર્મને અને ત્યારબાદ મગ્નત સ્પષ્ટ રીતે માધુર્યને રસ સાથે સાક્ષી છે આનંદધર્મને કહ્યું છે કે

દૃઢાર એ મધુર પર પ્રહલાદનો રસ ।

તન્મય વાવ્યમાશ્રિત્ય માધુર્ય પ્રતિતિષ્ઠતિ ॥૬૬

મમ્મટે તો માધુર્યશુણે ક્રુતિકારણ તરીકે ગણાવેા જ છે આમ, દડીના સમયથી આનંદારિકા માધુર્યને શ્રાગરસ સાથે સાદ્યતા આપ્યા છે, પણ ભામહના અમયમા એ વિભાવના સ્પષ્ટ દેખાતી નથી છતાં ભટ્ટિએ આ સર્ગમા માધુર્યશુણે શ્રાગરસના નિરૂપણની સાથે ઉદાહરણ કર્યો છે, તે દર્શાવે છે કે તેમના મનમા માધુર્યશુણે શ્રાગરસ સાથે સંબંધ દત્તો જે વસ્તુ આનંદવર્ધન અને મમ્મટ જેવા અનંકારશાસ્ત્રીઓએ સિદ્ધાંત તરીકે, ખસો નવ્યસો વર્ષ પછી દર્શાવી તેને ભટ્ટિએ કાવ્યમા ઉદાહરણ કરી ખતાવી તે તેમની જેવી તેની સિદ્ધિ ન કહેવાય

માધુર્યશુણના ઉપયુક્ત બને સક્ષણ આ સર્ગમા મળે છે શ્રવ્યત્વ તો તેના રિપયનિરૂપણમા રહેલું જ છે એ વાચતાની સાથે જણાય છે રાત્રિ તમલગ પૂરી થતા, રાક્ષસીઓની અનેક પ્રકારની પદોદની પ્રેમક્રીડાઓનું વર્ણન કવિએ કર્યું છે પ્રેમીઓની જુદી જુદી અવસ્થાઓનું આકર્ષક રીતે દર્શાવેલું આ નિરૂપણ, વ્યાખ્યાને ઉદાહરણ કરતા અધિકારકાંડ પછા આનવ હોઈ ખરેખરા અર્થમા આદનાદક બની રહે છે

‘નાતિસમસ્તાર્થત્વ’ સક્ષણ પણ આ આખા સર્ગમા જણાય છે, કારણ કે કથાય પણ રસમા અવરોધક એવા દીર્ઘસમાસો કે અર્થ સમજનામા મુરકેની પડે તેવી રિપ્ટ રચના આ સર્ગમા જણાતી નથી તદુપરાંત અનુમલીત મમ્મટે દર્શાવે છે કે પોતપોતાના અન્તઃવર્ણથી યુક્ત એવા ‘લુ’કાર રહિત ‘ટ’નર્ગ સિવાય તો સ્પર્શવર્ણો, અને પ્રસ્વરવરથી અન્તરિત એવા રેફ અને ‘લુ’કાર-આ માધુર્યના વ્યજક વર્ણો છે, તથા સંઘટના અપસમાસાણી કે મધ્યમસમાસાણી ન્નેઈએ^{૧૦} તે નિયમ પણ ભટ્ટિએ પોતાની આગવી સૂત્રથી અમલમા મૂકેલો જણાય છે, કારણકે આ સર્ગના શ્લોકોમા ‘ટ’ વર્ગના ‘લુ’કાર સિવાયના વર્ણો ખજી એાજા પ્રયોજ્યા છે અને અપસમાસાણી કે મધ્યમસમાસાણી સંઘટના જ ન્નેવા મળે છે

આ સર્ગની ખીજ વિશિષ્ટતા એ છે કે કવિની કામશાસ્ત્રની તેમજ અક્ષ કારશાસ્ત્રની નિપુણતા આમા જણાય છે રાક્ષસીઓની સંલોગકાંડાના વર્ણન પર વાતસ્થાયનના ‘કામસૂત્ર’ના સાપ્રયોગિક નામના ખીજ અધિકારણની સ્પષ્ટ અસર જણાય છે રાક્ષસીઓની પ્રેમક્રીડાનું આવું વર્ણન, સેતુબન્ધ ઉપરાંત ‘ભન કાકરણ’ (સર્ગ ૧૬), રામાયણ કાકાપિન (સર્ગ ૧૨) અભિનદેહત રાગ

શાસ્ત્રમાન્ય તરીકે (આણે)

ચરિત' (સર્ગ-૧૮), 'દંબન રામાયણ' (૬૨૪) અને 'રામચિન્નિ ગામૃત' (સર્ગ ૧) માં મળે છે, તે નોંધવું જરૂરી છે ૬૮

અન મગ્ધશાસ્ત્રમા આવતા નાયિકાઓના આઠ મુખ્ય પ્રકારે માધી ભટ્ટિએ કેનહાન્તરિતા (૧૧૪-૧) અને વિપ્રનબ્ધા (૧૧૦૨) નાયિકાને ઉદાહરત કરી છે, તે મહિનનાથે 'પ્રતુ માધી વ્યાખ્યા આપીને દર્શાવે છે ૬૯ તે જ પ્રમાણે અવ સ્થાનુસાર નાયિકાના મુખ્યા, મધ્યમા અને પ્રૌઢા એ ત્રણ ભેદોમાધી તેમણે મુખ્યા (૧૧ ૧૨-૧૩) અને પ્રમલ્લા (૧૧ ૮, ૧૫) નાયિકા દર્શાવી છે આ ઉપરાંત આ સર્ગના નવમા શ્લોકમા મળેલે આઠ સારિત્ લાવેમાધી સ્તમ્ભ, સ્વેદ અને રૌમાચને (૧ ૮) દર્શાવે છે, તે પ્રત્યે પણ મહિનનાથે ધ્યાન ખેંચ્યું છે

ખીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ સર્ગ કવિનિતિલાનો સાચો પગથિયાથક છે, એમ પણ કહી શકાય ભટ્ટિ માત્ર વ્યાકરણશાસ્ત્રના જ મહાવિદ્વાન હતા અને વ્યાકરણના નિયમો ઉદાહરત કરવા માટે કાવ્યના ક્ષેત્રને એમ સાધન તરીકે સ્વીકાર્યું છે, તેનું નથી જ્યારે વ્યાકરણના નિયમોને ઉદાહરત કરનારુ બધાન ન હોય અને શુદ્ધારિત વૃત્તાન્ત નિરૂપવાનો હોય ત્યારે તેમની મહિનનાથે તેના સાચા સ્વરૂપે પ્રકાશી ઉઠે છે તેની ઝાંખી આ સર્ગમા વારંવાર થાય છે

આ સર્ગમા અનકારો ઉદાહરત કરનારુ જરાયે ભારણુ નથી હતા કેટલાક સુદર અનકારો, ઉત્તમ કવિતામા ને છે તેમ વિષય સાથે આપાઆપ વણાઈને આ ના છે, તે પણ નોંધવાન છે આ સર્ગના કેટલાક શ્લોકો તો ભટ્ટિને ભારવિ, માધ વગેરેની મ્હામા મુખી શકાય એવી ઉત્તમ પ્રતિભા છે એમા શમ નથી પ્રાચીન કહી શકાય એના લગભગ બધા જ સુભાષિતસમ્રોમાં આ સર્ગનો નીચેનો શ્લોક (૨૧) સંગૃહીત થયા છે, તેજ આ જામત પુરવાર કરવા પૂરતી છે

ચૌતીઠરાગાણિ હતાબ્જનાનિ ભાસ્વર્ગિતિ લોલૈરલકમુલ્લાનિ ।

પ્રાત વૃત્તાર્થાનિ યથા વિરેજુસ્તથા ન પૂર્વેદુરલકૃતાનિ ॥

(સૂક્તિમુક્તાવગ્ની ૮૦૧, સુમાપિતાવગ્ની, ૨૧૩૬)

ભાસ્વર્ગિતિ સર્ગ ૧૨

પ્રસન્નમડના શીળ પરિગ્રહેલે દર્શાવતા બારમા સર્ગમા ભાવિમ્ભન ગુણ ઉદાહરત થયો છે, એમ દીપકારે જણાવે છે અને બારમા સર્ગને અતે, 'મટ્ટિકાવ્યે પ્રસન્નકાણ્ડ ભાવિકત્વપ્રદર્શનસ્તૃતીય કાવ્યસ્ય દ્વાદશ સર્ગ' । એવી પુષ્પિકા પણ મળે છે આ સર્ગની મુખ્ય વસ્તુ ૧૬ કામાની રાવણની સભામા રાવણ, માતૃયાન પ્રકસ્ત વિલીણુ વગેરેએ કરેની રાજનીતિની ચર્ચા છે

આ સર્ગમાં 'ભાવિકત્વ' નામનો 'પ્રબન્ધવિષય અનંકાર' ઉદાહૃત થયો છે એમ જયમંગલ તેના પ્રારભમાં કહે છે, ને ત્યારબાદ ભામહની 'ભાવિકત્વ'ની વ્યાખ્યા આપે છે, એથી વિશેષ સમજૂતી અહીં આપતા નથી.

મહિનાથ પણ 'ભાવિક' નામનો આ વાક્યગત અનંકાર કેટલાક દર્શાવે છે, એમ જણાવી 'પ્ર.૩. (૬.૨૧૧) માંથી તેની વ્યાખ્યા (નામ આપ્યા વગર) આપીને, ભામહની વ્યાખ્યા પણ ટાકે છે. એ પણ આ બાબતમાં આટલું જ કહે છે. 'અન્યે તુ ગુણોઽય પ્રવન્ધગતશ્ચરિનાદિપ્રવૃત્તિહેતુકશ્ચ મન્યન્તે સપાદયન્તિ ચ । આ ક્રેનો અભિપ્રાય છે તે ખ્યાલ આવતો નથી, પણ ચરિત્ર-ચિનાશુભા 'ભાવિકત્વ'નો વધુ ઉપયોગી થાય એવો અનંકાર કે શુદ્ધ છે, તે મૂચન એમાંથી મળે છે

દહી પણ તેનું નિરૂપણ અર્થાનંકાર વિરોધના પરિચ્છેદમાં કરે છે, પણ તેની વ્યાખ્યા (૨.૩૬૪ ૩૬૬) આપતા તેને શુદ્ધ તરીકે વર્ણવે છે આમ ભામહ, દહી વગેરે અલકારિકો તેમજ જયમંગલ, મહિનાથ વગેરે દીકાકારો તેનો નિર્દેશ અનંકાર તરીકે કરે છે, જ્યારે એના એ જ આવકારિકો વ્યાખ્યામાં તેનો નિર્દેશ પ્રબન્ધવિષય શુદ્ધ તરીકે કરે છે. તથા એમ લાગે છે કે ભટ્ટિના સમયમાં ભાવિકત્વને શુદ્ધ ગણુવો કે અલકાર એ નિશ્ચિત નહીં થયું હોય પછીના સમયમાં તેનું સ્થાન અલકાર તરીકે નિશ્ચિત થઈ ગયું છે

આ ભાવિકત્વને પ્રબન્ધવિષય શુદ્ધ કહેનામાં આવે છે, કારણકે તે આખા પ્રબન્ધને, પછી તે મહાકાવ્ય હોય તો તેને અથવા તેના એક અંશને એટલે કે એક સર્ગને આવરે છે ભાવિકત્વને પ્રબન્ધવિષય અનંકાર (શુદ્ધ) તરીકે માત્ર ભટ્ટિએ જ ઉદાહૃત કર્યો હોઈ, તેની વિભાવના સમજવામાં જગ મુશ્કેલી રહે છે.

ભટ્ટિની ભાવિકત્વની વિભાવના સમજવા ભામહે એની શુદ્ધ તરીકેની આપેલી વ્યાખ્યા સમજવી જરૂરી છે. ૦૦

ભાવિકત્વમિતિ પ્રાહુ. પ્રવન્ધવિષય ગુણમ્ ।
પ્રત્યક્ષા ઇવ દશ્યન્તે યનાર્થા ભૂતભાવિન ॥
ચિત્રોદાત્તાદ્ભુતાર્થત્વં કથાયા સ્વભિ(વિ)નીતતા ।
શબ્દાનાકુલતા ચેતિ તસ્ય હેતુ પ્રચક્ષતે ॥

દીકાકાર ભરતમહિનક પણ આજ વ્યાખ્યા ટાકે છે, પણ ખીજા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કથાયા અતિશીલતા અને ઉત્તરાર્ધમાં શબ્દાના વૌશલ ચાપિ એવું કયા આધારે આપે છે, તેનો ખ્યાલ આવતો નથી

શૂત અને ભાવિ અર્થોનું ‘પ્રત્યક્ષાવમાણત્વ’ એ આ અનુકારનું ખાસ લક્ષણ છે. તે માટે કથાની સ્વલિનીતતા જોઈએ. આપ્ટેના કાશમા અલિનીતતાનો અર્થ ‘highly polished (અતિશય સમાર્જિત) એવો આપ્યો છે ૦૧ જ્યમ મન મ્ને ૧૨.૬ પર ટીકા કરતા ‘સ્વલિનીતતા’ એવો તેનો ખીન્ને પાંક આપી, ‘સુખોષતા’ એવો અર્થ કરે છે

આમ, આ વ્યાખ્યા અનુસાર કથાનરુપમા સુઘડતા અથવા સુખોષતા જોઈએ કથાનો અર્થ એટલે કે તેની વસ્તુ વૈવિધ્યવાળી, ઉદાત્ત અને અદ્ભુત જોઈએ. શબ્દોની અનાકુલતાનો અર્થ કિન્નિતતાનો અભાવ એવો થાય છે, એટલે કે શબ્દોની ગ્યના સરળ રોપી જોઈએ

દીની ‘ભાવિક’ની વિભાવના ભામહ કરતા જુદી પડે છે. તેમા, વસ્તુના પર્વો પરસ્પર સદાયક રોય, વ્યર્થ વિરોધજ્ઞો ન હોય, પ્રકૃતોપયુક્ત વિરમોનું વર્ણન રોય, ગભીર વસ્તુનું ચોમ્મ રીતે અભિધાન રોય, અને બધું કવિના ભાવ પર અવનબનુ હોય તેને ભાવિક અનુકાર કહ્યો છે પછીના આસકારિકાએ ઉદ્ભટ દારા મળેની ભામહની વ્યાખ્યા અપનાવી લાગે છે. આ અનુકાર ઉદ્ભટના સમયથી મ્નેક પૂરતો મયાદિત અને છે જુદા જુદા આનુકારિકાએ દર્શાવેની ભાવિકત્વની વિભાવના વિશે શ્રી રાધવને^{૦૨} તથા શ્રી ડી કે ગ્રાપ્તાએ પોતપોતાના લેખમા વિગતે ચર્ચા કરી છે^{૦૩} ‘પ્રરુ’કાર વિદ્યાનાથે અને રુચ્યકે ‘ભાવિકત્વ’ને સર્વોત્તમ અનુકાર કહ્યો છે^{૦૪} ખીજા અનુકારો કરતા આ અનુકારમા કઈ ખૂબીઓ રહેલી છે, તેની વિગતવાર અને સરસ ચર્ચા ઉદ્ભટના ‘કાયાનુકાર સારમઠ’ પરની પ્રતિહારેન્દુરાગના ટીકામા કરેની છે^{૦૫}

બારમા સર્ગમા ભાવિકત્વની આ વિભાવના કેની રીતે વ્યક્ત થઈ છે તેનો સંદેશ અણુસાર જ્યમ મને સર્ગની વચ્ચે વચ્ચે આપ્યો છે તેમજ દર્શાવ્યો છે કે શરૂઆતના ૭ શ્લોકોમા આપની રાવણની માતાની લક્ષ્મીમા ઉદાત્ત અર્થ છે, કારણકે તે સિખીયજીને કહે છે કે રાવણને સમજાવીને સીતાને પાછો સોપો.

રાવણની વિભીક્ષુ, રાક્ષસવાન અને કુલકણ્ઠ સાથેની ચર્ચામા ચિન અને અદ્ભુત અર્થ દર્શાવ્યો છે, જ્યારે સ્વલિનીતતા અને શબ્દાનુકૂળતા આખા સર્ગમા મળે છે

જ્યમ ગતની આ સમજૂતીથી આપણને કઈ સંતોષ થતો નથી, કારણકે ભાવિકત્વ રાજનીતિના વિષય સાથે કઈ રીતે સંકળાય છે, તેનો ઉકેલ નથી મળતો. વળી, ભાવિકત્વને આમ ઉદાહરત કરવાની પ્રેરણા ભટ્ટિને કથાથી મળી હશે

એનો પણ કોઈ અણસાર મળતો નથી. ખીજ કોઈ કવિનો આવો નમૂનો એમની પાસે દરો કે આ નવતર પ્રયોગ એમણે પોતે જ કર્યો છે, તેનો પણ ખ્યાલ આવતો નથી. શકની ભવિકત્વની અર્થશુલ્ક તરીકેની વ્યાખ્યા 'સામિપ્રાયોક્તિવિન્યાસો'^{૭૬} અને કેશનમિત્રની 'ભાવિકત્વમભિપ્રાયપૂર્વકમભિધાનમ્'^{૭૭} વ્યાખ્યા આ સદર્શના કંઈક ઉપયોગી નીવડે છે.

બાગમા સર્ગમા વિલીખણ, માલ્યપાન, કુલકર્ણુ વગેરે પોતાના સ્પષ્ટ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે, એમા ભાવિકત્વ ગણ્યથ લાભકની વ્યાખ્યા પ્રમાણે આપણે સમજાવવાનું હોય તો કહેવાય કે ચિતાર્થેત્ત રાવણ અને વિલીખણની સામસામી દલીલોમા ગહેતુ છે અને રાજનીતિને આધારે જુદી જુદી નીતિની તરફેણ કરતી દલીલો કરે છે, તેમા રહેતુ વૈવિધ્ય ચિતાર્થેત્વ હહેવાય, બ્યારે અદ્ભુત અર્થ પ્રદસ્તની ખડાશભરી ઉક્તિ (૧૨ ૧૮-૧૯) તેમજ કુલકર્ણુની અતિશયોક્તિભરી ઉક્તિઓ (૧૨ ૬૪-૭૭) મા દર્શાવી શકાય

સ્વચિનીતતાનો અર્થ સુબોધતા કરીએ તો કહેવાય કે બીજી રાજનીતિની અટપટી બાબતોની ચર્ચા કરતા આ સર્ગમા ક્ષિન્નતા કે દુર્બોધતા નથી શબ્દાનુક્રમતાનો શુલ્ક ખાસ કરીને વિલીખણની ઉક્તિમા દર્શાવી શકાય તેવા છે તે પ્રથમ રાજનીતિની સૈદ્ધાંતિક ચર્ચા કરી, પછી પ્રસ્તુત બાબતમા તેને બાગ પાડીને છેડે દર્શાવે છે કે હાલના સંજોગોમા અમુક નીતિ આપણે અપનાવવા યોગ્ય છે, એથી વિરુદ્ધ નીતિ અપનાવવાના ગેરનાલ પણ એ સ્પષ્ટ શબ્દોમા દર્શાવે છે આમ, આ સર્ગમા ભાવિકત્વ અને મગ્ન ઉદાહરણ અથેનો દર્શાવી શકાય

આ સર્ગમા વ્યક્ત થતા રાજનીતિવિષયક સિદ્ધાંતો પર 'કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર' તેમજ 'કામદકીય નીતિસાર'ની સ્પષ્ટ અસર પડેલી છે જેની ચર્ચા પ્રથમા અધ્યયન કરવામા આવી છે રાજનીતિના આ અને પ્રથો સાથે બારમો સર્ગ કેટલું સામ્ય દર્શાવે છે, તેની વિગતવાર ચર્ચા કે ૭ ૭ શ્રીઓનાર્દીએ ઈટાલિયન ભાષામા લખેના તેમના ભટ્ટકાવ્યના પુસ્તકમા કરી છે

આ સર્ગમા મળતા રાજનીતિવિષયક સિદ્ધાંતોને ભાગવિના કિંચના પ્રથમ સર્ગમા મળતા તેના સિદ્ધાંતો સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે આ સર્ગમા કવિ ભટ્ટિએ વાદવિવાદકલામા પોતાની કુશળતા દાખવી છે તેમણે આ કાવ્યના અંતભાગ (૨૨ ૩૨) મા કહ્યું છે કે, 'આ કાવ્ય વક્તાઓ તેમજ વક્તા બનવા માગતા લોકો માટે, ઈશ્વરના અમોઘ અભ્રની જેમ, વિજય અપાવશે' આ તેમની ઉક્તિ બારમા સર્ગને જ ખાસ કરીને લાગુ પડે છે એમ કહી શકાય ભટ્ટિની

શાસ્ત્રક્રમ તરીકે (ચાકુ)

ઉપર્યુક્ત ઉક્તિ પરથી એમ અનુમાન પણ કરી શકાય કે બાળમાં સર્ગમાં સંયોગ અને તર્કસંગત સંભાષણનો આદર્શ દર્શાવીને, તે લોભની, ખાસ કરીને રાજનીતિનો નાશ ગૈરબંધને કેળવવા માગતા હતા.

ભાષાસમાવેશ અંગ ૧૩

પ્રસન્નમહનો ચોથો અને છત્રો પરિચ્છેદ એટલે કે તેરમો સર્ગ ભાષા સમાવેશને ઉદ્દાહત કરે છે. દમમાં સર્ગ અને અગિયારમાં સર્ગની પુષ્પિકામાં અનુક્રમે અનમર પ્રદર્શન અને માધુર્યશુભ વિશે કંઈ જ ઉલ્લેખ નથી, જ્યારે બારમાં સર્ગની જેમ તેરમાં સર્ગની પુષ્પિકામાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ આપેલો છે. 'इति भट्टिकाव्ये प्रसन्नकाण्ड भाषासमावेशो नामचतुर्थ परिच्छेदत्वयोदश सर्ग' એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આપેલો છે. દીકાકાર મહિનાય આ સર્ગની શરૂઆતમાં 'ભાષાસમાવેશ'નો ભાષાસમર તરીકે અને પુષ્પિકામાં તેનો 'ભાષાસમ' તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે.

સમુદ્ર પાર કરીને, નકા પલોચવા માટે, વાનરોએ સમુદ્ર પગ ને સેતુબંધ બાંધ્યો, તેનું વર્ણન આ સર્ગમાં નિરૂપાયું છે. તેથી જયમગનની દીકામાં આ સર્ગનું શીર્ષક 'સેતુબંધન' આપેલું છે.

જયમયલે આ સર્ગની પ્રસ્તાવનામાં વચ્ચું છે કે અહીં સંસ્કૃત ભાષામાં શબ્દસમા પ્રાકૃતભાષાનો સમાવેશ થયો છે. અહીં સંસ્કૃત સાથે ને પ્રાકૃત ભાષાનો સમાવેશ થયો છે, તે મોટેભાગે મહારાષ્ટ્રીય પ્રાકૃત ભાગે છે, કારણકે ૨૧૦ ૧૩૪માં 'आरीण' શબ્દને સમજાવતા જયમગન કહે છે કે આ શબ્દ જ સ્ત્રી ૮મની શરૂઆતમાં લેવો જોઈએ કારણકે, રીણમિત્યપ્રયોગ પ્રાકૃત મહારાષ્ટ્રે તત્પ્રયા પ્રયોગાત્ ।' મહિનાયે નોંધ્યું છે કે અહીં કવિએ 'ભાષાસમ' નામનું શબ્દચિત્ર પ્રયોગાત્ નામના આત્મત્વમાં આપ્યું છે (अत्र सर्वेषां शब्दानां सस्कृत प्राकृतयोरेकत्वात् भाषासमत्वम्) ।

૩૬૮થી માંડીને વિશ્વનાથ સુધીના બધા અનકારણાદિઓ આ ભાષાસમનું એક જ બીજા નામે નિરૂપણ કરે છે, તે પરથી એમ લાગે છે કે ધણા કવિઓ આ ભાષાસમાવેશ કાવ્યમાં અને નાટકમાં યોજતા હશે અને તેથી જ અનકાર શાસ્ત્રોએ એને સિદ્ધાંતમાં સ્વીકાર્યું હશે.

ભાષાસ્તેષ, ભાષાસમાવેશ, ભાષાસમ વગેરે નામે ઓળખાતો આ સ્તેષ ખરેખર તો સ્તેષનો એક પ્રકાર જ છે. આમાં એક જ વાક્ય કે સ્તોત્રમાં બે

કે ક્યારેક પણ ભાષાઓનું નિબંધન હવામાં આવે છે અને એ ૧ અર્થ એ ભાષાઓ વડે વ્યક્ત થાય છે

આ ભાષાસમાવેશની વ્યાખ્યા અને મરશાનીઓ પણ નગમગ એ સમી ૯ આવે છે, તે નીચેની ચર્ચા પરથી સ્પષ્ટ થશે. ભામદે કે દહી જેના ભટ્ટિના સમગ્રલીન અને મરશાનીઓના પ્રથમા તો ભાષાસમાવેશનો ઉલ્લેખ મળતો નથી તેનો પ્રથમ અપૂર્ણ ઉલ્લેખ ઈસની નવમી મદીમાં થઈ ગયેના રૂપમાં 'દા થાન દા' મા નીચે પ્રમાણે મળે છે ૭૮

વાક્ય યત્કસ્મિન્નનેકભાષાનિવ્રવન ત્રિયન ।

અવમપરો ત્રિદ્વિદ્વિર્માપાશ્વપોઽન વિજય ॥

મગ્ધે પણ આ પ્રમાણના સ્લેષમાં ભાષાસ્લેષને ઉદાહરત મ્યો છે અને ઉપાદ્યુ તરીકે આનંદાધર્નરચિત 'દેનીશતમ'નો પદ્મો મ્યો ટામ્યો છે ૮૦

હેમચરે 'મ અને મા' તેની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે ૮૧ દ્વિત્વિત્વ તુલ્યજ્ઞવણા ભાષાણામર્યામદે યુગપદુલિતદ્વયાદિ ભાષાસ્લેષ । તેમણે તેના ઉદાહરણ તરીકે 'માનતીમાધવ' નાટકનો મ્યો ૮૧૦ આપ્યો છે, તે પરથી પણ ખ્યાન આવે છે કે કોઈ કોઈ નાટકમાં નાટકમાં પણ ભાષાસ્લેષથી મુક્ત આવા સ્લેષ ક્યારેક પ્રયોજતા હશે 'માનતીમાધવ'ના દીપકમાં જગદ્ગરે આ સ્લેષ પર વિવેચન કરતા ભાષાસમાવેશનું 'પ્રાકૃતમમ' નામ આપ્યું છે ૮૨ તો વિશ્વનાથ એને ભાષાસમ તરીકે ઓળખે છે ૮૩ આ પરથી મ્હી શકાય કે મહિનાથના સમયમાં આ સ્લેષ 'ભાષાસમ' તરીકે ઓળખાતો હશે કેશવમિત્ર પણ 'અન મર શેખર'માં સ્લેષના આઠ પ્રકાર દર્શાવી, ભાષાસ્લેષનો છા પ્રકાર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે ૮૪

આમાં મર્ગના આ ભાષાસમાવેશ ઉદાહરત મરવાનાં ગ્રેરણા ભટ્ટિ ક્યાથી મળી હશે તેના વિચાર મતા પ્રાકૃત મદામવ્ય સેતુમન્ધ તરફ નજર જાય છે ભટ્ટિમન્થના તેમના મર્ગ પર નેવના છ થી અંક સર્ગોની કીક કીક અસર પડેની જણાય છે, તે સેવ ના અપાદ ૧૦. તે-કીકીએ નોંધેલ છે ૮૫ આ ત્રિયય પણ ખીજી કેનાં જ મતોમાં ભટ્ટિમન્થ પર મે મની અસર જણાય છે, જેની વિગત ચર્ચા આ પુસ્તકને અતે આપેના એ પરિશિષ્ટમાં મરવામાં આવી છે છતાં અહીં એનું નોંધવું જરૂરી છે કે સેવ ના આ પ્રાકૃત મ્યો પરથી જ ભટ્ટિને મદ્ય તેમના સર્ગના 'સેતુમન્થના' સિમ્ને, સરકૃતમાં પ્રાકૃતને સમીને, પ્રવરસેને તેમાં પ્રયોજેના આર્થાંગીતિ છદમાં જ વર્ણવવાનો વિચાર આ થો દોય તો એ અસંભવિત નથી

શાસ્ત્રકાવ્ય તરીકે (આલુ)

ભામહે તેમના 'કા અ'મા 'અન્યુતોત્તર' નામના કોઈ યમક તેમજ સમસ્યાથી પ્રચુર કાવ્યનો નિર્દેશ કર્યો છે ૮૬ તે પરથી લાગે છે કે આવા ચિત્રકાવ્યો તે જમાનામાં રચાતા હશે ભટ્ટિની સમક્ષ આ સર્ગ રચતી વખતે એવું કોઈ ભાષા-શ્લેષયુક્ત કાવ્ય પ્રિયમાન હોય તો પણ નવાઈ નહીં.

આતન્દુર્વર્ધન તેમજ મમ્મટે આવા પ્રયોગોવાળા કાવ્યોને સહેજ ઊતરતી ભટ્ટિના ગણ્યા છે, ૮૭ પણ કવિને ન્યાય કરના ખાતર કહેવું જોઈએ કે આના કાવ્યો ગ્યના એ રમત વાત નથી કવિ પાસે પ્રિયલ શબ્દલગ્ન અને બંને ભાષા પર અસાધારણ પ્રભુત્વ હોય તો જ આ પ્રોથને કાવ્યમાં દર્શાવી શકાય નીચે ઠાકેલો એ શ્લોક આ બાબતની પ્રતીતિ કરાવના માટે પૂરતો છે

घोरचलदन्तिस कुलमट्टमहापङ्ककाहलजलाऽऽवासम् ।

'આરીજ લવણજલ સમિદ્ધફળવાળવિદ્ધઘોરફળિવરમ્ ॥ (૧૩ ૮)

કાવ્યમાં કથાવસ્તુનું સાતત્ય સાચીને ભાષાશ્લેષનો આ પ્રયોગ કરવો અઘરો છે, ભટ્ટિ જેના સમર્થ કવિ પણ આ અર્ગમાં સળંગ ભાષાસમાવેશ નિરૂપી શક્યા નથી, તેમણે પાંચ શ્લોકો (૨૧, ૨૧-૨૮) અસકીર્ણ મૂક્યા છે, તે ઉપગત એ શ્લોકો (૮, ૧૫) એવા છે કે જેમનો પૂર્વાધ માન સસ્કૃતમાં હોય અને ઉત્તર ધ્વં અને ભાષામાં હોય

આ સળંગ સાતમા શ્લોકમાં એ સુદર યમક મળે છે, તે બામત પણ નોંધના જેની છે ભાષાસમાવેશને ઉદાહરણ કરના આ સર્ગમાં પણ ભટ્ટિનો વ્યાકરણ-શાસ્ત્રનો શોખ છૂપો રહેતો નથી તેમણે એ શ્લોકમાં (૨૭) 'એકાન્તરાખ્યાત' તરીકે અબ્હિપ્રાયે ક્રિયાપદોથી ગનેલો પ્રયોગ દર્શાવ્યો છે આ શ્લોકમાં ક્રિયાપદોની વચ્ચે નામના શ્લોકો વ્યવધાન આવે છે તથા તેને 'એકાન્તરાખ્યાત' કહેવામાં આવે છે તે પછીના ૨૮મા શ્લોકમાં તેમણે એ પણ નામના રૂપ વિનાન સળંગ ક્રિયાપદો જ આપ્યા છે, જેને 'આખ્યાતમાના' કહેવાય છે આ શ્લોકને ભોળે શ્રી પ્રેમા, કનિ ધ્યાને વળવતા ગઈ બીજા શાસ્ત્રને (ચામ્પુશાસ્ત્રને) પ્રાસગિક રીતે ઉદાહરણ કરે છે તેના સદર્ભમાં ટાક્યો છે ૮૮ તિડન્તમડમાંથી ઉદાહરણ ન આપતા પ્રસન્નકાંડનો આ શ્લોક અહીં ભોળે પસંદ કર્યો છે તે પણ યશસ્વિ છે કે ભટ્ટિએ પ્રસન્નકાંડમાં પણ તિડન્તને વગતા નુદર ઉદાહરણ આપ્યા છે તે જ પ્રથમા પ્રસન્નકાંડમાં પણ તિડન્તને વગતા નુદર ઉદાહરણ તરીકે અનુક્રમે શ્લોક ૨૭ અને ૨૮ આપ્યા છે ૮૯

આ કાવ્યને આપણે બીજા અર્થમાં પણ દીપ્તુલ્લેષ કહી શકીશું, કારણ કે તેને પગલે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બીજા અનેક દીવાઓ-શાસ્ત્રકા-યો સર્જ્યાં.

પાદટીપો

૧. કાવિપ્રાલ કાર, ૧.૨
૨. V. S Apte, *Sanskrit-English Dictionary*. p. 864
૩. K. P. Trivedi, *Introduction, Bhaṭṭikāvya*, p. iv
૪. P. V. Kane, *History of Sanskrit Poetics*, pp.70-75
૫. H. R. Divekar, *Bhāmaha, Bhaṭṭi and Dharmakīrti*, *JRAS*, Oct. 1929, pp. 829-841
૬. નાટ્યશાસ્ત્ર, વો. ૨, ૧૬. ૪૦
૭. V. Raghavan, *Some Concepts of Alaṅkāras'āstra*, p. 107
૮. વિष्ણુધર્મોત્તરપુરાણ, ૧૪. ૧-૧૫.   ૯. કા. અ., પરિ. ૨-૩
- ૧૦ કાવ્યાદર્શ, ૨.૧-૩૬૮
૧૧. Hermann Yakobi, 'Bhāmaha and Dharmakīrti', *ZDMG*, Lxiv, (1922), pp 210 ff, Guj. Trans. by Narasimha Patel, *Puralatna*, Vol. 1 (1923), pp. 81 ff
૧૨. S. K. De, *History of Sanskrit Poetics*, pp. 51-56, P.V. Kane, *History of Sanskrit Poetics*, pp. 70-75
૧૩. ના.શા, (સ. રામકૃષ્ણ કવિ), વો. ૨, ૧૬.૨૮   ૧૪. ના.શા. (સ. દુર્ગાપ્રસાદ પટ્ટિત), ૧૬ ૧૦, ૧૬ ૧૫
૧૫. C Hooykaas, *On Some Arthalamkāras in Bhaṭṭikāvya*, *BSO IS*, Vol xx, pp. 351-363.
૧૬. S. K. De, *History of Sanskrit Poetics*, pp. 51-56
૧૭. ના.શા., વો. ૨, ૧૬. ૧૬-૮૬   ૧૮. કા.અ., ૨ ૬-૧૭
૧૯. વા.આ, ૨.૧-૭૭   ૨૦ સરસ્વતીવજ્રાભરણ, ૨.૧૬-૧૨૬
૨૧. જાનકીહરણ, (સં. શ્રીકૃષ્ણદાસ), પરિ ૧૪   ૨૨ મ.વ., ૨.૬૬-૧૨૬
૨૩. વા.અ., ૨.૨૨   ૨૪ એજન, ૨.૩૯-૩૪
૨૫. વા.આ, ૨.૧૦૦-૧૬૮   ૨૬. એજન, ૨.૩૦૯-૩૦૩
૨૭. કુમારમ ભવ, ૮.૧૩   ૨૮. સ.ક., ૮.૫૧

२८. कुवलयानन्द, का. ५२   ३०. एजन, का. ५८
 ३१. शिशुपालवध, १.२३   ३२. कुवलयानन्द, का. ६५
 ३३. अलंकारसर्वस्व, का. ५३
 ३४. C. Hooykaas 'On Some Arthālaṃkāras in BK, *BSOAS*, Vol. xx, pp. 351-363
 ३५. वाग्भट, वाग्भटालंकार, ४.६६   ३६. का.आ., २.७३
 ३७. C. Hooykaas, *op.cit.*, *BSOAS*, Vol. xx, pp. 351-363
 ३८. V. Raghavan, *op.cit.*, pp. 105-108
 ३९. साहित्यदर्पण, १०.६५-६६
 ४०. C. Hooykaas, *op.cit.*, *BSOAS*, vol. xx, pp. 351-363.
 ४१. C Hooykaas, Stylistic Figures in the OJR, *JOI*, Vol. VII, pp 135-157
 ४२. V. S. Apte, *Sanskrit-English Dictionary*, p. 1098
 ४३. सा.द., १०. ६६
 ४४. C. Hooykaas, On Some Arthālaṃkāras in BK, *BSOAS*, Vol xx pp. 351-363   ४५. काव्यालंकारसंग्रह, ४.१०
 ४६. अ.स., का. ३३   ४७. काव्यप्रकाश, १०.१५६
 ४८. काव्यालंकारसूत्र, ४.३.३२   ४९. का.आ., २.३५६
 ५०. काव्यालंकारसूत्र, ४.३.३३   ५१. ना.शा., बो. २, १६.२८
 ५२. शू.प्र., बो. २, पृ. ५४५   ५३. भावप्रकाशन, पृ. २२३
 ५४. सा.द., ६.१६६   ५५. वाग्भट, काव्यानुशासन, पृ. ४६
 ५६. का.आ., प्रेमचन्द्र टीका, पृ. ३०६-३३१   ५७. का.आ. २.२३५
 ५८. का.प्र., १०.५२५   ५९. ना.शा., बो. २, १६.१४
 ६०. C. Hooykaas, 'Stylistic Figures . OJR', *JOI*, vol. VII, pp. 135-157
 ६१. सेतुबन्ध, १०.५६-८२   ६२. का.प्र., ८.६८
 ६३. ना.शा., बो. २, १६.१०४   ६४. स.क., १.६६
 ६५. का.आ., १.५१   ६६. ध्वन्यालोक, २.७
 ६७. का.प्र., ८.७४   ६८. बुल्के कामिल, 'रामकथा', पृ. १८४-२१०;
 C. Hooykaas, *The Old Javanese Ramāyana* (Nijhoff)
 ६९. रुपनापट्टीय, १.५४-५८   ७०. का.अ., ३.३-४

- ७१ V S Apte, Sanskrit-English Dictionary, p 132
 ७२ V Raghavan, *op cit*, pp 131-146
 ७३ D K Gupta, The Concept of Bhavikāva, *JOI*, Vol xxxii, pp 54-60
 ७४ प्र. ६, २५१, अ. ३, का. ७६
 ७५ काव्यालङ्कारसारस ग्रह-प्रतिहारदुराजव्याख्या, ६६
 ७६ स. १, ७७ ७७ अठवारशेखर प. २१
 ७८ G G Leonardi *Tre Studi Sulla Bhattikavya* pp 41-46
 ७९ रुद्रट, काव्यालङ्कार, ४१६ ८० का. प्र., ६७७२
 ८१ का. अनु., वा. १, पृ. ३३५ ८२ मालतीमाधव-जगद्धरटीका
 ६१०, पृ. १३१ ८३ सा. द., १०८८
 ८४ अलंकारशेखर, पृ. २८
 ८५ K K Handiqui, *Introduction, Pravarasena's Setubandha*, p 35
 ८६ का. अ., २१६ ८७ ध्वन्यालोक, ३४२, का. प्र., १५
 ८८ शू. प्र., वा. २ पृ. ३१६ ८९ ए. ज. न., वा. १, पृ. १०४
 ९० नामलिङ्गानुशासन-टीकासर्वस्व, तृतीयकाण्ड, पृ. ६६, ११५, १८०, २१४, २३२
 ९१ V Raghavan, *Sanskrit Literature*, pp 105-115

ભટ્ટિકાવ્યની લોકપ્રિયતા

ભટ્ટિમન નામના આ સંસ્કૃત કાવ્યને, દીકાકારો કવિઓ, વૈયાકરણો, અને કારશાસ્ત્રીઓ અને અર્વાચીન વિવેચકોએ જે ભાવભર્યો આવકાર આપ્યો છે, તેના પરથી, તેની લોકપ્રિયતાનો ખ્યાન આવે છે આ લોકપ્રિયતા મોટે ભાગે તેના શાસ્ત્રમંદ્ય તરીકેના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને લીધે છે, તે કહેવાની જરૂર નથી.

આ કાવ્ય પર દીકાઓ લખવાનો અનેક દીકાકારોએ અનેરો ઉત્સાહ દાખવે છે તે રચાયું, ત્યારપછીની બે ત્રણ સદીઓમાં જ તેના પર દીકાઓ લખાવા માંડી હતી એમ લાગે છે, કાવ્યજ્ઞ જ્ઞાન ઉપનબ્ધ થતી દીકાઓમાં પ્રાચીનતમ દીકા જ્યમ ગાનાનો સમય વહેલામાં વગેરે ઈસવી તવમી સદીનો ગણવામાં આવે છે. ઉપનબ્ધ માહિતી પ્રમાણે, જે અદારમાં સૈકાના અત સુધીમાં પણ આ કાવ્ય પર સંસ્કૃત દીકાઓ લખાતી રહી છે.

આજ પ્રમાણે, ભટ્ટિકાવ્યને આદર્શ તરીકે રાખીને, એમના જેના જે ખીજ અને સંસ્કૃત શાસ્ત્રમંદ્યો ત્યારબાદ રચાયા, તેમાંના પ્રાચીનતમ કાવ્ય 'રાવણાશુનીય'ના મર્તા હર્દલીમ આશરે ઈસવી સાતમી સદીમાં થઈ ગયેના મનાય છે સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસને જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે આવા દ્વિતીય શાસ્ત્રમંદ્યો રચવાની પગ પડે પછી અદારમી સદીના અતભાગ સુધી ચાલુ રહી હતી.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વ્યાખ્યાનને ઉદાહરણ કરતા આવા ઓછામાં ઓછા દસગાર શાસ્ત્રમંદ્યો ભારતમાં રચાઈ ગયા, જેમાંના 'વાક્યાવર્તિ' નામના ચાર સર્ગના એકમાત્ર અસાતકર્ત્ત્વ કાવ્યમાં વ્યાકરણ ઉપરાંત અનકારો અને ઘડો વગેરેને ઉદાહરણ મળવાનો પ્રયત્ન થયો છે ભારત બનાર પછી 'પ્રાચીન-ગુણર્થ રામાયણ' નામનું મંદ્ય યોગીશ્વર નામના કવિએ રચ્યું, જે અમુક અંશે ભટ્ટિકાવ્યનું રૂપાંતર જ ગણાય આ કાવ્યનો પ્રિયતવા પરિચય મળે અતે પરિશિષ્ટમાં આપ્યો છે.

ભટ્ટિકાવ્યન આનંદગામાં વૈયાકરણો પણ પાછા પડે તેમ ન હતા વ્યાકરણ-દષ્ટિએ ભટ્ટિના જે પ્રયોગો વિદ્વાદસ્પદ અને નોંધપાત્ર વાગ્યા, તેમની વ્યાખ્યાન કારોએ સવિસ્તર ચર્ચા કરી છે કયા કયા મથમાં ભટ્ટિના કેન કેટલા પ્રયોગોનો ઉપેક્ષ થયો છે, તેની પ્રિયત અહીં દર્શાવવામાં આવી છે.

છેલ્લે, ભટ્ટિકાવ્ય વિજેના અર્વાચીન વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો આપવામાં આપ્યા છે.

અ. ભટ્ટિકાવ્ય પરની ટીકાઓ

ભટ્ટિકાવ્યે પોતે કાવ્યના અંતભાગમાં તેને 'વ્યાખ્યાગમ્ય' કહ્યું તેથી કે પછી 'ભટ્ટિકાવ્યમાંના વ્યાકરણને સમજાવવા માટે, ગમે તે કારણ હોય, પણ આ કાવ્ય પર સારી એવી સંખ્યામાં ટીકાઓ લખાઈ છે. ભટ્ટિકાવ્ય પર પાણિનીય વ્યાકરણ સંપ્રદાય ઉપરાંત કાતંત્ર સંક્ષિપ્તસાર, મુગ્ધબોધ, સૌપદ્મ વગેરે વ્યાકરણ પરંપરાઓને અનુસરતા ટીકાકારોએ પણ ભટ્ટિકાવ્ય પર ટીકા લખી છે, તે દર્શાવે છે કે સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રના અન્ય સંપ્રદાયો પણ ભટ્ટિને માનથી ભેતા હતા. ભટ્ટિના જમાનામાં યુજરાતમાં પાણિનીય વ્યાકરણ સંપ્રદાય પ્રચલિત હતો એમ કહી શકાય, કારણકે મૈત્રકાળના એક તામ્રશાસનમાં રાજા દ્રુવસેન ખીજને (ઈ સ. ૬૨૮-૬૪૩) શાલાતુરીય તંત્ર એટલે કે પાણિનીય પરંપરામાં પ્રવીણ કહ્યો છે.^૧ ભટ્ટિના સમય પહેલાં, માત્ર પાણિનીય વ્યાકરણ અને કાતંત્ર વ્યાકરણ બંને રચાયેલાં હતાં,^૨ છતાં ટીકાકારો પોતપોતાના જમાનામાં અને પ્રદેશમાં પ્રચલિત વ્યાકરણ પરંપરાને અનુસરીને ટીકાઓ લખે તે સ્વાભાવિક છે. ભટ્ટિકાવ્યના વ્યાકરણ પર આધારિત કાંડોને સારી રીતે સમજાવા અને સમજાવવા માટે પાણિનીય વ્યાકરણ પરંપરા અનુસાર ટીકા કરતી વ્યાખ્યાઓ જ વધારે ઉપયોગી થાય એ દેખીતું છે.

ભટ્ટિકાવ્ય પરની ટીકાઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય નીચે પ્રમાણે છે :

૧. અનિરુદ્ધ-કૃત 'ભટ્ટિકાવ્યસધુટીકા'

અનિરુદ્ધ નામના વિદ્વાને લખેલી 'ભટ્ટિકાવ્યસધુટીકા'નામની ટીકા, શ્રી સી. ડી. દલાલે તેમના જેસલમીર લાંકારની હસ્તપ્રતોના સુચિપત્રમાં નોંધી છે. તેના વિશે ખીજ કંઈ માહિતી મળતી નથી.^૩

૨. કંદર્પશર્મા-કૃત 'વૈજયન્તી'

ભટ્ટિકાવ્ય પરની 'વૈજયન્તી' નામની આ ટીકા કંદર્પશર્માએ લખેલી છે. તેઓ 'કંદર્પચક્રવર્તી' તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેમણે ટીકાની શરૂઆતમાં શ્રીકૃષ્ણ અને શિવની સ્તુતિ કરી છે. તેમણે ભટ્ટિકાવ્યના વ્યાકરણને લગતા કાંડો, સૌપદ્મ વ્યાકરણ અનુસાર સમજાવ્યા છે. તેમણે દંડી (૮મી સદી), 'કાવ્યપ્રકાશ' (૧૧મી સદી), ક્ષીરસ્વામી (૧૧મી સદી) અને 'દુર્ધટવૃત્તિ' (૧૨મી સદી)નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેથી ઈ.સની બારમી સદી પછી તેમને મૂકી શકાય.^૪

૩. કેશવશર્મા-કૃત 'ભટ્ટિકાવ્યટીકા'

કેશવશર્માએ લખેલી આ ટીકા દસમા સર્ગ સુધીની જ છે. ગોપાયન્દ્રે.

ભટ્ટિકાવ્યની લોકપ્રિયતા

લખેલી 'સક્ષિપ્તસારીયા' પર કેશવ શર્માએ 'દુર્ધટોદ્ઘાટ' નામની વ્યાખ્યા લખી છે તે વ્યાખ્યાને અનુસરીને તેમણે ભટ્ટિકાવ્ય પરની આ વ્યાખ્યા લખી છે તેઓ કૃમદીશ્વરના 'સક્ષિપ્તસાર' વ્યાખ્યાની પર પરાને અનુસરે છે.^૫

૬. કુમુદાનન્દ-કૃત મુખોદ્ધિની

કુમુદાનન્દે પાણિનીય વ્યાકરણ પર પરા અનુસાર ભટ્ટિકાવ્ય પર આ ટીકા લખી જે મદિનનાથે લેખના શ્લોકો ૭૧૦૩ પરની, વ્યાખ્યામાં આ ટીકામંત્રો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેથી તે ઈસવી ૧૪મી સદી પહેલાં થઈ ગયા છે તે ચોક્કસ છે.^૬

૫. જયમ ગદ્ય-કૃત 'જયમ ગદ્યા'

હાલ ભટ્ટિકાવ્ય પરની ઉપલબ્ધ ટીકાઓમાં જયમ ત્રણે રચેલી આ ટીકા સૌથી પ્રાચીન છે જયમ ગદ્યનો ઉલ્લેખ, ઈસ ૧૧૨૦ આસપાસની 'દુર્ધટોદ્ઘાટ'માં પણ મળે છે.^૭ તેથી તે અગિયારમી સદીમાં કે તે પહેલાં થઈ ગયા હોવા જોઈએ પણ વા હાથે માને છે કે તે ઈસ ૮૦૦ અને ઈસ ૧૦૫૦ની વચ્ચે થતા હોવા જોઈએ.^૮ આ જયમ ગદ્ય જટીશ્વર અને જયદેવ તરીકે પણ જાણીતા હતા.

ઇતિહાસમાં કૃષ્ણાભાચારીયર માને છે (૫ ૧૮૩) કે આ જયમ ગદ્ય રામ મિશ્રના જયસિદ્ધા દરબારમાં હતા અને 'અવિશિક્ષા' નામના મથના કર્તા પણ તે જ હતા, પણ એમનો આ મત સ્વીકારવો મુશ્કેલ લાગે છે, કારણકે, 'અવિશિક્ષા' મથના લેખક જયમ ગદ્ય આચાર્ય જૈન હતા, એટલું જ નહીં, પણ તેનો સમય ઈસવી બારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ ગણાય છે.^૯ જ્યારે જયમ ગદ્યનો આ ટીકામ તેઓ જૈન હતા, એવું અનુમાન કરવા માટે કોઈ આધાર મળતો નથી વળી તે અગિયારમી સદીના અંત પહેલાં જ થઈ ગયા છે, તે બીજા મથે મા મળતા એમના વિરોધા નિર્દેશો પરથી કહી શકાય.

ટીકાકાર જયમ ગદ્ય વ્યાકરણ અંગેના નવે મંડિતે 'પા અ' અનુસાર સમજાવે છે અને પ્રત્યેક શ્લોકમાં જે નવો ઉદાહરણ થતા હોય છે, તેમને પણ દર્શાવે છે વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ વિવિધરૂપે પ્રયોગોનો ચર્ચા કરવાનું પણ તેઓ ચૂંટતા નથી આ જ પ્રમાણે પ્રસન્નમંડામાં ઉદાહરણ થયેલી જાથી વિશ્વવન એને લામદના 'કા અ' મંથી વ્યાખ્યા આપી સમજાવે છે તેમણે કહેવા આ ટીકા ભટ્ટિકાવ્યના ધણાપર પાસાઓને આડી લે છે.

ચામાણુ કથાનો મધ્યેય કરતા આ મથના, કાવ્યમાં ખૂબી કેટલીક વિચરો પણ તેઓ પૂરી પાડે છે, જેમકે દરબારન પિતા રાધુએ મેનાઈ પર્વતને ઇન્દ્રી

અ. ભટ્ટિકાવ્ય પરની ટીકાઓ

ભટ્ટિકાવ્યે પોતે કાવ્યના અંતભાગમાં તેને ‘વ્યાખ્યાત્રય’ કહ્યું તેથી કે પછી ભટ્ટિકાવ્યમાંના વ્યાકરણને સમજવવા માટે, ગમે તે કારણ હોય, પણ આ કાવ્ય પર સારી એવી સંખ્યામાં ટીકાઓ લખાઈ છે. ભટ્ટિકાવ્ય પર પાણિનીય વ્યાકરણ સંગ્રહાય ઉપરાંત કાતંત્ર સંક્ષિપ્તસાર, મુઘ્ધબોધ, સૌપદ્મ વગેરે વ્યાકરણ પરંપરાઓને અનુસરતા ટીકાકારોએ પણ ભટ્ટિકાવ્ય પર ટીકા લખી છે, તે દર્શાવે છે કે સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રના અન્ય સંગ્રહયો પણ ભટ્ટિને માનથી જોતા હતા. ભટ્ટિના જન્મનામાં ગુજરાતમાં પાણિનીય વ્યાકરણ સંગ્રહાય પ્રચલિત હતો એમ કહી શકાય, કારણકે મૈત્રકાળના એક તામ્રશાસનમાં રાજા મુવસેન ખીખને (ઈ.સ. ૬૨૮-૬૪૩) શાલાતુરીય તંત્ર એટલે કે પાણિનીય પરંપરામાં પ્રવીણ કહ્યો છે.^૧ ભટ્ટિના સમય પહેલાં, માત્ર પાણિનીનું વ્યાકરણ અને કાતંત્ર વ્યાકરણ જ ને રચાયાં હતાં,^૨ છતાં ટીકાકારો પોતપોતાના જન્મનામાં અને પ્રદેશમાં પ્રચલિત વ્યાકરણ પરંપરાને અનુસરીને ટીકાઓ લખે તે સ્વાભાવિક છે. ભટ્ટિકાવ્યના વ્યાકરણ પર આધારિત કંઠોને સારી રીતે સમજવા અને સમજવવા માટે પાણિનીય વ્યાકરણ પરંપરા અનુસાર ટીકા કરતી વ્યાખ્યાઓ જ પધારે ઉપયોગી થાય એ દેખીતું છે.

ભટ્ટિકાવ્ય પરની ટીકાઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય નીચે પ્રમાણે છે :

૧. અનિરુદ્ધ-કૃત ‘ભટ્ટિકાવ્યસુટીકા’

અનિરુદ્ધ નામના વિદ્વાને લખેલી ‘ભટ્ટિકાવ્યસુટીકા’નામની ટીકા, શ્રી સી. ડી. દલાલે તેમના જેસલમીર હાંડારની હસ્તપ્રતોના સૂચિપત્રમાં નોંધી છે. તેના વિશે બીજી કંઈ માહિતી મળતી નથી.^૩

૨. કંદર્પશર્મા-કૃત ‘વૈજયન્તી’

ભટ્ટિકાવ્ય પરની ‘વૈજયન્તી’ નામની આ ટીકા કંદર્પશર્માએ લખેલી છે. તેઓ ‘કંદર્પચક્રવર્તી’ તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેમણે ટીકાની શરૂઆતમાં શ્રીકૃષ્ણ અને શિવની સ્તુતિ કરી છે. તેમણે ભટ્ટિકાવ્યના વ્યાકરણને લગતા કંઠો, સૌપદ્મ વ્યાકરણ અનુસાર સમજાવ્યા છે. તેમણે દંડી (૮મી સદી), ‘કાવ્યપ્રકાશ’ (૧૧મી સદી), હીરસ્વામી (૧૧મી સદી) અને ‘દુર્ધટશ્તિ’ (૧૨મી સદી)ના ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેથી ઈ.સ.ની બારમી સદી પછી તેમને મૂળી થકાય.^૪

૩. કેશવશર્મા-કૃત ‘ભટ્ટિકાવ્યટીકા’

કેશવશર્માએ લખેલી આ ટીકા દસમા સર્ગ સુધીની જ છે. ગોપાયન્દ્રે.

૯. પુડરીકાક્ષ-કૃત 'કુવાપદીપિકા'

શ્રીમતના પુન પુડરીકાક્ષ વિદ્યાસાગરે કાત ૧ બામ્બરણને અનુસરીને આ ટીમ લખી છે તેની દસ્તખત શકસવત ૧૬૫૦ (ઈ સ ૧૭૨૮-૨૯)ની છે આ ઉપરાંત તેમણે શ્રીપતિદાસની 'મતવપરિભાષા' નામની કૃતિ પર ટીમ પણ લખી છે ૧૩

૮. પેરુભટ્ટ-કૃત 'ભટ્ટિકાવ્યટીકા'

સ પા નારગે (૫૨૮) જણાયા પ્રમાણે 'મિરાતાજીનીય, શિશુપાનવધ' નૈવધીયચરિત વગેરે મહાકાવ્યો પર ટીમ લખનાર પેરુભટ્ટે ભટ્ટિકાવ્ય પર પણ ટીમ લખી છે કૃષ્ણામાચારીયર (૫ ૧૮૩) તેને પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાનર મહિનનાથના પૌત્ર તરીકે જાણખાવે છે તેમની આ ટીકા અવૂરી છે અને તેનુનિષિમા લખાયેલી છે આ નિષિ આદ્ય વગેરે દક્ષિણ પ્રદેશોમા પ્રચલિત હતી, તે પરથી જોય પલુ અનુમાન મરી શકાય કે ઈસવી ૧૫મી સદી સુધીમા (મહિનનાથ બાદ એકાદ સદી પછી એટલે કે ૧૫મી સદીથી મોડા ન મુમય) ભટ્ટિકાવ્યપ્રયત્ના આદ્ય સુધી પેરુભટ્ટે ચૂકી હતી

૯. પુરુષોત્તમ-કૃત 'લાભાવૃત્તિ'

પુરુષોત્તમ નામના જગાળના પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણે 'પા અ પર ગ્યેની આ વૃત્તિ છે કે આ પ્રિવેદીએ લમ પરની તેર ટીમઓમા પુરુષોત્તમના આ વૃત્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, ૧૨ તે તેમણે આ આધારે કર્યો છે તેનો ખ્યાન આપતો નથી તેમના આ ઉલ્લેખમા ગેટ તથ્ય તપાસવા માટે 'લાભાવૃત્તિનો ગ્રીણુપદી અવનાસ મરતા જણાયુ છે કે લલે પુરુષોત્તમે લમ પડ ટીમ લખનાના ઉદ્દેશથી આ વૃત્તિ રચી નથી, છતા તેમા ભટ્ટિમ વલુ નામ દબને આપેના દસ ઉત્તેજો ૧૫ ઉપરાંત પણ ૧૮ કરતાયે વધારે અનતરણો નામ આપ્યા વગર લમ માધી આપેના છે આટલા જધા ઉદાહરણુ તેમણે આમા લમ માધી આપ્યા ૧૫૫ છતા હજુ સુધી કોઈના ધ્યાનમા આ બામત આવી લાગની નથી

વળી 'લાભાવૃત્તિમા બીજા કોઈ પણ મથના આટના જધા અનતરણુ મળતા નથી, તે બામત નોધપાત્ર છે આ વૃત્તિમા લમ ના અમુક શ્લોકોના અનોજ માન ટામ્વામા આવ્યા છે, તેની 'કુવ'ની જેમ સવિસ્તર ચર્ચા લગ્યે જ કરવામા આવી છે તેથી દ્વાચ વૈયાકરણોના ધ્યાન બદાર આ જાળન ગડી હોવાનો સભન છે આ વૃત્તિની ચર્ચા બીજા સદર્ભમા અન્યન પણ ચઈ છે તેથી અહી એવુ

જેથી રીતે રક્ષ્યો હતો તે વાત તેઓ જ્ઞો. ૮૮ પગ્નો સમજૂતીમાં જણાવે છે તેમજ જરૂર વાગે ત્યાં, જ્ઞો. ૧૦૭૦ માં આવતા 'શ્વાવરાહવલ્હ' જેવા અર્થ શાસ્ત્રના પાઠિભાષિત શબ્દો કે 'નગ્નમુષિત' (૫૮૦) જેવા શ્લોકોના સમજૂતી પણ આપે છે તેઓ 'દડમરણ્ય' (૪૧) નામની રીતે પદ્ય તે સમજાવે છે નનવાસમાં ગયેના રામને તેડવા, બરત વનમાં ગયા, તેની પાછળ રહેલું માનસ શાસ્ત્રીયમરણ્ય પણ દર્શાવે છે (૩૭૬), કે એમના એમનાના કહેવાથી રામ પાછા ન આવે તો લે ધામા મૃધાપ્રનાદ થાય

જયમગન આ દીપ્તિમાં મળતા પાદભેદ પણ નોંધે છે, જેમકે જ્ઞો. ૧૧૧, જ્ઞો. ૫૭, જ્ઞો. ૫૧૦૭ વગેરેમાં પાદભેદ દર્શાવીને તેની ચર્ચા પણ કરે છે તેથી ભટ્ટકાવ્યના જ્ઞોત્કાંતી પાદશુદ્ધિમાં પણ એ ઉપયોગી નીવડે તેમ છે ભટ્ટના દીપ્તિમાં જયમગન ભટ્ટિની જેમ જ ઘણા બધા શાસ્ત્રોના જાણકાર નાગે છે દા.ત., જ્ઞો. ૮૪૭ માંના અમુક શબ્દોને વૃત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સમજાવે છે અને કારણે ઉદાહરણ કરતા દસમાં સર્ગમાં પોને ઓળખાવેના પ્રત્યેક અનકારની ખૂબ જ વિગતવાર ચર્ચા કરીને, ક્યારેક તે બામતમાં પ્રકાશ પણ પાડે છે, જેમકે, જ્ઞો. ૧૦૬૬ માં 'વાર્તા' અનકાર દર્શાવતા વાર્તાના વિશિષ્ટા અને નિર્વિશિષ્ટા એમ બે પ્રકાર જણાવીને સ્વભાવોક્તિને તેના એક પ્રકાર તરીકે સમજાવે છે

આમ, આ જયમગન દીપ્તિ ભટ્ટકાવ્ય માટે ખૂબજ મહત્વની છે ભટ્ટકાવ્ય પરના વ્યાકરણના પ્રયોગોની બામતમાં નેમણે દર્શાવેલા મત શરણુદેન જેવા પ્રસિદ્ધ વैयाકરણ પણ પ્રમાણભૂત ગણીને ટાંકે છે, તે નોંધપાત્ર છે તેમણે આ દીપ્તિ સિવાય ખીજી કોઈ દીકા કે કૃતિ રચ્યાનું આપણી જાણમાં નથી કોઈ જયમગને 'ભાગવત પુરાણ' પર દીપ્તિ લખ્યાનું જોઈએ નોંધ્યું છે,^{૧૧} પણ તે જયમગન આ દીકાકારથી જુદા લાગે છે

૬. નારાયણ વિદ્યાવિનોદ-કૃત 'ભટ્ટિભોધિની'

'ભટ્ટિભોધિની' નામની દીપ્તિ લખનાર આ નારાયણ રામચંદ્રના પરમ ભક્ત હતા અને પૂર્વમાંના રહેવાસી હતા તેમના પિતાનું નામ બાણેશ્વર અને ભાઈનું નામ જટાધર હતું તેઓ આ મધ્યને પાણિનીય વ્યાકરણ પર પરા પ્રમાણ સમજાવે છે અને વચ્ચે વચ્ચે બગાળમાં પ્રચલિત 'સક્ષિપ્તસાર' વ્યાકરણને પણ ટાંકે છે તેમણે આમાં 'કાશિમ'ના વ્યાખ્યાનના જિનેન્દ્રજિનો નિર્દેશ કર્યો છે તેથી તેમને વડેમાં વડેના ઈસની ચૌદમી સદીમાં મૂકી શકાય^{૧૨}

વધારે ઉચિત છે, તેના નિર્દેશ કરે છે કાવ્યમા અમુક સ્થળે જે પ્રોડો પ્રક્રિયત
જણાય છે, તેમને દર્શાવવાનું પણ તે ચૂમ્તા નથી શ્લો ૬૪૩) કેન્દ્રાક
શ્લોકોમા તે ભટ્ટિ વડે પ્રયોજાયેલા વિશેષણોની સાર્થકતા પણ સ્પષ્ટ કરી જણાવે
છે (પ્રો ૬૧૦૧) આ ટીકાની પ્રસ્તાવનામા ભરતમહિનકે પોતે જણાવ્યું છે
તેમ તેઓ યોગદેવના કવિકલ્પદ્રુમ' નામના ધાતુપાઠ અનુસાર ધાતુઓના રૂપોને
દર્શાવે છે તેઓ અમુક શ્લોકોમા, ભટ્ટિનો છદોદ્દાપ દેખાય, ત્યાં તેનો ખ્યાલ
મરના 'સક' વગેરેમાથી અનતરણો ટાંકે છે (પ્રો ૧૦૩૭) આ ખધા મરતા પણ
બધ કરીને ઉદાહરત કરતા આ કાવ્યના વ્યાકરણદૃષ્ટિએ વિવાદાસ્પદ પ્રયોગોના ભરત
મહિનકે જે વિસ્તૃત જણાવટ કરી છે, તેને લીધે તેમની ટીકાની ઉપયોગિતા
ખાસ કરીને 'મુગ્ધબેધ' વ્યાખ્યાની અવ્યાસીઓ માટે વધી જાય છે

૧૨ મહિવનાથ-કૃત 'સવ પથીના

૫ ચમદામ યોના પ્રસિદ્ધ ટીમમઝ મહિનાથે, આ મહામવ્ય પર ટીમ નખીને, કંઈનું ગૌરવ વધારી દીધું તેમણે આ ટીમની ટીકા કરી કરતા પછી નખેની બાધ્યાનખીમિમા દર્શાવ્યા પ્રમાણે ટીમના નામને ઘરાગર સાર્થક કરતા દોય તેમ, ભામના બધા જ પાસાગેની ચર્ચા આ ટીમમા કરી છે

व्यास या सर्वपथीनारव्या सर्वा व्याप्नोति यत्पथ ।
गुणालङ्कारशब्दार्थध्वनिभावरसादिकान् ॥^{१०}

ભટ્ટિકા ય એ વ્યાકરણના પ્રયોગોને ઉદાહૃત કરતો ત્રય દોઈ આ દીગમા તેમજ તે પ્રયોગોને સમજાવના પર વધારે ભાર આપ્યો છે વ્યાકરણદષ્ટિએ વિવાદાસ્પદ પ્રયોગોની તેઓ જીડી છલાવટ કરે છે, અને પ્રથેક પ્રોગમા લાગુ પડના સૂત્રોને પશુ દર્શાવે છે આરે બીજા દીકામરો દમમા સિનાયના પ્રોગમા અને મરો ઝોળખાવનાની લગ્યે જ તરહી લે છે, ત્યારે મહિનાય દરેક પ્રોગમા આવતા અને મરો ઝોળખાવી 'પ્રતુ માથી તે તે અને મરની નાખ્યા સર્ગમા આવતા અને મરો ઝોળખાવી 'પ્રતુ માથી તે તે અને મરની નાખ્યા પશુ આપે છે તે જ રીતે પ્રત્યેક સર્ગમા તેમજ તેને અતે પ્રયોગના છ દો તેઓ નોગખાવે છે સંદેહના પોતે દર્શાવેલા અર્થોના સમર્થનમા 'અમગદોશ,' 'યદ્વ દોશ' વગેરેમાથી અવતરણો ટાકે છે તેઓ ઠેકઠેમજે 'મનુરચ્ચિતિ,' 'વાગ્વચ્ચ સ્મૃતિ,' પ્રાણો વગેરેનો ઉલ્લેખ કરે છે ભટ્ટિમયમાની કેઈ જીણી વિગત પશુ તેમના પદ ન લખાઈ ગત્તી નથી, તેના ખ્યાલ 'વ્યગ્રોષ્ણપરિમણ્ડગ (પ.૧૮) રચનાની તેમજે દરેલી ચર્ચા પરથી ખ્યાલ આવે છે

નાધવું પૂરતું છે કે, ગુજરાતમાં થયેલા આ ભટ્ટિકે ઈ.સ.ની ૧૧મી સદી સુધીમાં જ બંગાળ જેટલા દૂરના પ્રદેશમાં પણ એક આદરપાત્ર વૈયાકરણ તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી.

૧૦ 'દુર્ઘટવૃત્તિ' પહેલાંનો એક 'ભટ્ટિકીકા'

શરણુદેવે લખેલી 'દુર્ઘટવૃત્તિ'માં પણ એક 'ભટ્ટિકીકા'ના નિર્દેશ છે.^{૧૬} તેઓ જયમંગલની ટીકાનો ઉલ્લેખ 'જયમંગલ' તરીકે જ કરે છે, તેથી આ ટીકા ખીજ કોઈએ લખેલી હોવી નોંધવું. તેના સમય 'કુ.૫.' પહેલાંનો એટલે કે ઈ.સ.ની બારમી સદી પહેલાંનો હોવો નોંધવું. 'માધવીય ધાતુવૃત્તિ' (પૃ. ૭૩)માં પણ એક ભટ્ટિકીકાનો ઉલ્લેખ મળે છે, જેનો સમાવેશ ઓફ્ટે તેમના કેટલોગ (પૃ. ૩૮૫)માં લ.કા. પરની ટીકાઓમાં કર્યો છે. કદાચ 'કુ.૫.' માં અને 'માધવીય ધાતુવૃત્તિ'માં નિર્દિષ્ટ આ વૃત્તિ એક પણ હોય.

૧૧. ભરતમલ્લિક-કૃત 'મુઘ્ધબોધિની' ટીકા

ગૌરાંગમલ્લિકના પુત્ર ભરતમલ્લિક બંગાળના હુગલી જિલ્લાના રહેવાસી હતા. શરૂઆતમાં તેઓ શિવને નમસ્કાર કરે છે. ભરતમલ્લિક વ્યાકરણ, હંદ:શાસ્ત્ર અને સાહિત્યશાસ્ત્રમાં પારંગત હતા એમ લાગે છે. તેમણે 'ઉપસર્ગવૃત્તિ', 'એકવર્ણ્યસંમહ' 'કારકોલ્લાસ' અને 'ગણપાઠ' વગેરે વ્યાકરણના ગ્રંથો પર તેમજ 'અમરકોશ', પંચમહાકાવ્યો, 'મેઘદૂત' વગેરે પર ટીકાઓ લખ્યા છે. તેઓ ૧૮મી સદીની આસપાસ થઈ ગયા લાગે છે.

ભટ્ટિકાવ્યને મુઘ્ધબોધ વ્યાકરણ અનુસાર સમજાવતી બે ચાર ટીકાઓ લખાઈ લાગે છે, પણ તેમાંની આ એક જ પ્રકાશિત થઈ છે. વળી, જયમંગલ અને મહિનાય બંનેની ટીકાઓના પ્રમાણમાં આ ટીકા અર્વાચીન હોઈ, સંસ્કૃતના વિદ્વાનોનું ધ્યાન એના તરફ ઓછું ગમ્યું લાગે છે, પણ ટીકા તરીકેની શુભ-વત્તાની દૃષ્ટિએ તે સહેજે જિતરતી નથી.

ભરતમલ્લિક પ્રસ્તાવનામાં તેમજ ટીકામાં વચ્ચે વચ્ચે પુરુષોત્તમનો, (શ્લો.૨.૪૪) બોપદેવનો (શ્લો.૬.૧૩૩), કમહાશ્વરનો (શ્લો. ૮.૩૩), 'ઉણાદિવૃત્તિ'કાર ઉબ્બવલ-દત્તનો (શ્લો. ૬.૪૧), અને વિદ્યાસાગરનો (શ્લો. ૮.૧૨૧) ઉલ્લેખ કરે છે. તેઓ મુઘ્ધબોધ વ્યાકરણનાં સૂત્રો ટાંકીને ત્રત્યેક શ્લોકમાંનો દરેક શબ્દ તેની પ્રક્રિયા સાથે સમજાવે છે. આ ઉપરાંત ભરતમલ્લિક શ્લોકોમાં મળતા પાઠભેદ પણ દર્શાવે છે (શ્લોક ૨.૬, ૮.૬૭) અને ક્યો પાઠ અર્થ, હંદ વગેરેની દૃષ્ટિએ

અધિકારકાકમા ઉદાહૃત થયેના અધિકારો બાબતમા તેમની અને જય મંગલ વચ્ચે ખાસ મોટો તફાવત જણાતો નથી. દસમા સર્ગના અનકારોની ઓળખ નેઓ વિદ્યાનાથના 'પ્રત્યુ' પ્રમાણે આપે છે, અને જયમંગલે દર્શાવી અનકારોની ઓળખ સાથે મહિનાથ ઘણા ઠેકાણે સમતથતા નથી. જયમંગલની આ બાબતમ જુદા પડતા, ક્યારેક તે તેમની સખત શબ્દામા ટીકા કરે છે (૧૦.૨૪) આ જ રીતે વ્યાકરણના પ્રયોગોની સમજૂતીની બાબતમા પણ તે જ મંગલ પર આકરો પ્રકાર કરે છે (૭૮૨) આ ઉપરાંત નીચેના પ્રયોગોમા મહિનાથ જયમંગલ નામ આપીને તેમણે આપેલી સમજૂતીનો નિર્દેશ કરે છે; ૩.૫, ૫૬૮, ૬૪૨ અને ૨૧.૩., જ્યારે નીચે દર્શાવેલા પ્રયોગોમા તે નામ આપ્યા વગર જ જયમંગલનો નિર્દેશ કરે છે, ૧.૨૬, ૩૨૭, ૩૪૪, ૪.૨૧, ૫૨૭, ૫૩૨, ૬૮૭, ૭૩૫ તેમની 'કુમારસભવ', અને 'રઘુવંશ' બંને પરની ટીકાઓ તેમજ 'કિંચ' પરની 'ઘટાપથ' ટીકા પછી આ ટીકા લખાઈ ગયે છે, કાગળકે તેમણે ભટ્ટિકા પરની ટીકામા 'રઘુવંશ' પરની મજબૂતીનો તેમજ 'કુમારસભવ' પરની સજીવની ટીકાનો અને ઘટાપથનો ઉલ્લેખ પ્રો. ૧૨૫, પ્રો. ૫૪૩ અને પ્રો. ૧૨૬મા મા અનુક્રમે કર્યો છે. ભટ્ટિકાવ્ય પર ટીકા લખીને પોતે ધન્ય થઈ ગયા, એવું તેમણે વ્યાખ્યાનપીઠિકામા જણાવ્યું છે, તે તેમનો ભટ્ટિકાવ્ય પ્રતે અત્યંત આદર દાખવે છે

મહિનાથ ઈશની આશરે ચોદમી સહીમા થઈ ગયા છે તેઓ અંધ પ્રદેશના મેડક જિલ્લાના કોનાચનમ ગામના ગૃહેવાસી હતા. મહિનાથ બ્રાહ્મણ ભીમાસા અને ન્યાયશાસ્ત્રમા ખૂબ પારંગત હતા, તેથી તેઓ 'પદવાક્યપમાણ પારાવારપારીણ' તરીકે ઓળખાતા હતા. તેમણે જ મદ્રાસ-ઓ પરની ટીકા ઉપરાંત 'એમવંશી', 'નિશ્વનપાદભાષ્ય', 'ન્યાય' 'તાદ્વિદરક્ષા' વગેરે પર પણ ટીકા મૂકી નખ્યા છે. આ ઉપરાંત તેમણે 'વૈશ્યવશસ્ત્રધાકર', 'રઘુનીરમરિત' જેવા મૌલિક મૂલ્યો પણ રચ્યા છે ૧૮

ભટ્ટિકાવ્ય માટે મહિનાથની આ 'સર્વપથીના' ટીકાનું મહત્ત્વ નેટનું આકીએ તેટલું ઓછું છે.

૧૩ રાઘવ-કૃત 'ભટ્ટિકાવ્યટીકા'

મિથિલાના હસ્તપ્રતોના સચિપત્રમા દર્શાવ્યા પ્રમાણે, તેપાળના રાજા રણેન્દ્રના દગ્ગારમા રહેતા રાઘવ આ નામના એક ટીકાકારે શકસવત ૧૭૮૧ (ઈસ ૧૭૮૮)મા આ ટીકા લખી હતી ૧૯

૧૪ રામાનન્દ-કૃત 'મુખ્યબોધ'

શ્રી મ પ્રા ત્રિવેદીએ, રામાનન્દ નામના વિદ્વાને લખેલી આ 'મુખ્યબોધ' નામની ટીકાનો ઉદ્દેશ્ય યોગ્ય છે, આ ટીકા 'મુખ્યબોધ' આશ્રયને આધારે ભટ્ટકાવ્યને સમજાવતી હોતી જોઈએ ૨૦

૧૫ રામચન્દ્ર વાચસ્પતિ-કૃત 'મુખ્યભાવની'

ચક્રિમ અને શિરના પરનલક્ષ્ય ગમચન્દ્રે આ ટીકા ભટ્ટકાવ્ય પરની બધી ટીકાઓ વાંચીને લખી છે ૨૧

૧૬ રામચન્દ્ર-કૃત 'વ્યાખ્યાનન્દ'

બ્રહ્માજીના વારેન્દ્ર કુટુંબના ગમચન્દ્રે આ ટીકા લખી છે તેમની આ ટીકા માન ઠીક સર્ગ સુધીની જ છે અને તેમણે શરૂઆતમાં નવનાનન્દ ચક્રવર્તીને અર્પિત આપી છે તેમજો વિદ્યાર્થીઓને સૌપ્રથમ વ્યાકરણ શીખવવા માટે આ ટીકા લખી છે શ્રી જોગનીજે જોમના સચિપત્રમાં આપણને જોમના વિશે આટલી માહિતી આપી છે ૨૨

૧૭ વિદ્યાવિનોદ-કૃત 'ભટ્ટિય દ્રિકા'

વિદ્યાવિનોદ નામના આ વૈયાકરણે 'ભટ્ટિય દ્રિકા' નામની ટીકા લખી છે ૨૩ તેમણે ભટ્ટિકા વના મર્તા તરીકે ભટ્ટિને બદલે ભટ્ટકરિતું નાન આશ્રય છે, તેઓ રામસીતાના લક્ષ્ય હતા અને તેમણે 'ગણપ્રમથ', 'વાહારહીપિકા', 'શમ્ભાર્યસહીપિમ' અને 'અમરમોશ' પરની એક ટીકા પણ લખી છે તેમણે આ ટીકામાં ઈસની નવમી કે દસમી સહીમાં થઈ ગયેલા જગમગન અને અગિયારમી સહીમાં થઈ ગયેલા ક્ષીરસ્વામીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેથી તે ઈસની બારમી સહી પછી થઈ ગયા હોય છે ૨૪

૧૮ વિદ્યામાગર-કૃત 'કુવાપહીપિકા'

આ વિદ્યામાગરનો ઉલ્લેખ ભરતમલ્લિકે તેમની ભટ્ટિકાવ્ય પરની ટીકામાં (પ્રો. ૧૦૭૮) કર્યો છે તેથી તેમનો સમય ઈસની સત્તરમી સહી પછીના હોવા જોઈએ તેમણે કાતલ વ્યાકરણ અનુસાર આ ટીકા ગ્રંથી છે ૨૫

૧૯ 'વ્યાખ્યાસાર' ટીકા (અજ્ઞાતકર્તા)

વ્યાખ્યાસાર નામની ભટ્ટિકાવ્ય પરની ટીકા મહાસના ત્રિવલ્લિદેવેનોગમાં નોંધાયેલી છે, પણ તેના કર્તાનું નામ તેમાં મળતું નથી તેમજ તે કઈ પદ્ધતિને અનુસરતા હતા, તેનો પણ ખ્યાલ આવતો નથી ૨૬

૨૦. શ્રીધર-કૃત 'ભટ્ટિકાવ્યટીકા'

તેણુમાં લખાયેલી આ ટીકાના કર્તા શ્રીધર છે. તેમણે 'નૈપધીયચરિત' પર પણ ટીકા લખી છે, તેઓ અનેક શાઓમાં પારંગત હતા, તેથી તેમને 'વિદ્યાનિધિ' અને 'વિદ્યાશ્રીધર' જેવાં બિરુદો મળેલાં હતાં.^{૨૦}

૨૧. શ્રીનાથ-કૃત 'ભટ્ટિકાવ્યપ્રકાશ'

આ શ્રીનાથ શ્રીહરિચાર્યના પુત્ર હતા. તેમણે ભટ્ટિકાવ્ય ઉપરાંત 'નૈપધીયચરિત' અને 'રઘુવંશ' પર પણ ટીકા લખી છે. તેમની બહુશ્રુતતાને કારણે તેઓ સર્વજ્ઞ પણ ગણાતા હતા. તેઓ ઈ.સ.ની ૧૪મી સદીની આસપાસ થઈ મધ્ય હોવાનું લાગે છે.^{૨૧}

૨૨. શ્રીનિવાસ-કૃત 'શ્રીનિવાસી'

કાતંત્ર વ્યાકરણને અનુસરીને તેમણે આ ટીકા લખી છે. આ ટીકા ભટ્ટિકાવ્યના સર્ગ ૪થી ૨૨ સુધીના સર્ગ પર છે. તેમણે આ ટીકાની પુષ્પિકામાં પોતે ધરસિંહદેવના શાસનકાળમાં થઈ ગયા હોવાનું જણાવ્યું છે. 'નૈપધીયચરિત'ના ટીકાકાર શ્રીનિવાસ અને આ શ્રીનિવાસ બંનેને એક જ ગણીએ તો તેમનો સમય ઈ.સ.ની ચતુરમી સદી સુધીમાં મૂકી શકાય.^{૨૨}

૨૩. હરિહરચાર્ય-કૃત 'ભટ્ટિકોષધિની'

મદ્રાસના એક સચિવનમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે હરિહરચાર્ય નામના વિદ્વાને પણ 'ભટ્ટિકોષધિની' નામની ટીકા ભટ્ટિકાવ્ય પર લખી છે.^{૨૩}

ભટ્ટિકાવ્ય પર રચાયેલી ટીકાઓની સંખ્યા જોતાં ખ્યાલ આવે છે કે પાંચ સંસ્કૃત મદ્રાસોએને બાદ કરતાં, ખ્રીજ કોઈ મદ્રાસો પર આટલી બધી ટીકાઓ લાગે જ લખાઈ છે. આ બધી ટીકાઓમાંથી, 'જયમંગલા', મહિસનાથ-કૃત 'સર્વપદીના' અને ભરતમહિસકરચિત 'મુગ્ધબોધિની' એ ત્રણજ ટીકાઓ ધર્મખંડ પ્રકાશિત થઈ છે એ બાબત માન્યામાં ન આવે એવી છે, છતાંયે દકીક્ત છે.

પાંચ મદ્રાસોમાંના પ્રત્યેક પર પણ મહિસનાથ પદેશાં અને પછી ઘણી ટીકાઓ લખાઈ હોવા છતાં, તેમાંની મહિસનાથની ટીકા જ વધારે પ્રચલિત થઈ છે, જ્યારે ભટ્ટિકાવ્યની બાબતમાં એથી જલદુર્ગમ છે. જયમંગલ અને મહિસનાથ બંનેની ટીકાઓ લક્ષના વ્યાકરણશાસ્ત્ર સંહિતાનાં બધાં પાસાંઓની પૂરેપૂરી ચર્ચા કરે છે અને બંને પોતપોતાની રીતે ભટ્ટિકાવ્યની દૃષ્ટિએ સરખી મહત્વની છે, છતાં મોટાભાગના સંપાદકોએ જયમંગલા ટીકા પર જ પસંદગી

ઉતારીને, તેને પ્રકાશિત કરી છે, બ્યારે મહિનાયની સપૂર્ણ ટીકાનું પ્રકાશન ઈસ. ૧૮૯૮માં શ્રી ક. પ્રા. ત્રિવેદીએ કર્યું છે, તે પછી કોઈએ કર્યું નથી, નેથી અભ્યાસીઓને તે ટીકા હાલ ઉપયોગ ન થઈ શકે તેની જીર્ણ દશામાં ઉપનંધ થાય છે.

ભટ્ટકાવ્ય પરની આ પ્રકાશિત અને અપ્રકાશિત ટીકાઓ ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં અને જુદી જુદી લિપિઓમાં લખાઈ છે, તે પરથી દલીલ તકાય કે આ મહાકાવ્ય ભારતના લગભગ બધા પ્રદેશોના વિદ્વાનોની ચાહના મેળવી શકાય હવે.

આ બીજાં શાસ્ત્રકાવ્યો

મહાકવિ ભટ્ટિએ રચેના આ વિલક્ષણ કાવ્યથી પ્રભાવિત થઈને, એમના પછી થયેલા અનેક સંસ્કૃત કવિઓએ પણ શાસ્ત્રને ઉદાહૃત કરતા કાવ્યો-શાસ્ત્રકાવ્યો રચ્યા.

અનુક્રમીન કવિઓએ પણ ભટ્ટિની માફક વ્યાકરણશાસ્ત્રને જ ઉદાહૃત કરવા માટે પસંદ કર્યું, એકાદ અપનાદને માદ કરતા ભાગ્યે જ ભટ્ટિ સિવાયના કોઈ ભારતીય કવિએ કાવ્યશાસ્ત્રના કે બીજા કોઈ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો કાવ્યમાં ગૂંથવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, તેનું કારણ એ હોઈ શકે કે વ્યાકરણ એ ભાષાનું અવિભાજ્ય અંગ છે, તેથી કાવ્યમાં વ્યાકરણ ઉદાહૃત કરવું પ્રમાણમાં સહેજ સરળ પડે, બ્યારે શાસ્ત્રો ઉદાહૃત કરવા જતા કથાનકનું માત્ર સ્ત્રી અવગ્રાહ આપવાનો સભવ છે.

જૈન કવિ હેમચંદ્રાચાર્ય અને જનપ્રભસૂરિને બાદ કરતા, મોટાભાગના સંસ્કૃત કવિઓએ પાણિનીય વ્યાકરણ પર પરાના નિયમેને જ કાવ્યમાં ઉદાહૃત કર્યા છે, જે પરથી ખ્યાન આવે છે કે તે પગ પરા જ ભારતના બધા પ્રદેશોમાં સમારે પ્રચલિત હતી.

આપણને આશ્ચર્ય લાગે, પણ એ હકીકત છે કે ઇન્ડોનેશિયાના એક કવિએ ભટ્ટકાવ્યનું કથાનક સ્વીકારીને એક મહાકાવ્ય રચ્યું, એટલું જ નહીં, પણ તેમાં ભટ્ટિની જેમજ આનંદારોના ઉદાહરણો આપીને, ભટ્ટિ પ્રત્યે આદર વ્યક્ત કર્યો છે.

અહીં ભટ્ટકાવ્ય જેવા વ્યાકરણને ઉદાહૃત કરનાર શાસ્ત્રકાવ્યોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યો છે.

રાવણાર્જુનીયમ્

આશરે ઈ.સ.ની સાતમી સદીમાં થઈ ગયેલા ભટ્ટ લીમે (લૌમકે) ૨૭ સર્ગનું 'રાવણાર્જુનીય' અથવા 'અર્જુનરાવણીય' નામે ઓળખાતું મહાકાવ્ય રચ્યું છે. આ મહાકાવ્યમાં ૧૬૩૭ જેટલા શ્લોકો છે, તેથી કદમાં તે સગસગ ભટ્ટિકાવ્ય જેટલું છે તેમ કહી શકાય.

આ મહાકાવ્યમાં કાર્તવીર્યાર્જુન અને રાવણનું યુદ્ધ એ મુખ્ય વિષય છે, તે નિમિત્તે આખી અષ્ટાધ્યાયીનાં સૂત્રોને ક્રમવાર ઉદાહૃત કરવામાં આવ્યાં છે આ મહાકાવ્યની પદ્ધતિ એવી છે કે પ્રથમ અષ્ટાધ્યાયીમાં પ્રસ્તુત સૂત્રો આપી, પછી તેની નીચે કાવ્યનો શ્લોક આપી, તેમાં તે સૂત્રોનાં ઉદાહરણ આપવાં, જેમકે: મન્ત્રકમંઘવનાદરે વિભાપાઽપ્રાણિપુ । (૨.૨.૧૮) સૂત્ર આપીને તેના ઉદાહરણરૂપે નચિતો શ્લોક આપ્યો છે:

ધ્વાન્તં તૃણં ઘ્યોમનિ મન્યમાનં ચન્દ્રં સમાસાદ્ય જનં પ્રિયં ચ ।

શઙ્કેઽમ્યમન્યન્ત વિવૃદ્ધતોપા વિયોગદુઃખાનિ તૃણાનિ નાયૃઃ ॥ (૬.૨૨)

આ મહાકાવ્યમાં કાવ્યનું ક્ષેત્ર તો નામનું છે અને કથાવસ્તુ તો તો વ્યાકરણનાં ઉદાહરણો આડે સગસગ ઢંકાઈ જાય છે, એમ કહીએ તો ચાલે. આ મહાકાવ્ય ટેકેકે સ્થળે ખુદિત સર્ગવાણું છે, જેમકે જ્યાં અધ્યાયના પ્રથમ પાદને ઉદાહૃત કરતા ૪૮ શ્લોકોના બનેલા ૨૦મા સર્ગમાં છે:લા ૧૬ શ્લોકો તો ઉપયોગ્ય થતા જ નથી.

આ મહાકાવ્યમાં વ્યાકરણશાસ્ત્ર એટલે સુધી પ્રાધાન્ય ભોગવે છે કે દરેક સર્ગની પુષ્પિકામાં પણ કથાવસ્તુના નિર્દેશને બદલે અષ્ટાધ્યાયીના અધ્યાય અને પાદનો જ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો ગયેલ છે, જેમકે,

इति श्री रावणार्जुनीये महाकाव्ये अनभिहितपादे पठः सर्गः ।

આ કાવ્યનો ઉલ્લેખ ક્ષેમેન્દ્ર તેમના 'સુવૃત્તતિલક'માં (૩.૪) કાવ્યશાસ્ત્રના નમૂના તરીકે કર્યો છે. આ મહાકાવ્યની કેટલીક પંક્તિઓ પુરુષોત્તમદેવની 'ભાષા-વૃત્તિ'માં 'इति व्यापः' કહીને ટોકેલી મળે છે.^૧ 'વ્યોપમ્' શબ્દનો અર્થ, મરી, પીપર અને સૂંઠનું મિશ્રણ એવો થાય છે, જેને 'ત્રિકટુ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ કાવ્ય ત્રિકટુની જેમ અનાસ્વાદ્ય હોવાને લીધે, આને 'વ્યોપકાવ્ય' કહેતા દશે, એવું અનુમાન એક વિદ્વાને કર્યું છે.^૨ આ કાવ્ય ભટ્ટિકાવ્ય જેટલું દીઠાકારોમાં લોકપ્રિય જન્યું નથી.

કવિરહસ્યમ્

ઈ સની દસમી સદીની આસપાસમા થઈ ગયેના હનાયુધ નામના કવિએ 'કવિરહસ્ય' નામનું માય રમ્યુ છે રવિનર્મી નામના આ કાવ્યના ટીકામરે, 'કવિગુણ અને 'અપશબ્દાલાસ,' એના કાવ્યના ખીમ એ નામોના ઉદ્દેશ્ય મ્યો છે ૩

આ હનાયુધ તિનમ્મજરીના કર્તા ધનપાલના મિત્ર હતા તેમણે પોતા કાવ્યની પ્રસ્તાવનામા જણાવ્યા પ્રમાણે, કાવ્યનો નાયક દક્ષિણનો રાજા કૃષ્ણરાજ હતો ૪ આ રાજા મ્દાય ઈ સ ૭૮૦-૭૮૦મા થઈ ગયેનો રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કૃષ્ણરાજ હોવાનો સભવ છે, શ્રી કૃષ્ણામાચારીયરે નાધ્યા પ્રમાણે શ્રી ભાકારકર 'કવિ રહસ્યના કર્તા હનાયુધ અને 'હલાયુધકાશના કર્તા હનાયુધને એક ગણે છે, પણ શ્રી વેમર પ્રશમર હનાયુધને ઈ સની ૧૧મી સદીમા મૂકે છે

આ કાવ્યનો મુખ્યવિષય એ કૃષ્ણરાજના ગુણોની સ્તુતિ છે એ સ્તુતિને નિમિત્તો તેમણે ધાતુઓના વર્તમાનકાળના રૂપોને ઉદાહરત કર્યા છે આ કૃતિના મગનાચરણમા, તેમણે ઈષ્ટદેવ કૃષ્ણની સ્તુતિ કરીને, તે પછીના શ્લોકમા પોતાના મથનો ઉદ્દેશ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે

ત્રૈકેપુ શાસ્ત્રપુ ચ તે પ્રસિદ્ધા કાવ્યેપુ યે સત્કવિભિ પ્રયુક્તા ।
ઉદ્ધવ્ય તાશ્ચિત્તવિનોદનીયશબ્દાનહ ધાતુભિરુદ્ધરામિ ॥ (શ્લો ૨)

તેમણે પોતાને માટે ધાતુપારામણામ્ભોધિપારોત્તીર્ણધી (શ્લો ૪) અને 'સદ્ભિધાનનિધાન (શ્લો ૨૭૬) એવા નિશિષ્ટ પ્રયોજ્યા છે

તેમણે ૨૭૩ શ્લોકોમા ૩૦૪ ધાતુઓને નીચે પ્રમાણે ઉદાહરત મ્યા છે પહેલા ૨૪૫ શ્લોકોમા તેમણે એક એક શ્લોકમા એક એક ધાતુ ઉદાહરત કર્યા છે જે ધાતુ એક કરતા વધારે ગણનો હોય, જે ધાતુ એક કરતા વધારે અર્થમા પ્રયોજાતો હોય તે ધાતુઓના વધારે રૂપો પણ એમણે દર્શાવ્યા છે જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં તે ધાતુઓના કર્મણ્ણિ અને પ્રેરક રૂપો પણ આપ્યા છે આ કૃતિમા મોગલાગના શ્લોકો અનુષ્ટુપમા આપ્યા છે, પણ જ્યારે કોઈ ધાતુના વધારે રૂપો ઉદાહરત કરવાનું હોય ત્યારે ખીજા કૃતો પણ પ્રયોજ્યા છે શરૂઆતના શ્લોકોમા, શાદ્ધલ પિકીડિત અને સ્તવરા જેવા લાવા છંદો પણ પ્રયોજ્યા છે

આ કૃતિમા તેમણે મુખ્યત્વે સરૂત લાગા અને આહિત્યમા પ્રસિદ્ધ અને

વધારે પ્રયોજનાતા ધાતુઓ જ પમદ ક્યાં છે, તેથી કૃષ્ણભાસ્કરિયરે આ કૃતિને કવિઓ માટે માર્ગદર્શિકા જેવી કહી છે.

આ કૃતિમાં ધાતુઓના રૂપો કઈ રીતે ઉદાહૃત થયા છે, તેના ખ્યાન આપવા નીચેના શ્લોકો પૂરતા થશે :

તૃષ્ણા ન પુષ્ણાતિ યદામિ પુષ્યતિ પ્રચારણં વિપ્રમનાસિ વોળતિ ।
ભૂત્યાશ્ચ ય પોપયતી હિતૈર્ધનૈઃ પ્રતિક્ષણં પૂપતિ યસ્ય વિક્રમઃ ॥
(શ્લો. ૨૧)

વોવતે ધર્મવિદ્યા ય ક્ષત્રવિદ્યા ચ વોવતિ ।

નિત્યમધ્યાત્મયુક્તાત્મા બ્રહ્મવિદ્યા ચ વુદ્યતે ॥ (શ્લો. ૫૩)

દ્વયાશ્રયકાવ્યમ્

ઈ સ ૧૦૮૯થી ઈ સ. ૧૧૭૦મા થઈ ગયેના કનિકાવસર્ગના હેમચંદ્રાચાર્યે 'દ્વયાશ્રય' નામના ૨૮ સર્ગના મહાકાવ્યના પ્રથમ વીસ સર્ગમાં ચૌતુકથવશનો ઇતિહાસ આપવાની સાથે સાથે પોતે રચેના 'સિદ્ધલેખશબ્દાનુદાસન'ના ૧થી ૭ અધ્યાયના સૂત્રો જે સરકૃત ભાષાને નજીક છે, તેમને ઉદાહૃત ક્યાં છે આ કાવ્યના પ્રથમ વીસ સર્ગનો ભાગ સરકૃત 'દ્વયાશ્રયકાવ્ય' તરીકે ઓળખાય છે તેનું ખીજું નામ 'ચૌતુકથવશનોત્કીર્તન' તેના વિષયને સૂચવે છે આ કાવ્યની શરૂઆત ચૌતુકથવશના સ્થાપક મૂળરાજના વર્ણનથી થાય છે અને તેના અંતમાં કુમારપાળની સામાન્ય અને ધાર્મિક સિદ્ધિઓનું વર્ણન આવે છે ૨૦ સર્ગના આ સરકૃત મહાકાવ્યમાં, બધી ઋતુઓનું, નિશા, મૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તનું, અયુક્તિનાક નગરનું, મયલ્યુના સાથે કર્ણુના વિનાશનું, તેને થયેલી પુનઃપ્રાપ્તિનું, પુનઃ જ્યાસિલે ગદાસાધિપ બળર મામે મેળવેલા નિગમનું, જયમિત્તની સોમનાથની યાત્રા નગરનું વર્ણન છે આ કાવ્યમાં મુખ્ય રસ ત્રીસ છે ૨૧૮૮ શ્લોકપ્રમાણુ ઓના આ કાવ્યના ૨૦ સર્ગોમાંથી મોટામાં મોટા પ્રથમ સર્ગ છે જેમાં ૨૦૧ શ્લોકો છે અને નાનામાં નાના સર્ગ ૧૮માં છે જેમાં ૭૪ શ્લોકો છે. આ કાવ્યમાં કુલ તેમણે ૨૯ જેટલા છંદો પ્રયોજ્યા છે જેમાં ઉપજાતિ અને ઇન્દ્રાવજનો વધારે ઉપયોગ થયો છે

હેમચંદ્રે આ કાવ્યમાં વ્યકરણને મળી જ ઉદાહરણ કર્યું છે, તેથી તેમણે સિદ્ધકાવ્યના વૈદિક પ્રક્રિયા અને સ્વરગારને નજીક મૂકી પચ્ચ ઉદાહરણ કર્યા છે, એટલું જ નહીં, પચ્ચ વ્યાકરણના સૂત્રો પરના વિવિધરૂપદ મુદાઓને,

નિરધમ્ને તેમજ પ્રત્યુપરણેને પણ તેમણે દર્શાવ્યા છે અને મર્ધક ધાતુઓને હેમચરે તેમના બધા જ અર્થોમા આ કૃતિમા દર્શાવ્યા છે

૭૬ શાસ્ત્ર અને વ્યાખ્યાના ઉપર હેમચરનો અસાધારણ કાણુ હોવાને લીધે તે માત્ર, વ્યાખ્યા અને ઇતિહાસ ત્રણેને પ્રમાણમા સારી રીતે સાકળી રાખ્યા છે, પણ વ્યાખ્યા ઉદાહરત કરવા પર વધારે બાર મૂકાયો હોવાથી માત્રની આસ્વાદ્યતા ક્યારેય ધમી જતી લાગે છે આ કૃતિ ઐતિહાસિક જ્ઞાનને કથાવસ્તુ તરીકે નિરૂપતી હોવાથી તેનું શાસ્ત્રમય તરીકે તેમજ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એમ બેનકુ મૂલ્ય છે તેની સૌનીતા સર્જક ખ્યાન આવે તે માટે તેના ક્રોધ નીચે આપ્યો છે

તત્તદ્વિન કર્તૃભિરાત્મમતું સમેત્ય વક્તૃમું વમિર્જાનાદ્વા ।

દુષ્ટેરથાનતિમટ સ વપ્રોઽધ્યારોહ્ય મીતં રણસૂર્યવાદ્યાત્ ॥ (૧૪૩૭)

આ ક્રોધમા તક્ષિત મત્ર યો ઉદાહરત થયા છે એમા સિદ્ધેશ્વરવ્યાખ્યાના આથી અધ્યાયના પ્રથમ પાદના તક્ષિત અંગેના ૧-૧૧ સુત્રો ઉદાહરત થયા છે

આ હ્યાશ્રમમાત્રની અતિમ આડ સર્ગ, સિદ્ધેશ્વરવ્યાખ્યાના છે ના આત્મા અધ્યાયમા આપેના પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાખ્યાના નિયમેને ઉદાહરત મરે છે આ માત્ર પ્રાકૃત હ્યાશ્રયકા ય અથવા 'કુમારપાનચરિત' (કુમારપાનચરિત) તરીકે ઓળખાય છે, મગ્ધ કે તે સાથે સાથે કુમારપાનના ચરિતને પણ નર્ણવે છે ૧૫૦૦ ક્રોધપ્રમાણુ આ પ્રાકૃત માત્રના પ્રથમ બે સર્ગો અશુદ્ધિપુર નગરની સમૃદ્ધિના, રાજાએ બધાવેના જનમદિરોના, તેમજ રાજાની ઉદારતા અને ભક્તિના નર્ણનમા રોમયા જે નજ સાર્થી મડીને પાચમા મર્ગ સુધીના રાજાના ઉવાનગમન નિમિત્તો વિરિધ સત્તુએ તુ તાદશ નિરૂપણ થયુ છે આ મર્ગનો આગ લચ્છોદયના વિન્નૂત વર્ણનથી થય છે અને અત કુમારપાને કરેના મહિનમર્ગુનના પરાજય અને વધથી આવે છે અતમા મર્ગમા કુમારપાન હારે થયના પગમાર્થચિતનનું નિરૂપણ છે અને છે ના આત્મ મર્ગમા શ્રુતદેવીએ કુમારને આપેનો ઉપદેશ વર્ણવાયો છે

'કુમારપાનચરિત'ના [ચેના ક્રોધમા 'મેદ મથમ્વાનુગમનના આત્મા અધ્યાયના ત્રીજા પાદના ૧૨૮ ૧૨૯ અને ૧૩૦ એ નગરનો ઉદાહરત થયા છે

ચ રુદ્ધિ દત્ય પલ્લઞ્જવારિમ્મિ વિમદ્વપામ્મમાત્રજા ।

દાહિવિગ નયણાદ્ દાહ ન તિત્તો નિવતામ ॥ (૧૫૭)

શ્રેણિકચરિતમ્

સ. ૧૩૫૬ (ઈ.સ ૧૩૦૦)મા જિનપ્રભસૂરિ વડે રચાયેલું 'શ્રેણિકચરિત' નામનું આ મહાકાવ્ય 'દુર્ગવૃત્તિદ્વચાશ્રય મહાકાવ્ય' તરીકે પણ ઓળખાય છે, કારણ કે એમાં 'શ્રેણિકચરિત'ની સાથે સાથે કાતવ વ્યાકરણ પૂર્વા દુર્ગસિદ્ધરચિત વૃત્તિ પ્રમાણેના પ્રયોગોને પણ દર્શાવવામાં આવ્યા છે.^૬ ૧૮ સર્ગના આ મહાકાવ્યમાં ૨૨૬૭ શ્લોકો છે

આ કાવ્યમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામીના અનન્ય ઉપાસક નરેશ્વર શ્રેણિકનું જીવનચરિત નિરૂપણમાં આવ્યું છે. આ કાવ્યની કથાસ્તુતો સાર નીચે પ્રમાણે છે : પ્રથમ ૭ સર્ગમાં રાજગૃહનગર, શ્રેણિક ગામ, તેમની રાણીઓ અને રાજકુમાર અમયનું તથા મહાવીરના આગમનનું તેમજ સમરસંગ્રહમાં અર્ચના - વદનાનું તથા તેમની દેશનાનું વર્ણન છે સાતમાથી દસમા સર્ગમાં, કોઈ કોઈપ્રસંગ દેવતા મહાવીર તથા શ્રેણિક સાથેના મિલનનું તથા તે દેવતા પૂર્વભાનું વર્ણન છે અગિયારમા સર્ગમાં તે દેવ શ્રેણિકના સમ્યક્ત્વની પરીક્ષા કરી, પ્રસન્ન થઈને એક અમૂલ્ય દારૂ દાનમાં આપ્યો તેની વાત છે. પછીના સાત સર્ગોમાં તે હાગના ખોવાઈ જવાની તથા તત્પરતાથી તેની કંદેશી શોધનું વર્ણન છે. અમયકુનાર અ દારૂ શોધી લાવે છે અને પિતાને સોંપે છે, તે સાથે કથાનક સમાપ્ત થાય છે

આ કાવ્યમાં વ્યાકરણના પ્રયોગો આપના તરફ કવિનો વિશેષ ઝોક દેવા છતાં, ધાર્મિક આગ્રહની પ્રગળતાને ક્ષીધે તેમણે ધાર્મિક નિયમો અને સિદ્ધાંતોનું વિવેચન પણ ઘણું આપ્યું છે આ અંદાર સર્ગોમાં તેમણે વ્યાકરણ 'દુર્ગવૃત્તિ'ના ક્રમ પ્રમાણે ઉદાહરત કર્યું છે પ્રથમ સર્ગમાં સધિઓ અને ટેટનાક સર્વનામોમાં રૂપો, ખીજા સર્ગમાં નામોના રૂપો, ત્રીજા સર્ગમાં કારકના પ્રયોગો, ચોથા સર્ગમાં સમાસ, પાંચમા સર્ગમાં તદ્દિત, છઠ્ઠાથી અગિયારમા સર્ગમાં ક્રિયાપદોના વર્તમાન-કાળ, ભૂતકાળ વગેરે કાળના રૂપો અને પ્યારથી અંદાર સર્ગ સુધીના કૃદન્તના રૂપો દર્શાવ્યા છે

શ્રેણિકના ચરિતને નિરૂપતા આ કાવ્યનો મુખ્યરસ શાંતરસ છે અને રાગાર, કરુણ, રોદ્ર વગેરે રસો ગૌણ છે આ કાવ્યમાં વ્યાકરણના પ્રયોગો ઉદાહરત થયા તેનાથી બાપા જરા ભારેખમ બની ગઈ છે કેટલેક સ્થળે અપ્રચલિત અથવા અપ્ર પ્રચલિત શબ્દોનો ઉપયોગ થયો છે. આમાં અર્થાન કારોમાં ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા ઘણીવાર પ્રયોજવા છે આ કાવ્યના પાંચમા સિવાયના બધા સર્ગોની રચના અનુક્રમ ૭૬માં કરવામાં આવી છે, પણ દરેક સર્ગને અંતે ૮૬ ૭૬લાય છે,

ભટ્ટકાવ્યની લોકપ્રિયતા

જ્યારે પાંચમા સર્ગમાં જ દૈવવિધ્ય જોના મગે છે વૈશ્વદેવી, નિવાસ, વેગવતી જોના અપ્રચલિત જ દો પણ કવિએ પ્રયોજ્યા છે નામધાતુના રૂપે ને ઉદાહૃત કરતો આ કાવ્યનો એક જોડ નીચે પ્રમાણે છે

તન યે વલ્લહાયત વૈરાયતે ચ મત્સરાત્ ।
શન્દાયતે સશાક તે સુચાયતે ન જાતુચિત્ ॥ (૬૭૬)

જેમ ભટ્ટકાવ્ય પાણિનીય વ્યાકરણના સૂત્રોને તથા ‘દ્વાયાશ્રયકા ય’ સિદ્ધ દેશશબ્દાનુશાસનના સૂત્રોને, તેમ આ ‘કોણિચ્ચરિત’ કાવ્યના વ્યાકરણના સૂત્રો પરની દુર્ગતિને ઉદાહૃત કરતા મહાકાવ્ય તરીકે નોંધપાત્ર છે

(જ) વાસુદેવવિજયમ્

ઈ સ ૧૮૭૩ના અરસામાં, મનમારમાં થઈ ગયેલા વૈરામરણ વાસુદેવે ‘વાસુદેવવિજય’ નામનું નવું સર્જોત્તુ ૨૨૩ જોડપ્રમાણ કાવ્ય લખ્યું છે તેઓ ‘મરિનમામારુત નાટ્યના સ્તોત્ર ઉદ્ધંકનાથના મિત્ર હતા તેમનો આશ્રયદાતા કણ્ડાખ્તો પ્રમિદ્ધ રામ માનવિક્કન ગમોરિન હતો’

આ કાવ્ય પર તેમણે પોતે ‘અદ્વિક’ નામની વ્યાખ્યા લખી છે તે દીપ્તના પ્રારંભમાં તેમણે મરના નિર્દેશ પ્રમાણે તેમની યોજના પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીના બે બે અધ્યાયોનો એક, એક કુલ ચાર ભાગ પાડી, તે ચાર ભાગમાં આખી અષ્ટાધ્યાયી ઉદાહૃત મરનાની હતી ગમે તે મરણે તેઓ આ યોજના અમલમાં મૂકી શક્યા હાગતા નથી અને યોજના અધૂરી પણ રહી છે આ કાવ્યમાં જો સૂત્રો પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીના ક્રમ પ્રમાણે ઉદાહૃત થયા હોત તો ત્રણ સર્ગમાં જ અધ્યાય આવરી લેવાયા હોત પણ એવું બન્યું હાગતું નથી

આ માં ય અધૂરું ગણુ, તેથી આ માં ય તેના શીર્ષક પ્રમાણે વાસુદેવવિજય સુધીના પ્રસંગ વર્ણવાને બદલે વાસુદેવના જન્મ સુધી પહોંચે છે આ કાવ્યના પ્રથમ સર્ગમાં કૃષ્ણના જન્મ પછીના પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે, જેમકે કસના નાસપી ટાળી, દેવો પડેના થઈ પાસે અને પછી હવિ પાસે ગયા હરિએ પૃથ્વી પર વસુદેવ-દેવકીને ત્યાં પેતે જન્મ લેવાનું વચન આપી તેમને આશ્વસન આપ્યું ત્યારમાદ વસુદેવના દેવકી આથેના લગ્ન વગેરે પ્રસંગો વર્ણવાયા છે

ખીજ સર્ગમાં, કસને નારદમુનિ ચેતવી બધ છે કે દેવકીનો આદમો પુત્ર તને મારશે, તેથી કસ તે બંને કારાવાસમાં રાખે છે, ઉગ્રસેનને ઝેદ કરે છે, આત્મપોને રબડે છે, તે બધા પ્રસંગો વર્ણવાયા છે એ વસુદેવ-દેવકીના તાત

સંતાનો મારી નાંખ્યાં, અને આઠમું સંતાન જન્મે કે તરત તેને મારી નાખવું એવી સાવધાની રાખી. ખીજ સર્ગમાં, કૃષ્ણનો જન્મ થયો, દેવકી-વસુદેવે તેમની સ્તુતિ કરી, અને પછી કૃષ્ણે સમગ્રવ્યા મુગ્ધ વસુદેવ યમુના નદી એળગી, યશોદા પાસે કૃષ્ણને મૂકી આવ્યા ને યશોદાનો કુની વાની દેવકી પાસે મૂકી દીધી, જ્યાં તે કન્યાને પછાડી, કે તરત તે આકાશગંગતા બોલી કે હે કંસ, તારો નાશ કરનાર જન્મી ચૂક્યો છે, તેથી હું સ ગભરાઈ જાય છે આમ, કૃષ્ણજન્મ અને તે પછીના બનાવો આમાં વર્ણવાયા છે.

આ કાવ્ય પરની સ્વોપચ દીક્ષા, કર્તાએ પોતે 'પ અ'ના કથા સૂત્રે કથા શબ્દ દ્વારા દેહાદત થયા છે, તે દર્શાવ્યું છે. આમાં મળ્યું 'પ અ'ના સૂત્રો ભટ્ટકાવ્યનો ગાદક કથાવસ્તુનો અનુકૂળતા પ્રમાણે દેહાદત યથા લાગે છે, આ કાવ્ય વાચતા, તેના વ્યાકરણના ઉદાહરણો કથાપ્રવાહમાં ખામ અવરોધરૂપ થતાં નથી, એ બાબતનો પ્રતીતિ નીચેના તેના એક સ્તોત્ર પરથી થશે :

આલય ભવિષ્યુ પ્રમદેગચ્છત્પયા પ્રિયમ્ભાવુક્તા ગતેન ।

સ નન્દગોષ્ઠાય દદર્શ માગે' દીવ્યન્તમૂર્મો'ગમૂનાપ્રદાહમ્ ॥ (૩-૭)

(બા) ધાતુકાવ્યમ્

આ કાવ્યનો શરૂઆતમાં જણાવ્યું છે તેમ, વાસુદેવકવિએ અધૂરા રાખેલા 'વાસુદેવવિજય' મધ્યને નારાયણ કવિએ 'ધાતુકાવ્ય' નામ આપી પૂરું કર્યું છે આ કાવ્યમાં ધાતુઓના રૂપોને દર્શાવવામાં આ યા છે, તેથી તે 'ધાતુમય' તરીકે જાણીતું થયું છે, પણ પ્રુષ્ણિમમાં તો તેનું નામ 'વાસુદેવવિજય' એવું જ આપ્યું છે આ નારાયણ કવિ દ્વારા વાસુદેવનો જાણે' હશે એમ મી કૃષ્ણ માયારીયર માને છે

ત્રણ સર્ગના આ કાવ્યમાં કુલ ૨૪૭ શ્લોકો રહે છે, તેમાં ૧૮૮૩ ધાતુઓને ઉદાહરત કરવામાં આવ્યા છે કવિએ સ્વોપચ દીક્ષામાં, જે તે સ્તોત્રમાં દેહાદત થતા ધાતુઓ દર્શાવ્યા છે. આનો પ્રસ્તાવનામાં કર્તાએ સ્પષ્ટતા કરી છે કે 'ધાતુસ્તિ'ના કર્તા માધવે સ્વીકારેના લીમસેનના ધાતુપાઠ પ્રમાણે અહીં ધાતુઓ આપવામાં આવ્યા છે.

આ કાવ્યના પ્રથમ સર્ગમાં અકૂર કૃષ્ણને મથુરા લઈ જવા ગોકુળમાં આવે છે તે બાબતનું વર્ણન છે અને તેમાં વ્વાદિગણના મૃત્યુ શરૂ કરી છત્ર સુધીના ૭૮૦ ધાતુઓ ઉદાહરત થયા છે ખીજ સર્ગમાં, અકૂર કૃષ્ણને મથુરા

લઈ જવા આવ્યા છે તે જાણીને ગોપીઓને થયેના કુખનું શરૂઆતમા નિરૂપણ છે, ત્યારમાદ કૃષ્ણે મથુરામા કરેના પગક્રમે જેવા કે રત્નકવંધ, કુખનનુગ્રહ વગેરેનું વર્ણન છે તેમા જ્ઞાદિગણના બાકીના ધાતુઓથી શરૂ કરીને ઠેક રુધા દિગણ પૂરો થતા મુધીના બધા ધાતુઓ ઉદાહૃત થયા છે

ત્રીજા સર્ગમા કુવનયાપીડ, ચાલુર, મુષ્ટિ અને મસ એ બધાના વધના પ્રસંગો નિરૂપાયા છે તેમા બાકીના બધા ધાતુઓ ઉદાહૃત થયા છે આ માં યતુ કૃષ્ણ એ ઠસનધ ગઈ આ મળ્યો મુખ્ય રસ વીરરસ છે અને પ્રિયે પોતે દર્શાયા પ્રમાણે નણ દિવસનું કાર્ય આ નણ મર્ગમા નિરૂપવામા આ યુ છે આ મળ્ય કૃષ્ણભક્તિથી રસાયેષ છે તેમા મ્થાવસ્તુ અને ધાતુઓના ઉદાહરણો બનેલા સમન્વય માધવાનો પ્રયત્ન મ્થામા આવ્યા છે, તેના કાવ્યતરન મ્થેના શાસ્ત્રનુ પાત્ર જગ વધારે નમે છે એવી છાપ કાંપ ગાયતા પડે છે નીચે આપેનો મ્થોમ આ મ્થની શૈલીનો ખ્યાન આપવા માટે પૂરનો છે

યદ્વળન વો જડયન જિહવા મક્તાઘ્ન દુગ્ધા પ્રદયત્ર ય ।
દશ્યેન વણુ ધ્વનય કદા વાસ તદમૂતુ સ્વનય વગ્ગપમ ॥ (૨૧૩)

અન્ય કાવ્યો

આ ઉપરાંત પણ ભટ્ટકાવ્યની જેમ, કથાવસ્તુ અને વ્યાકરણના ઉદાહરણો ને આખળતા અન્ય કદતામ મ્થોને શ્રી કૃષ્ણમાચારીયરે તેમના ઠીંગળામાં નોંધ્યા છે

મદામરેપાધ્યાય દિગદરે 'જ્ઞાનાદર્શ' અથવા 'વાચ્યચરિત' નામના મ્થમા ૧૮ સર્ગોમા મદાભારત કથાની સાથે સાથે 'પાઅ ના સૂનો ઉદાહૃત કર્યા છે' શકર અને શૈલિણીના પુત્ર કાશીનાથે રચેલ 'યદુવંશ' માં તેમજ કોઈ બનામી મ્થાએ રચેલ 'વાણિનિમૂલાન્નાદ્રવ્યના ય ૧૫, 'પાઅ'ના સૂનોને ઉદાહૃત કરે છે ૧૦ મવબારના કવિનારાયણે ૨૦ સર્ગોમા રચેલ 'મુગદ્ગા' દરણ કાવ્ય પણ 'પાઅ'ના સૂનોના ઉદાહરણ કાંપમા દર્શાવે છે ૧૧ 'વાચયા' નામના મ્થાર સર્ગોને એક બનાવનું મ્થમ પદરબને લગ્ની પ્રિયત્વ એ, બનકારો, બદ અને કાવ્યસંબધી અમુક કુટિબો ય ૨ મર્ગના ઉદાહરણ કરે છે ૧૨ કૃષ્ણીનાથે 'શ્રીચિત્ર' નામનું ૧૨ મર્ગનું કાવ્ય રચ્યું છે તે ગોવિન્દાચારી નામે પણ જોગબાપ તે તેના પ્રથમ ૮ મર્ગ વરુચિના પ્રકૃત વ્યાકરણ પ્રકૃતપ્રકાશના નિપ્પો ઉદાહરણ કરે છે ૧૩ તેના ઉપરાંત ય ૨

સર્ગ દુર્ગાપ્રસાદ્યતિએ રચેલા છે અને તે ત્રિવિક્રમના પ્રાકૃત વ્યાકરણના ઉદાહરણ દર્શાવવા લખેલા છે.

આ ઉપરાંત વર્ધમાનસૂરિએ રચેલા ‘ગણુરત્નમહોદધિ’માં એક આવા દ્વાઅપ કાવ્યમાંથી ઘણાં ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે.^{૧૪} તે માલવના પરમાર રાજા સંખધી કોઈ કાવ્ય લાગે છે, પણ તે ક્યું કાવ્ય હશે એ ખ્યાલ આવતો નથી.

ચરિત્રરામાયણ (કાવી જનકી)

બાલિદ્વીપના કવિ જનકીએ રચેલા ‘ચરિત્રરામાયણ’ નામની એક કૃતિનો, સીધવન લેવીએ સંપાદન કરેલ ચાલિદ્વીપગ્રન્થાઃ નામના પુસ્તકમાં સમાવેશ કર્યો છે. કૃતિના મંગલ શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કવિએ રામ, લક્ષ્મણ તથા સીતાને પણ લાગીને, માનુષઅક્ષરના ક્રમે, અનુષ્ટુપ છંદમાં રચાયેલા ૫૦ શ્લોકોમાં રામાયણનું કથન કર્યું છે. આ ચરિત્રરામાયણમાં ‘રામાયણ’ના પ્રથમ છ કાંડોની કથાનો પૂરેપૂરો સાર આવી જાય છે. તેમાં ઉત્તરકાંડની કથાનો નિર્દેશ નથી. કાવ્યના સમયનો નિર્દેશ સીધવન લેવીએ કર્યો જણાવતો નથી. વર્ણુમાધાને ક્રમે રચાઈ હોવાથી, આ કૃતિમાં દેટલીક વિચિત્ર ઉપમાઓ પણ નોંધે છે જેમકે બકારવદનો ભૂત્વા હનૂમાન્... (શ્લોક ૨૭), કે તકારસદૃશં ઘનુઃ... (શ્લોક ૨૮), ઉકારસદૃશૌ કૃત્વા જ્વલાટે મૃકુટિં... (શ્લોક ૩૨) અને નકારસદૃશૈઃ પર્ષઃ (શ્લોક ૩૨) વગેરે. શ્રી સીધવન લેવી આ કૃતિની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે રામાયણનો આ સંક્ષેપ સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમોને ઉદાહરત કરવા રચાયો હોય તેવું લાગે છે.^{૧૫}

કામિલશુદ્ધે માને છે કે આ રચના પર લક્ષ્મણે સ્પષ્ટ પ્રભાવ જણાવ્યો છે.^{૧૬} આ કૃતિની શૈલીની સરળતાનો ખ્યાલ તેના નીચેના શ્લોક પરથી આવશે :

વરારોહા તદા દૃષ્ટ્વા રામશ્રિન્તાસમન્વિતઃ ।

અગતૌ વિગુદ્ધિમાદાય પુષ્પકેન યયૌ તતઃ ॥ (શ્લોક ૪૬)

આ કૃતિ પૂરી થયા પછી, ઉપરોક્ત મંથમાં ફરી ‘ચરિત્રરામાયણ’ એ શીર્ષક નીચે કોઈ સંસ્કૃત ગદ્યકાવ્યના દેટલાકે ફકરાઓની અને ‘ચરિત્રરામાયણ’ના છેલ્લા ૧૮ શ્લોકોની સમજૂતી મળે છે. તેમાં મુખ્યત્વે સમાસ છૂટા પાડવામાં આવ્યા છે.

સાહિત્યકાવ્યની લોકપ્રિયતા

આ શાસ્ત્રગ્રંથો ઉપરાત જેમને દ્વિસધાનકાવ્યો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તેવા શ્લેષમૂળક કાવ્યો પણ હાલ પરથી પ્રેરણા લઈને રચાયા હોવાનો સભવ નકારી ન શકાય લોકો 'શ્રુત'ના ૧૧મા પ્રકાશમાં (૫ ૪૭૮) જણાવ્યા પ્રમાણે દ્વિતીએ ગમાયણ અને મહાભારત બંનેની કથાને સાથે આનંદપુ 'દ્વિસધાન-કાવ્ય' રચ્યું છે આ પહેલાં આવું કાવ્ય કાવ્ય રચાયું હોવાનો ઉલ્લેખ હાલ આપણને મળતો નથી આ કાવ્યોમાં એક પદ કે અનેક પદો દ્વિઅર્થી કે વિશેષ અર્થી હોય તેના શ્લેષની સહાયથી બે કે તથા વધારે નાયકોની કથા વર્ણવાઈ છે આ પ્રકારની મહાકાવ્યની કૃતિઓનો પણ અહીં દ્રુપદમાં પરિચય આપવાનું ઉચિત લાગ્યું છે

જૈન કવિ ધનજયે (૧૮મી સદી) રામાયણ અને મહાભારત બંનેને આનંદપુ ૧૮ સર્ગનું 'દ્વિસધાનકાવ્ય' રચ્યું ૧૭ વિદ્યામાધવે (૧૨મી સદી) 'પાર્વતી-દુષ્ટિમણ્ડીય' નામનું કાવ્ય રચ્યું. આશરે ૮ મની ૧૬મી સદીમાં થયેના ચિદમ્બરે ગાધવ-ચાદન—પાડરીય' નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું, ૧૮ જેમાં ગમાયણ, ભાગવત અને મહા-ભારત નહેની કથાઓ એકસાથે મેળાઈ છે સોમેશ્વરે (૧૬મી સદી) 'રાધન-પાડરીય' નામનું ૧૧ સર્ગનું મહાકાવ્ય રચ્યું છે, ૧૯ બ્યારે વેંકટાચારીએ (૧૭મી સદી) 'ચાદનરાધરીય' નામનું વિનોમકાવ્ય રચ્યું ૨૦, જેમાં મીઠા ક્રમથી રામનું ને જીનદા ક્રમથી કૃષ્ણનું ચરિત વચ્ચાય છે ધનસ્યામ નામના પ્રમુખ કવિએ 'આબોધાદર' નામના વિશિષ્ટ શીર્ષક ધરાવતા કાવ્યમાં કૃષ્ણ, નંદ અને દરિશદ્ર—ત્રણે નાયકોની કથાને એક સાથે વર્ણવી છે હંસની ૧૮મી સદીમાં થયેના દગ-દત્તસરિએ 'ગાધનૈવધીય' નામનું કાવ્ય રચ્યું અનંતસુગ્રિએ 'દરિશદ્રોદય' નામના ૩૦ સર્ગના કાવ્યમાં પૌરાણિક રાજ દરિશદ્ર અને પેતાના આશ્રયદાતા દરિશદ્ર બંનેનું ચરિત સાથે વર્ણવ્યું છે ૨૧

જૈન કવિઓ પણ આવા દ્વિસધાનકાવ્યો રચીને, બે કે તથા વધારે તીર્થ-દરોનું ચરિત એકસાથે નિરૂપણમાં પાછા પડ્યા નથી અગાધારે (૧૧મી સદી) 'નાભેવનેમિદ્વિસધાન' (નેમિનાથચરિત) કાવ્ય રચી એક સાથે નાગબદેવ અને નેમિનાથ બંનેના ચરિતને અત્રી લીધા, બ્યારે જેમચદ્રમુગ્રિએ (૧૨મી સદી) 'નાભેવનેમિ' નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું છે ૨૨ હંસની ૧૭મી સદીમાં થયેલા મેઘચિન્મયમુગ્રિએ તો એક 'સપ્તસધાન કાવ્ય' રચ્યું છે, ૨૩ જેમાં જેમચદેવ, નાગબદેવ, ચાતિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ મહાવીર, ગમ અને કૃષ્ણ—જેમચદેવ નાયકોની કથા એક સાથે વર્ણવાય છે

આમ, મહાકવિ ભટ્ટિને અનુસરીને, અનેક અનુકાલીન કવિઓએ શાસ્ત્રને ઉદાહરત કરતા શાસ્ત્રકાવ્યો તેમજ બે કથાઓને શ્લેષ દ્વારા એક સાથે વર્ણવતાં દ્વિસધાન કાવ્યે ગયા.

૪ ભટ્ટિકાવ્યનો ઉદ્દેશ્ય કૃતા પ્રયો

૧ વ્યાકરણના પ્રયો

ભટ્ટિકાવ્ય રચાયા પછી, વ્યાકરણને ઉદાહરત કૃતા કાવ્ય તરીકે તે એમનું જાણીતુ થયું કે પાણિનીય વ્યાકરણ પગ પગને અનુસરતા મોટાભાગના વૈયાકરણો ઉપરાત, કાત ન, મુખ્યબોધ વગેરે વ્યાકરણની પગ પગને અનુસરતા વૈયાકરણો પણ તેમના પ્રયોગોની આદરપૂર્વક નોંધ લે છે.

વ્યાકરણના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીતરે એ દૃષ્ટિથી, સંસ્કૃત વ્યાકરણના જે પ્રયો ઉપનબ્ધ થયા, તેમા મળતા ભટ્ટિના પ્રયોગોની યાદી તૈયાર કરતાં ખ્યાન આવ્યો કે આના પ્રયોગોની સખ્યા નાનીસૂતી નથી. દાત, 'કુટ્ટ' જેવા એક જ પ્રથમા ભટ્ટિના ૭૦ પ્રયોગોનાં વિગતવાર ચર્ચા મળે છે આ ઉપરાત, 'ભાષવૃત્તિ', 'ભાધરીયા ધાતુવૃત્તિ', 'ટીમસર્વસ્વ', 'શમ્દકોસ્તુલ' વગેરે પ્રથમા પણ ભટ્ટિના પ્રયોગો સારી એવી સખ્યામા મળી આવે છે આ બધા પ્રયોગોનાં ચર્ચા આ પ્રથમા સમાવની અશક્ય હોઈ, તે પ્રયોગો જે જે પ્રથમા મળે છે, તેમનો ટૂંક પરિચય, તે તે પ્રથમા મળતા પ્રયોગોની સખ્યા અને આ પ્રયોગોનું તેમનામા સ્થાન—અહીં આટલું દર્શાવીને જ તોપ માન્યો છે.

ભાગવૃત્તિ (આ ૮મી સર્ગ)

પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયો પરના વૃત્તિઓમા 'કાશિમ' જેવી જ ખીછ આ 'ભાગવૃત્તિ' પ્રાચીન વૈયાકરણોમા જાણીતી હતી તેમ લાગે છે, કારણ કે પુરુષોત્તમને 'ભાષાવૃત્તિ'ના અતે (પૃ ૩૮૨) જણાવ્યું છે કે જેને 'કાશિકા' અને 'ભાગવૃત્તિ'નાં સિદ્ધાંતો જાણવાની ઇચ્છા હોય તેણે અમારી 'ભાષાવૃત્તિ' અવલોકવી.

આ વૃત્તિની કોઈ હસ્તપ્રત અત્યારે ઉપનબ્ધ નથી પણ ઈસવી ૧૮મી સદી પછી રચાયેલા અનેક પ્રયોગા, ખાસ કરીને હરદતની 'પદમ જરી'મા, સીરદેવની 'પરિભાષાવૃત્તિ'મા અને પુરુષોત્તમની 'ભાષવૃત્તિ' અને 'પરિભાષાવૃત્તિ'મા તેમજ શરણુદેવની 'કુટ્ટ'મા 'ભાગવૃત્તિ'ના ઉદ્દેશ્યો પ્રાપ્ત થાય છે, તે બધા ઉદ્દેશ્યોનું સદન કરીને ૫ શુધિગિર મીમાસકે ભાગવૃત્તિ-સંવલન નામની

ભટ્ટિકાવ્યની લોકપ્રિયતા

પુસ્તિકા બહાર પાડી છે, તે પરથી ખ્યાલ આવે છે કે ભા.કૃતિના મતેએ પણ ભટ્ટિકા આઠ જેટલા પ્રયોગોના ચર્ચા કરી છે.

કાતમ્પરિભાષાવૃત્તિ (૮મી કે ૧૦મી સદી)

કાતમ્પરિભાષાવૃત્તિ પ્રદાયમા માન્ય બે જ પરિભાષાવૃત્તિ મળે છે, જેમાં એક ભાષ્યમાની છે અને બીજી વૃત્તિ દુર્ગસિદ્ધની છે દુર્ગસિદ્ધની આ વૃત્તિની સૌથી વામન અને જ્ઞાપિત્ય રચિત 'કાશિમ્પરિભાષા'ની સૌથીને મળતી આવે છે તેઓ દરેક પરિભાષાની ટૂંકી સમજૂતી આપે છે અને પછી તેના અર્થનમા થોડા ઉદાહરણો આપે છે તેમણે આ વૃત્તિમાં બીજાઓના જે અભિપ્રાય ટાંક્યા છે, તે પરથી ખ્યાલ આવે છે કે તેમણે બીજા વ્યાખ્યાન સુપ્રદાયોના જોડે અઘનાસ મ્યો છે શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યની કૃતિઓમાંથી તેમણે માન્ય એ જ અવતરણ આપ્યું છે (પૃ ૫૪) અને તે ભટ્ટિકાવ્યમાંથી નીધું છે.

ત્રિગાનુશાસનમ્ (૯મી કે ૧૦મી સદી)

દુર્ગસિદ્ધે એના આ ત્રિગાનુશાસનમાં ૭૮ શ્લોકો છે, તેમાં પણ ભટ્ટિકા પાંચ એક અવતરણ (પૃ ૩૭) મળે છે.

ક્ષીરતરગિણી (૧૦મી સદી)

ક્ષીરસ્વામીએ રચેલી આ 'ક્ષીરતરગિણી' પાંચુનીય ધાતુપાઠની સૌથી વધારે જાણીતી અને નિસ્તૃત વૃત્તિ છે તેમણે પોતે આ વૃત્તિના આરભમાં કહ્યું છે કે પોતે ધાતુસૂત્રોને સમજાવ્યા છે, એટલું જ નહીં પણ 'અષ્ટાધ્યાયી'માં ધાતુસૂત્રની જે વિશેષ પ્રયોગો દર્શાવેલા છે, તેમની પણ સ્પષ્ટતા કરી છે ધાતુપાઠયજ્ઞના વેપ્પક્રમે આપેલા પ્રયોગો પણ તેમણે સ્વીકાર્યા છે કે 'ક્ષીરતરગિણી'માં ક્ષીરસ્વામીએ જે અનેક અથવા ઉલ્લેખ મ્યો છે, તેમાં 'ભટ્ટિકાવ્ય'ના પણ સમાવેશ થાય છે 'ભટ્ટિકાવ્ય'ના ૧૭ પ્રયોગોના એમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

અમરવૈશોદ્ધાટન (૧૦મી સદી)

ક્ષીરસ્વામીએ 'અમરવૈશોદ્ધાટન' પર રચેલી આ વ્યાખ્યાન નામ અમરવૈશોદ્ધાટન છે તેમાં પણ તેમણે (પૃ ૧૭) ભટ્ટિકાવ્યના એક પ્રયોગની ચર્ચા કરી છે.

પદમન્જરી (૧૨મી સદીની શરૂઆત)

દરદરો રચેલી 'પદમન્જરી' નામની આ વ્યાખ્યા 'કાશિમ્પરિ' પરની વ્યાખ્યાઓમાં ખૂબ જ દરનું મ્યાન જોવા છે તેમના આ મ્યે જ પાળના વૈદ્યકરણોને

ટીકાઓ, અને ટીકાઓ પર ટીકાઓ લખવાની પ્રેરણા આપી છે, જેને લીધે 'પ્રૌઢમનોગ્મા' અને 'શબ્દેન્દુરોપર' જેવા વાદ્ય થો ગયાયા, તેમની વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ પાડિત્યપૂર્ણ છે. મહાભાષ્યના વચનોનું તેઓ ઉદ્ધરણ કરે છે, તેથી ભાષ્યના પાંકની શુદ્ધિમાં પણ આ મથની ઉપયોગિતા પુરવાર થાય છે આ 'પદમ જરૂરી'માં જે બે ત્રણ મહાકાવ્યોના પ્રયોગોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, તેમાંનું એક ભટ્ટકાવ્ય છે આમાં ભટ્ટકાવ્યના ૯ પ્રયોગોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

ભાષાવૃત્તિ (૧૦મી સદી)

બ ગાળના પુરુષોત્તમ નામના આ પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણે 'ભાષાવૃત્તિ'ની રચના કરી છે આ ઉપરાંત તેમણે 'લઘુપરિભાષાવૃત્તિ', 'રાષ્ટ્રસમુચય', 'અર્કાંકરો' વગેરે ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે

તેમની પદ્ધતિ સાથે જ સંક્ષિપ્તમાં વ્યાખ્યા આપવાની વાગે છે. પ્રત્યેક સૂત્રને દૂઠમાં સમજાવીને જરૂરી એવા બેત્રણ ઉદાહરણો જ તેઓ આપે છે. સૂત્રોના વ્યાખ્યાનના સમર્થનમાં તેઓ શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યની 'કુમારસભાવ', 'રઘુવંશ', 'માધકાવ્ય', 'રેણીસહાર', 'કિરાતાજીવીય', ભટ્ટકાવ્ય વગેરે કૃતિઓના ઉદાહરણો આપે છે આ વૃત્તિમાં તેમણે સૂત્રોની સમજૂતિમાં ઓછામાં ઓછા ૧૭૧ જેટલા ઉદાહરણો ભટ્ટકાવ્યમાંથી આપ્યા છે. આમાંથી દરેક ઉદાહરણો જ ભટ્ટિનું નામ દઈને આપ્યા છે, જ્યારે ખાકીના નામ વગર જ આપ્યા છે આ વૃત્તિમાં ત્રિવાદરૂપ પ્રયોગોની ચર્ચા પણ ભાગ્યે જ કરવામાં આવે છે

પુરુષોત્તમે પોતે પ્રારંભમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ વૃત્તિ 'અષ્ટાધ્યાયી' પર લખાઈ છે, પણ ઉદાહરણો તરીકે ભટ્ટકાવ્યના પ્રયોગો ખૂબ જ ટાંક્યા છે, તેથી જ કદાચ શ્રી ક પ્રા ત્રિવેદીએ તેનો સમાવેશ ભટ્ટકાવ્યની ટીકાઓમાં કર્યો હતો એમ લાગે છે.

લઘુપરિભાષાવૃત્તિ . (૧૨મી સદી)

પુરુષોત્તમે લખેલો આ 'પરિભાષાવૃત્તિ' નામનો મધ્ય ભાષાવૃત્તિ કરના વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વધારે મહત્વનો ગ્રંથ છે, અને પાણિનીય વ્યાકરણ સપ્રદાય પરના ગ્રંથોમાં તેનું સ્થાન મહત્વનું છે તે દૃષ્ટિ પરિભાષાની આપસ્યક્તા સમજાવી, તેના માટે ઉદાહરણો અને ગ્રામ્ય આપીને તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે આ વૃત્તિ પરિભાષાઓના ક્રમની જાણતમાં વ્યાડિને અનુસરે છે, અને નાગેશના

ભટ્ટિકાવ્યની ભાષાત્રિયતા

‘પરિભાષેન્દુશેખર’ પર આ પરિભાષાવૃત્તિની ધણી અસર છે. પુરુષોત્તમો આ વૃત્તિમાં ભટ્ટિના બે પ્રયોગોની જાંડી ચર્ચા કરી છે.^૯

ધાતુપ્રદીપ: (બારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ)

ત્રૈત્રયરક્ષિત નામના પ્રસિદ્ધ પૌરસ્ત્ય વૈયાકરણે આ ‘ધાતુપ્રદીપ’ નામની ધાતુપાઠ ઉપરની વૃત્તિ રચી છે. તે ઉપરાંત તેમણે ‘શાશિકાવિવરણપંચિકા’ પરના વ્યાખ્યાન રૂપે ‘તન્ત્રપ્રદીપ’ નામનો ગ્રંથ પણ રચ્યો છે. પરંતુ અત્યારે તે હસ્તપ્રત રૂપે જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગ્રંથમાં વ્યાકરણને લગતી અનેક સૂત્રમ બાબતોની તેમણે ચર્ચા કરી છે તેમાં પણ ભટ્ટિના પ્રયોગોની ચર્ચા મળે છે એવું ‘ધાતુપ્રદીપ’ના સંપાદક શ્રીશયન્દ્રચક્રવર્તિ શાસ્ત્રાચાર્યે, ઉપોદ્ધાનમાં નોંધ્યું છે.

‘ધાતુપ્રદીપ’માં ત્રૈત્રયરક્ષિત બધા ધાતુઓના ક્રમશઃ અર્થ આપીને, તેનાં તૃતીય પુરુષનાં રૂપો પણ રજૂ કરે છે. ત્રૈત્રયરક્ષિત ‘ધાતુપ્રદીપ’માં ભાષ્ય, ધાતુપારાયણ, ‘અમરકોશ’, ‘શાશિકા’, ‘ન્યાસ’, કાતન્ત્ર, વગેરે વ્યાકરણપ્રદાનો તેમજ ‘ગાદિકાવ્ય’ અને ‘ભટ્ટિકાવ્ય’ એ બે મહાકાવ્યોનો ઉલ્લેખ કરે છે. ‘ધાતુપ્રદીપ’માં તેમણે ‘ભટ્ટિકાવ્ય’ના આઠેક પ્રયોગોની ચર્ચા કરી છે.^{૧૦}

દુર્ધટવૃત્તિ. (ઈ.સ. ૧૧૧૨)

શરણુદેવરચિત આ ‘દુર્ધટવૃત્તિ’, દુર્ધટ એટલે કે અઘડાધ્યાયીના નિયમે પ્રમાણે જે રૂપોની સિદ્ધિ મુશ્કેલ હોય, તેવાં રૂપોને ચર્ચે છે. આ વૃત્તિમાં પાણિનિનાં બધા સૂત્રો પર ચર્ચા કરવામાં આવી નથી, પણ અમુક જ સૂત્રોને પસંદ કરીને, તેમના પર વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. ‘અઘડાધ્યાયી’ પરની ઉપસંધ વૃત્તિઓમાં ‘શાશિકા’ પછી આ વૃત્તિનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે.

તેમણે આ વૃત્તિમાં ‘ન્યાસ’, ‘અનુન્યાસ’, ‘ઉચ્ચાદિવૃત્તિ’, ‘સાપકમમુચ્ચય’, ‘ત્રિકાંકશેષ’, ‘ધાતુપ્રદીપ’ વગેરે વ્યાકરણ ગ્રંથોમાંથી તેમજ મેઘદૂત, ‘રઘુવંશ’, ‘કાદંબરી’, ‘કિરાતાજીવીય’ તેમજ ભટ્ટિકાવ્ય વગેરે ગ્રંથોના પ્રયોગોની આ વૃત્તિમાં વિસ્તૃત ટિપ્પાવટ કરી છે. આ વૃત્તિમાં ઉપરોક્ત વૃત્તિઓના જે જે પ્રયોગો વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ દેખીતી નજરે, અશુદ્ધ જેવા જણાય છે, તેમાંના કેટલાકને, વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં ગણીતી એવી અનેક શુદ્ધિઓના આધારે શુદ્ધ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

‘દુ.પ.’માં ભટ્ટિકાવ્યના ૩૦ જેટલા પ્રયોગોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.^{૧૧} શરણુદેવે પોતે ‘દુ.પ.’માં બીજા કોઈ કવિના આટલા બધા પ્રયોગોની ચર્ચા કરી

નથી. આમ કહીને તેમણે ભટ્ટિકા વ્યાકરણવિષયક જ્ઞાન માટે જિજ્ઞાસુ મત દર્શાવ્યો છે. ખીજી બાજુ, ખીજા કોઈ વૈયાકરણે પણ ભટ્ટિકા આટલા બધા પ્રયોગોની ચર્ચા પોતાની કૃતિમાં કરી નથી. આમ, બંને દષ્ટિએ ‘દુ.૫’ ભટ્ટિકાવ્ય માટે ખાસ અગત્યની છે.

આ પ્રયોગોની ચર્ચા કરતા તેમણે ભટ્ટિકાના જે અનંતરણો ટાંચ્યા છે, તે ભટ્ટિકાવ્યની પ્રાચીન પાઠ પર પરાને રજૂ કરતા હોઈ, કાવ્યના પાઠની શુદ્ધિ કરવામાં પણ આ વૃત્તિની ઉપયોગિતા ઓછી નથી. રાજ્યદેવ ભટ્ટિકાવ્યના પ્રયોગો અંગેના ‘ભાગવૃત્તિ’કાર જેવા ખીજા વૈયાકરણોના મતની પણ ચર્ચા કરે છે તેઓ ભટ્ટિ ઉપગત દીક્ષકાર જયમગના મનને પણ પ્રમાણભૂત ગણીને ટાંકે છે.

‘અષ્ટાધ્યાયી’ પરની આ વૃત્તિમાં ભટ્ટિકા પ્રયોગોને જે મહત્ત્વ મળ્યું છે, તેનાથી ભટ્ટિકાવ્યની પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધી છે.

‘ઉણાદિસૂત્રવૃત્તિ’ (ઈસ ૧૧૫૮ આસપાસ)

‘ઉણાદિસૂત્ર’ પાંચ પાદમાં અને દસ પાદમાં એમ બે પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે. ઉજ્જવનદત્તે પાંચ પાદનાળો ઉણાદિસૂત્ર સ્વીકાર્યો છે અને તેના ૧૨ નિસ્તૃત વૃત્તિ લખી છે. આ વૃત્તિનું ઉણાદિસૂત્ર પરની વૃત્તિઓમાં મહત્ત્વનું સ્થાન છે. વળી, તેમણે આ વૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે ‘ન્યાસ’, ‘અનુ-ન્યાસ’, ‘ભાગવૃત્તિ’ તેમજ રક્ષિત વગેરેના સમીક્ષા કરીને મેં આ ભારી કૃતિ રચી છે. આ વૃત્તિમાં ભટ્ટિકા પના ઓછામાં ઓછા સોળ પ્રયોગોના ચર્ચા મળે છે.^{૧૨}

શૃંગત્પરિભાવાવૃત્તિ (૧૨માં સહી)

પુરુષોત્તમ પક્ષી થોડા વર્ષો બદ બગાળમાં થઈ ગયેના સીંગદેવ નામના પ્રસિદ્ધ વૈનાકરો આ વૃત્તિ રચી છે તેમણે પરિભાવાઓને મદાભાષના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવી છે. આ વૃત્તિની વિશિષ્ટતા એ છે કે ‘કારિકા’, ‘ન્યાસ’, ‘અનુ-ન્યાસ’, ‘ભાગવૃત્તિ’, ‘ત-નમ્રદીપ’ અને ખીજા અનેક ગ્રંથો, જેમાંના કેટલાકે લાન અનુપ વ્યવધ છે, તેમાંથી અનુગ્ર પ્રમાણમાં અનંતરણો આપ્યા છે. સારદેવના ‘પરિભાવાવૃત્તિ’ ખીજી વૃત્તિઓના પ્રમાણમાં સમજાવામાં અસરી છે, માત્રાકે એમાં તેમણે વ્યાકરણ વિષયક બાબતોનાં જિહ્વી જીવાવટ કરી છે નાગેશે ૧૮મી સદીમાં ‘પરિભાવેન્દુશેખર’ લખ્યું, ત્યારથી આ અનુગ્ર મહત્ત્વ ધણ વધારે લાવે. સારદેવના આ વૃત્તિમાં ભટ્ટિકાવ્યાયી પણ ત્રણ અનંતરણ મળે છે.^{૧૩}

ટીકાસર્વસ્વવ્યાખ્યા (૧૧મી કે ૧૨મી સહી)

ઈ.મ.ની આશરે ૧૧૨મી સહીમાં થઈ ગયેલા સર્વાતંદ નામના વૈયાકરણે 'અમરકોશ' પર 'ટીકાસર્વસ્વ' નામની વ્યાખ્યા લખી છે. તેમણે આ વ્યાખ્યામાં 'અમરકોશ'ના બધા શબ્દોનું વ્યાકરણ દ્રષ્ટિએ વ્યાખ્યાન કર્યું છે. આ ટીકામાં ભટ્ટિના ઝોઝામાં ઝોઝા ૨૩ પ્રયોગોનો ઉલ્લેખ છે,^{૧૪} તેમાંના આઠેક, 'ભાષા-સમાવેશને ઉદાહૃત કરતા ભટ્ટિકાવ્યના તેરમા સર્ગમાંથી લીધેલા છે.

ગણરત્નમહોદધિ: (ઈ.સ. ૧૧૪૦)

વર્ધમાનમુરિએ ઈ.સ.ની ૧૨મી સહીમાં 'ગણરત્નમહોદધિ' નામનો આ ગ્રંથ રચેલો છે. તેઓ સંસ્કૃત વ્યાકરણના કયા સપ્રદાયને અનુસરે છે તે ખ્યાલ નથી આવતો, પણ ગણુપાઠ અંગેના સંપૂર્ણ વાડમયમાં વર્ધમાને રચેલો આ એક માત્ર એવો ગ્રંથ છે કે જેની મદદથી ગણુપાઠના સંબંધમાં આપણે કંઈક જાણી શકીએ છીએ. તેમણે પોતાની વ્યાખ્યામાં, પ્રાચીન વૈયાકરણોના ગણુપાઠ-વિવિધ બધા મતોનો વિસ્તારથી નિર્દેશ કર્યો છે, તેથી તે દ્રષ્ટિએ પણ આ ગ્રંથ અગત્યનો છે.

તેમણે પ્રાચીનીય ગણુપાઠના લગભગ બધા ગણોનો સમાવેશ પોતાના ગ્રંથમાં કર્યો છે, ખીજા વૈયાકરણો જેવા કે વામન, બંજ અને હેમચન્દ્ર વગેરેના ગણોને પણ આમાં સ્થાન આપ્યું છે. તેમાં તેમણે ભટ્ટિકાવ્યના તેર જેટલા પ્રયોગોની જુદા જુદા ગણોના સદર્ભમાં ચર્ચા કરી છે.^{૧૫}

માધવીયા ધાતુવૃત્તિ: (૧૬મી સહી)

સાયણરચિત 'માધવીયા ધાતુવૃત્તિ' પણ ધાતુપાઠ પરના વૃત્તિગ્રંથોમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. 'કાશિકા' પરથી પ્રેરણા લઈ આપણે આ 'ધાતુવૃત્તિ' રચી છે. તેમણે ધાતુપાઠમાંથી દરેક ધાતુના એક કે અનેક અર્થો જે હોય તે સમજાવ્યા છે. તે ધાતુવૃત્તિના વૈકલ્પિક પાઠ પણ આપે છે. સાયણ દ્વિયાપદનાં વિવિધ રૂપોને આપીને, તેના સદર્ભમાં અનેક પૂર્વલેખકોના અભિપ્રાયો તેમજ ગ્રંથોના નામો સાથે રજૂ કરે છે. તે આ વૃત્તિમાં કેટલાક અજાન વૈયાકરણોના મત પણ આપે છે, તેથી પણ તેના ઉપયોગિતા વધી જાય છે.

સાયણ, પ્રાચીનીય પરંપરાના ગ્રંથો ઉપગત કાવ્ય વ્યાકરણ પરંપરાના, આન્દ્ર વ્યાકરણ પરંપરાના ગ્રંથોમાં તેમજ ગાઠકટાયન વ્યાકરણમાં મળતા મતોને પણ નિર્દેશ કરે છે. આમાં જિહ્વ સંસ્કૃત સાહિત્યના જે બે-ચાર જ મતોનો

ઉલ્લેખ છે, તેમાનુ ભટ્ટકાવ્ય એક છે ભટ્ટકાવ્યના તગલગ ૨૭ પ્રયોગોની વિગતનાર ચર્ચા આ શ્રુતોમા મળે છે^{૧૬}

પુરુષકાર્વાર્તિકમ્ (૧૩મી & ૧૪મી નદી)

ઈમના આગરે અગિયારમી સદીના પૂર્વાર્ધમા ચઈ ગયેના કાઈ દેવ નામના વિદ્વાને 'દેવ નામનો એક અથ ગર્યો છે તેમા તેમણે પાણિનીય ધાતુ પાઠમા એકથી વધારે વાગ આપવામા આવેના સરૂપ ધાતુઓના પાઠનું ફગ દર્શાવનાનો પ્રયાસ મ્યો છે 'કૃષ્ણમણ્યુત' સ્તોત્રના લેખક કૃષ્ણનીનાથકે 'દેવ' પર 'પુરુષાર ન મનુ વર્નિક રચ્યુ છે, તેમા ભટ્ટિા ચાર પ્રયોગનો ઉત્તેખ છે^{૧૭}

પ્રસાદટીકા (૫૬૨મા સંખનો અતલાગ)

રામચદ્ર શેષરચિત 'પ્રક્રિયામૃદુહી' નામના જાણીતા પ્રક્રિયા અથ પર વિક્રનાચાર્ય આ 'પ્રસાદ નામની ટીકા લખી છે રામચદ્રે 'પ્રક્રિયામૃદુહી મા ગણ્ય પાઠ, ઉદાહિ, સ્વરપ્રક્રિયા વગેરેને નગતા જે સૂત્રો રજૂ નહેતા મ્યો તેને વિક્રને રજૂ મ્યો છે તેમણે વ્યાખ્યાનના અનેક અથો જેના કે 'કાશિમ', 'ન્યાસ', 'વ્યાખ્યા મહાભાષ્ય', 'નાક્યપદીય' વગેરેનો તેમજ ભોજ જામસેન વરચ્ચિ, ભોપ દેવ વગેરે અથમરોનો ઉત્તેખ મ્યો છે^{૧૮} તેમા ભટ્ટિા યનો પચ્ચ સમાવેશ તેમણે મ્યો છે અને તેના એક પ્રયોગની ચર્ચા 'પ્રસાદ' ટીકમા (ભા ૨, પ ૬૧૭) કરી છે

પ્રત્રિયાસર્વસ્વ (ઈસ ૧૧૮૦-૧૮૨૬)

'ધાતુકાવ્ય નામે એક શાસ્ત્રમાવ્યના મ્તાં નારાયણુ ભટ્ટ 'પ્રત્રિયાસર્વસ્વ' નામના આ પ્રસિદ્ધ મથના કર્તા છે રામચદ્રની 'પ્રક્રિયામૃદુહી'ના નમૂના પર આ અથ રચાગો છે, એમા પ્રક્રિયાનુ ત્ર પૂર્ણ સ્વરૂપ જણાવવામા આવ્યુ છે, તેથી આનુ નામ 'પ્રત્રિયાસર્વસ્વ' રાખવામા આવ્યુ છે 'પ્રક્રિયામૃદુહી' અને 'સિદ્ધાન્તકોમુદી' કરતા આ અથની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમા પાણિનિના બધા જ સૂત્રોનું ઉદ્ધરણ થયુ છે આ અથ ચાર ભાગમા પ્રમશિત થયો છે તેના પ્રથમ બે ભાગ જે દ્વાન ઉપનમ્ધ થાય છે, તેમા ભટ્ટિના કુન ૯ પ્રયોગો મળે છે^{૧૯}

સિદ્ધાન્તકોમુદી (૧૭મી સદીનો પૂર્વાર્ધ)

'સિદ્ધાન્તકોમુદી' નામનો ભટ્ટોજી દીક્ષિતનો આ અથ વિદ્વજ્જનોમા તેમ જ વ્યાખ્યાનના અભ્યાસીઓમા વધારે પ્રિય બન્યો છે તેમણે પાણિનિના બધાજ સૂત્રોનો આમા અનતાર મ્યો છે, એટલુ જ નહીં પચ્ચ એ સૂત્રોને તેમણે પ્રમણ્યવાર

ગોપીની આપ્યા છે, જેમકે સગાપ્રકરણ, પરિભાષાપ્રકરણ, સધિપ્રકરણ, સમાસ પ્રકરણ વગેરે. 'સિદ્ધાંતકૌમુદી' રચનામાં ભટ્ટોજીનું ધ્યેય પાણિનિના સૂત્રોને પૂરેપૂરા ઉપયોગમાં લેનાનું વાગે છે, તેથી તે સૂત્રોના વ્યાખ્યાનમાં ભટ્ટોજીએ પુષ્કળ ઉદાહરણો આપવાનું ધ્યેય રાખ્યું છે. 'સિદ્ધાંતકૌમુદી' રચાઈ ત્યારથી અઠગદિન સુધી અધ્યયન-અધ્યાપન માટેના સરૂત વ્યાકરણના ખૂબ જાણીતા અથ તરીકે એની ખ્યાતિ છે આમાં પણ ભટ્ટોજીએ બટિકાવ્યના ૮ જેટલા પ્રયોગોની ચર્ચા આપી છે ૨૦

પ્રાદમનોદમા (૧૭મી સહીનો પૂર્વાર્ધ)

'પ્રાદમનોદમા' નામનો આ અથ ભટ્ટોજી દીક્ષિતે 'સિદ્ધાંતકૌમુદી' પર ટીકારૂપે રચેલો છે, પણ તે સ્વતંત્ર અથ જેટલો મહત્વનો છે. આ અથમાં એક તરફ ભાષ્યસિદ્ધાંત અને કૈયના અભિપ્રાયોનું અનુવ્યાખ્યાન કરવાનો, તે બીજી તરફ 'પ્રક્રિયાકૌમુદી' અને 'પ્રક્રિયાપ્રકાશ'નું ખડન કરવાનો ઉદ્દેશ છે આ અથમાંની ઉલ્લાસિ સૂત્રો વિશેની ભટ્ટોજી દીક્ષિતે કરેલી ચર્ચા ઘણી ઉપયોગી છે ૨૧ આ અથ 'શબ્દકૌસ્તુભ' પછી રચાયો છે તે ભાષ્યવાર્તિકાનું સમર્થન ખૂબ પરિશ્રમપૂર્વક કરે છે તેમાં ભટ્ટિ, માન અને શ્રાવણના મહાકાવ્યોમાંથી પ્રોક્ષે રજૂ કર્યા છે આ અથમાં બટિકાવ્યના લગભગ ૫૬૨ પ્રયોગોની ચર્ચા મળે છે ૨૨

શબ્દકાસ્તુભ (૧૭મી સહીનો પૂર્વાર્ધ)

ભટ્ટોજી દીક્ષિતે રચેલા આ 'શબ્દકૌસ્તુભ' નામના અથમાં તેમની વિદ્ધ જોગ્ય પ્રતિભા પૂરેપૂરી પ્રકાશી છે તેમણે પોતે જણાવ્યું છે તેમ મહાભાષ્યે પ્રયોદિના સિદ્ધાંતોથી મનાસાગરમાંથી આ શબ્દકૌસ્તુભ રૂપી મહિને પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે. આ અથમાં પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીના ક્રમે સૂત્રોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે

આ અથમાં મહાભાષ્યના સિદ્ધાંતોના વ્યાખ્યાન ઉપગત ભટ્ટોજી દીક્ષિતના સમય સુધી વિકસેલ અને લાઠુંદરિ વગેરે સિદ્ધાંત સ્થાપકોએ વિસ્તારેલ ભાષ્ય સિદ્ધાંતનું પરિશીનન પણ મળે છે, તેથી એનું મહત્વ વધારે છે અષ્ટાધ્યાયીના ચાલુ અધ્યાય સુધીના સૂત્રો ઉપર જ આમાં ટીકા મળે છે તેમણે મહાભાષ્યના સિદ્ધાંતોના સમર્થનમાં ભટ્ટિના દેટનાકે પ્રયોગોને ઉદાહરણ તરીકે આપ્યા છે આ અથમાં ભટ્ટિના લગભગ ૩૭ જેટલા પ્રયોગોની ચર્ચા મળે છે ૨૩

વાલમનોગમા (૧૭મી સહીનો અતલાગ્રમ)

‘સિદ્ધાતદીમુદી’ પર સત્તરના સહીના અતલાગ્રમ થયેલા તાત્પર્યના આધુનિક વૈયાકરણ વાસુદેવ દીક્ષિતે ‘બાલમનોરમા’ નામની આ ટીકા રખી છે ‘સિદ્ધાત દીમુદી’ને સગળતાથી સમજવામા આ ટીકા ખૂબ મદદરૂપ થાય તેમ છે ભટ્ટોજ દીક્ષિતના જ્ઞદર્ભવ્યનોને ‘બાલમનોરમા’ સગસ રીતે સમજાવે છે તેમા પણ ભટ્ટિના પાચેક પ્રયોગોનો ઉદ્દેશ્ય મળે છે ૨૪

પરિભાષેન્દુજેશ્વર (ઈસ ૧૬૫૦થી ૧૭૩૦)

નાગેશભે ‘પરિભાષેન્દુજેશ્વર’ રચ્યા પછી, પરિભાષા અંગેના મધ્યમ થ પાર્શ્વભૂમિમા પડી ગયા અને પરિભાષાના અધ્યયન અને અધ્યાપન માટે આ એક જ મધ્યમ પ્રચલિત થયો છે તેના પછી પરિભાષાઓ પર એક પણ નોંધ પાત્ર મધ્યમ રચાયો નથી, જે રચાયો છે તે મોટેભાગે તેના પરની ટીકારૂપે જ રચાયો છે તેમણે પોતાના પૂર્વે રચાયેલા બધા જ વ્યાકરણશાસ્ત્રના મથોનો ધણો જીડો અભ્યાસ કર્યો છે અને તેમના એ જ્ઞાનનો નિચોડ આ મધ્યમા મળે છે ૨૫ તેમણે આ મધ્યમ (૫ ૩૮૧)મા પણ ભટ્ટિના એક પ્રયોગની ચર્ચા કરી છે

ધાતુદીપિકાવ્યાસ્યા (૧૮મી કે ૧૯મી સહી)

મુખ્યબેધ વ્યાકરણના કર્તા બોપદેવે (૧૪મી સહી) ‘કવિમ્લપદુમ’ નામના ધાતુપાઠને નગતો મધ્યમ લખ્યો છે તેના પર દુર્ગાદાસ વિદ્યાવાગીશે ‘ધાતુદીપિકા’ નામની બેરખ્યા લખી છે ધાતુમેના વિવિધ અર્થ આપીને તેના સમર્થનરૂપે મહાકાવ્યો રંગેરમથી ઉદાહરણ આપતા આ ટીકામધ્યમા પણ ભટ્ટિના ઓળખા ઓળખા પચામ પ્રયોગોનો ઉદ્દેશ્ય મળે છે ૨૬

આ ઉપરાંત ફેચ વિહાન શ્રી રેનુએ ફેચબાષામા સપાદન કરેલી ‘કુવૃ’ ના પ્રસ્તાવનાખંડમા જણાવ્યા પ્રમાણે, ૨૭ તેમજ શ્રી વીન્ટરનીટ્ટએ એમના છતિ દાસમા જથા ના પ્રમાણે કમદીશ્વરના ‘સમ્પ્રિતમાર’ ચામરણમા ભટ્ટિના પ્રયોગોના વારવાર નિર્દેશ થયો છે ૨૮ મુધિશિર મીમાસકે નેપ્થુ છે, તેમ શ્વેતવનવાસી નામના ‘પચપાદી ઉણાદિવૃત્તિ મારે પણ ભમ ના બે પ્રયોગો (મ્નો ૧૧ અને મ્નો ૩૩)ની ચર્ચા અનુક્રમે ‘ઉણાદિવૃત્તિ’ના સૂત્ર ૨૮૦ અને સૂત્ર ૩૧૧૧ પર વ્યાખ્યાન કરતા કરી છે શ્રી મીમાસકે એ પણ નોંધ્યું છે કે ‘દરિનામામૃત’ વ્યાખ્યાના ૧૪૬૩મા મૃતમા ભમ ના મ્નો ૩૩ માના એક પ્રયોગની ચર્ચા થઈ છે ૨૯

૨. અલંકારશાસ્ત્રના અંગે

ભોજ(૧૧મી સદી)ના 'સરસ્વતીકંઠાલરણ્ય'ના પ્રથમ પરિચ્છેદમાં (૧.૪૭) 'વ્યય' નામના રોપના ઉદાહરણ તરીકે ભટ્ટિકાવ્યનો શ્લોક ૪.૪ આપવામાં આવ્યો છે, જ્યારે તેના બીજા પરિચ્છેદમાં ચમકનાં ઉદાહરણ તરીકે ભટ્ટિકાવ્યના દસમા સર્ગમાંથી પાંચ શ્લોકો (૬, ૯, ૧૧, ૧૫, ૧૭) આપવામાં આવ્યા છે.

ભોજે તેમના બીજા અંગ 'શૃંગારપ્રકાશ'ના તૃતીય પ્રકાશમાં (પૃ. ૧૦૪) 'ભટ્ટિકાવ્ય'ના શ્લો. ૧૩.૨૭ને 'એકાન્તરાખ્યાત'ના અને શ્લો. ૧૩.૨૮ને 'નિરન્તરાખ્યાત'ના ઉદાહરણ તરીકે આપ્યા છે. તેના નવમ પ્રકાશમાં (પૃ. ૩૧૯) મહાકવિઓ કે નાટકકારો મહાકાવ્ય કે નાટક લખતાં, પ્રાસંગિક રીતે ધણીવાર કાંઈને કાંઈ સાંજને ઉદાહત કરતા હોય છે, તેનું ઉદાહરણ આપતાં ભોજે કહ્યું છે કે કવિ ભટ્ટિ ભટ્ટિકાવ્યમાં રામકથાને વર્ણવતાં ચંદ્રાનુશાસનને ઉદાહત કરે છે. 'શૃંગાર'ના એકાદશ પ્રકાશમાં (પૃ. ૪૭૭) કાવ્યશાસ્ત્રના ઉદાહરણ તરીકે 'મુદારાક્ષસ'ની સાથે ભટ્ટિકાવ્યનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તે જ પ્રકાશમાં (પૃ. ૪૭૧) નીતિશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલા 'પંચાંગમન્ત્ર'ને દર્શાવતાં ૨.૬૧માં ભટ્ટિકાવ્યનો ઉલ્લેખ છે. આ જ અંગના અઠારમા પ્રકાશમાં (પૃ. ૭૨૨) ધીરોદ્ધત નાયકના લક્ષણોના સંદર્ભમાં લા.કા.નો શ્લો. ૧૪.૧ આપવામાં આવ્યો છે.

મમટે (૧૧મી સદી) 'કાવ્યપ્રકાશ'ના સાતમા પ્રકાશમાં (પૃ. ૨૯૭) વાક્ય-ગત શ્રુતિકંઠ રોપના ઉદાહરણ તરીકે લા.કા.ના શ્લો. ૧.૨ ને આપ્યો છે, જ્યારે દસમા ઉલ્લાસમાં (પૃ. ૭૩૧) એકાવર્ણી અલંકારના ઉદાહરણ તરીકે લા.કા.નો શ્લોક ૨.૧૯ આપ્યો છે. રુચ્યક (૧૨મી સદી)ના 'અ.સ.માં' (૧. ૧૪૧) પથ્ય એકાવર્ણી અલંકારના દૃષ્ટાંત તરીકે લા.કા.નો ઉપરોક્ત શ્લોક આપવામાં આવ્યો છે. મંખકના અંગ 'સાહિત્યભીમાંસા'માં (૧. ૫૭) 'શૃંગાર'ની જેમ જ 'એકાન્તરાખ્યાત' અને 'નિરન્તરાખ્યાત'ના ઉદાહરણ તરીકે લા.કા.ના શ્લો. ૧૩.૨૭-૨૮ આપવામાં આવ્યા છે, અને કાન્નરમાં આવતા અસાધુ પ્રયોગોના ઉદાહરણ તરીકે આ જ અંગમાં (પૃ. ૧૫૮) લા.કા.નો શ્લો. ૬.૨ આપવામાં આવ્યો છે. દેમચંદ (૧૨મી સદી)ના 'કા.અનુ.'માં અતિશયોક્તિ અલંકારના ઉદાહરણ તરીકે (પૃ. ૩૪૯) લા.કા.ના શ્લો. ૨.૧૯ અને ઉત્પ્રેક્ષાના ઉદાહરણ (પૃ. ૩૬૮) તરીકે શ્લો. ૨.૪૭ આપ્યો છે.

વિખનાથે (૧૪મી સદી) તેમના 'આ.દ.'માં (પૃ. ૫૯૭) એકાવર્ણી અલંકારના ઉદાહરણ તરીકે લા.કા.નો શ્લો. ૨.૧૯ આપ્યો છે. મોટાભાઈના અંસદરશનાં (૧૫મી સદી) નામ દીધા વચ્ચે જ તેમના શ્લોકો અલંકારોના દૃષ્ટાંતો તરીકે દાંકે છે.

૩. સુભાષિતસંગ્રહો

નીચેના સુભાષિતસંગ્રહોમા પણ ભટ્ટિકાવ્યના શ્લોકો મળે છે. ૪૬૬૫ (૧૩મી સદી) મળીત 'સુકિતમુક્તાવલી'મા ભટ્ટિકાવ્યનો એક શ્લોક (૧૧૦૧) મળે છે,^{૩૦} બ્યારે શાઈગધર (૧૩મી સદી) વડે સંગૃહીત 'શાઈગધરપદ્ધતિ' નામના સુભાષિતસંગ્રહમા ભટ્ટિકાવ્યના બે શ્લોક (૧૮, ૨૧૮) મળે છે^{૩૧} પ'નભદ્રેય મળીત પ્રસિદ્ધ સુભાષિતસંગ્રહ 'સુભાષિનાનાવિ'મા ભટ્ટિકાવ્યના પાંચ શ્લોક (૨૧, ૨૬, ૩૯, ૨૧૮, ૧૧૨૧) મળે છે.^{૩૨}

૪ છંદશાસ્ત્રના અધ્યયન

ક્ષેમેન્દ્ર (૧૧મી સદી)રચિત 'સુવ્રતતિલક', એ છંદશાસ્ત્ર પરની કૃતિ છે તેના નીળ વિન્યાસમા (૩.૪) 'ભટ્ટિકાવ્ય'નો 'લૌમકકાવ્ય'ની સાથે કાવ્યશાસ્ત્ર તરીકે ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે

છંદશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ગગાદાસ રચિત 'ઝંદોમન્દરી'મા રચિત, અમ્મ લલિત, તત્તુમધ્યા, નન્દન અને આર્યાગીતિ-એ પાંચ છંદના ઉદાહરણ તરીકે અનુક્રમે લક્ષના શ્લોકો ૧.૧, શ્લોકો ૮૧૩૧, શ્લોકો ૧૦૧૨, શ્લોકો ૧૦૨૭ અને શ્લોકો ૧૩૧ આપવામા આવ્યા છે^{૩૩}

૫ પ્રબંધગ્રંથ

આશરે ઈસવી ૧૩મી સદીમા થઈ ગયેના બલ્લાલે એમની કૃતિ 'ભેન્ન પ્રગથ' (૫ ૮૨) માં પણ એક સ્થળે ભટ્ટિકાવ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

આ બધા ગ્રંથોમા મળતા ઉલ્લેખો પર નજર નાખતા એ વસ્તુ સ્પષ્ટ ઉપને છે કે વ્યાકરણવિષયક વિનિષ્ઠ ગ્રંથોમા ભટ્ટિકાવ્યનો ઉલ્લેખ પ્રમાણમા વધારે મળે છે.

ભટ્ટિકાવ્યના અન્ય કારોને ઉદાહરણ કરતા દસમા સર્ગના કેટલાક શ્લોકોનો ઉલ્લેખ, અન્ય કારશાસ્ત્રના અમુક ગ્રંથોમા, યમક, એકાવલી, અતિશયોક્તિ ને ઉત્પ્રેક્ષા જેવા ઘોડાક જે અન્ય કારોના ઉદાહરણ તરીકે થયો છે. ભાષિત્વ અને માધુર્યને ઉદાહરણ કરવાના ભટ્ટિકાવ્યના નવા પ્રયોગની ગાંઠને લાગ્યે જ નોંધ લીધી જણાય છે, તો તેરમા સર્ગમા પ્રયોગમયના ભાષાસમાવેશના ધણા પ્રયોગોને 'અમરકોશ'ના વૃત્તિકાર સર્વાનંદે વ્યાકરણદૃષ્ટિથી પ્રમાણભૂત ગણીને ટાંક્યા છે. ભટ્ટિકાવ્યના એક બે શ્લોકોને અન્ય કારશાસ્ત્રનીઓએ દોષના ઉદાહરણ તરીકે પણ આપ્યા છે. આ ગ્રંથોમાં, ભટ્ટિકાવ્યનો કાવ્યશાસ્ત્ર તરીકે તેમજ કાવ્યમા આનુષંગિક રીતે વ્યાકરણને ઉદાહરણ કરતા મહાકાવ્ય તરીકે પણ ઉલ્લેખ મળે છે

નુભાવિતસપ્રલોભા, ભટ્ટિકાવ્યના ખીજ સર્ગમાના ચરદનર્ણુનના કેટલાક શ્લોકો અને અગિયારમા સર્ગમાના ગણેશીઓની પ્રભુચક્રીકાના વર્ણનમાનો એક શ્લોક અપ્રલોભો છે, તે જદશાસ્ત્રના પ્રલોભા, સસ્કૃતમા ઓછા પ્રયોગ્યતા કેટલાક છદોના ઉદાહરણો ભગમાથી અપાયા છે.

ઈ અર્વાચીન વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો

ભટ્ટિકાવ્યના સપાદકોએ તથા અન્ય અર્વાચીન વિવેચકોએ ભટ્ટિકાવ્યનો અભ્યાસ કરી, મહાકાવ્ય તરીકે તેમજ શાસ્ત્રકાવ્ય તરીકે તેનું મૂલ્યાંકન કરતા તે નોંધપાત્ર અભિપ્રાય આપ્યા છે તે, કાનકમાનુસાર અહીં આપ્યા છે

શ્રી એચ જી કાનકજીએ એમના 'Miscellaneous Essays,' Vol II, 1873 માના સમ્પૂર્ણ અને પ્રાકૃત કાવ્ય ઉપરના એક નિગૂઢમા ભટ્ટિકાવ્ય વિશે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે 'આ સીધું (ભટ્ટિકાવ્ય) ધરાવતું કાવ્ય શમના પગલેમો વિશે છે તે ૨૨ સર્ગોનું બનેલું છે વ્યાકરણના નિયમોને વ્યાપકારિ રીતે ઉદાહરણ કરવાના ઉદ્દેશથી રચાયેલું હોવામાં આ કાવ્ય રીતીની એવી એક નિહતાપૂર્ણ છટા દર્શાવે છે, કે જેની નિરક્ષણ રૂપાખ્યાનવાળા શબ્દો તર તર આવે છે તેની રીતી દુર્બોધ પણ નહીં કે મદગી પણ નથી સસ્કૃત સાહિત્યની શિષ્ટ કૃતિઓમા આ કૃતિની ગણના થાય છે'

મારેશ્વર ગમચંદ કાળે, જેમણે ભટ્ટિકાવ્યના પ્રથમ પાંચ સર્ગોનું અંગ્રેજી ભાષાતર આપે છે તે ૧૮૮૭મા સંપાદન કર્યું, તેમણે તે પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યો છે '

'આ (મદ કાવ્યના) નજીક ભટ્ટિકાવ્યને તાથ પાડતા પદેના, કવિતાના નામ્યમ હાગ વનારણ નીખવાતો ઉત્તર રાખીને, ભણે કવિ તરીકે પોતાના માંમાં તે અપાર મુશ્કેલીઓ ખડકી દતી, તેના ખ્યાન આપણે મનમા ગમવો ને જો, અને મનનો મમગપણે વિચાર કરતા અપણે કાવ્યને જોઈએ કે કવિએ કાવ્ય અને વ્યક્તિને શાંતિચર્મી નુચકી સાધનનું નજીક અરુચ જેવું કામ ને માથે લીધું હતું, તેને તે મદદને પાર પાડી શક્યા ને આ દૃષ્ટિએ ભટ્ટિકાવ્ય એ સસ્કૃત ગદ્યકાવ્યની તરીકે ખ્યાલ એક ત્રિને મળેલા અતેડ વિદ્યુત્ત ચિદ્ર ગદી રહેશે. માનવમનના અત્યંત પ્રદાનને અર્થની ભરિયા એક અનોખી આકાશ દતી, જે તેમણે ગમ કર્યું છે એ પોતાના મુખમા મૂકેલા કમોથી સ્પષ્ટ નજીક છે. એ તેમ, એ પેર મરજીર તરીકે કદિદમેક મરે સસ્કૃત સાહિત્યના અદ્યકા એકાકી તાથ તરીકે જે પ્રગટના રહેશે'

શ્રી હમળાશ કર આણુશ કર ત્રિવેદીએ ભટ્ટિકાવ્યની સરોધિત આવૃત્તિનું ઈસ ૧૮૯૮માં બે ભાગમાં સંપાદન કર્યું તેની અગ્રેજ પ્રસ્તાવનામાં તેમણે નીચે પ્રમાણે પોતાનો મત વ્યક્ત કર્યો છે.^૩

‘ભટ્ટિકાવ્ય ખૂબ ખ્યાતિ ધરાવતી કૃતિ છે વ્યાખ્યાનના મુદ્દાઓની બાબતમાં તેને પ્રમાણભૂત ગણનામાં આવે છે તેના પરના પ્રચીન ટીકાકારો જણાવે છે, તેમ જ મહાકાવ્ય છે વ્યાકરણના નિયમો ઉદાહરત કરવાના ખાસ ઉદ્દેશ સાથે રચાયેલું હોવાથી, આ કાવ્ય સૌંદર્યની બાબતમાં ખીજા પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યોની તોફાને આવે, એવી આશા રાખી શકાય નહીં, છતાં કૃતિને ન્યાય કરના ખાતર કહેવું જોઈએ કે આ કૃતિ ગદ્ય રીતે નીરસ કે શુષ્ક નથી, અને એમાં એવા ધણા શ્લોકો છે કે જેમની ગદ્ય પણ મહાકાવ્યના ઉત્કૃષ્ટ શ્લોકોની સાથે સરખામણી કરી શકાય’

શ્રી વિનાયક નારાયણ શાસ્ત્રીએ, ઈસ ૧૯૦૪ માં સંપાદિત કરેલા ભટ્ટિકાવ્યની પ્રસ્તાવનામાં તેનું મૂલ્યાંકન નીચેના સંસ્કૃત શ્લોકમાં કર્યું છે^૪

વ્યાકૃત્યા કોશછન્દોમ્યામલ્લ કૃત્યા રસેન ચ ।

પન્ચકેનાન્વિત કાવ્ય ભટ્ટિકાવ્ય તિરાજત ॥

(વ્યાકરણ, ગદ્ય, છંદ, અને રસ—એ પાંચ વડે યુક્ત એવું આ ભટ્ટિકાવ્ય શોભે છે)

ઈસ ૧૯૨૧માં અગ્રેજીમાં પ્રમુખિત થયેલા ‘સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ’ (History of Sanskrit Literature)ના લેખક શ્રી એ. જી. ક્રાઈ ભટ્ટિકાવ્ય વિશે આમ લખે છે^૫ ‘આનંદ અને ક્ષયદો, એ બંનેનો સમન્વય કોઈ રીતે ખરાબ યોગના તો નથી જ અને હિંદના લોકો તો આનાકાની વિના ભટ્ટિકાવ્યને મહાકાવ્યને સ્થાને બેસાડે છે, પણ કોઈ પણ સાચી અભિરુચિ ધરાવનાર વ્યક્તિ તેને આ સ્થાનને નાચક ગણી શકે કે કેમ તે સમસ્પદ છે સાચી વાત એ છે કે પોતે સ્વીકારેલા વિદ્વાનના લઘનના સ્વરૂપ તેમજ અતિ ચતુરતાના કથાન—બંનેના વિચાર મરતા કહી શકાય કે ભટ્ટિકાવ્યના કદર અને મજાના શ્રોતા આપે છે અને એની ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટિએ તો ભટ્ટિકાવ્ય ગમ અને અસરમારક શ્રોતા રચી નાખે છે’

શ્રી કૃષ્ણભાગ્યારીયર ઈસ ૧૯૩૭માં બંગાળ પડેના, એમના રિપાઈટ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ (History of Classical Sanskrit Literature)માં

ભટ્ટકાવ્યની લોકપ્રિયતા

ભટ્ટકાવ્ય વિશે લખે છે કે, 'ભટ્ટકાવ્ય એ અતિશય ખ્યાતિ ધરાવતી કૃતિ છે. પ્રકીર્ણ, અધિકાર, પ્રસન્ન અને તિડન્ત-એમ ચાર કાડમા આ કૃતિ વ્યાકરણના નિયમો, અનકારો અને અલકારશાસ્ત્રના કેટલાક મુનાઓને ઉદાહરણ કરે છે, પણ (આમાં) ઘણીવર આપણે ખરેખર ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યતત્ત્વ ધરાવતા પ્રોદો જોઈએ'

શ્રી સુનંદસંપ્રતા અને સુકુદે ઈસ ૧૯૪૩મા પ્રકાશિત થયેલા એમના 'સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ' (History of Sanskrit Literature) માં ભટ્ટકાવ્ય વિશે નીચે પ્રમાણે લખે છે કે 'કવિ ભટ્ટના ગુણપદો એ કદેબુ જોઈએ કે એમનું કથાન લાગા અતરાયોથી અનરોધાયા વિના મુક્તપણે આગળ વધે છે એમની રીતી વ્યાકરણશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી જરા અછકડ અને ભારેખમ ગેવા છતાં ગૂચવનારી ગ્યના અને કૃતિમ સમાસોની જટિલતાથી મુક્ત છે વળી, શબ્દ અને અર્થની અનિવાર્ય રમત દેવા છતાં એમના વિચારોમાં દુર્બોધતા નથી અને એમની પદ્યરેખીમાં સરળતા પ્રિવિધતા અને હવતપણું છે પોતાના સમ્પ્રદાયીન કવિઓ કરતા ભટ્ટની ઝોનિમ દર્શિતશક્તિ ઓળા છે આ કૃતિ દનાદૌશન્યનો મોટો વિન્ય દર્શાવે છે, અને પછાતા તેના નમૂનાઓ કરતા વધારે વ્યવસ્થિત રીતે રચાયેલી છે ભટ્ટની વિદ્વતાએ નિહાનેને પ્રસન્ન કર્યા છે તે બરાબર છે, પણ પોતે જ લાદેના આ કૃતિમાંના રાપને લીધે, એમની દર્શિતશક્તિની મર્યાદા ખૂબીઓ મારી જાય છે. એમની કૃતિના નમુના અત્તાની ધણા ઓળા લોકો નોધ લે છે, પણ એના ઉત્કૃષ્ટ અશોને પણ તેમના કમનસીમ દર્શિતશક્તિને લીધે ખૂન અન્યાય થાય છે'

ઈસ ૧૯૬૨મા બદાર પડેના સંસ્કૃત સાહિત્યના નવા ઇતિહાસ (New History of Sanskrit Literature) ના લેખક શ્રી કૃષ્ણચૈતન્ય ભટ્ટકાવ્ય વિશે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપે છે

'ભટ્ટ, વિદ્વાનો દર્શિતશક્તિ પર સમમન્યો વિન્ય દર્શાવે છે.. આ કાવ્યનું અમધાગળ પાસુ એ છે કે આ મદામત્ય વ્યાકરણ અને અતકર-શાસ્ત્રના નિયમો ઉદાહરણ કરવાના ચોક્કસ ઉદ્દેશપૂર્વક રચાયું છે માનિત્ય સવેદનશીલતાને આની મદતવાકટા ન રુને, પણ ભટ્ટને પોતાની કૃતિથી મતોય છે તેમજો પોતાના રુદોમા આ કાવ્યને વેવાકજે મારે 'દીપગ્નિ' અને બાકીતાઓ મારે 'આધ્યાત્મિક દાદમા આગસી' જેટલું કહ્યું છે જરા મત્ય આખ્યા-ગ્ય છે, તેથી ભુદિશાળીઓ મારે ઉત્સાહમુ અને બકીનાઓ મારે મુ. ૧ પડે એવું છે, એન પણ તેમજે કહ્યું છે તેમ છતાં પણ બ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે ઉદાત્ત નાયકોને વ્યાકરણ શીખવના શીખવના પણ એ તટલાક સુદર

કવ્યમય શ્લોકો રચ્યા નાથે છે, ત્યારે આપણે આ લેખકની પ્રશ્ન સા ક્ષો નાર રહી શકતા નથી.

શ્રી કુંહન રાજાએ 'સંસ્કૃત સાહિત્યનું સર્વેક્ષણ' (Survey of Sanskrit Literature, 1962) નામના ઇતિહાસમાં ભટ્ટિકા ય વિશેનો પોતાનો મત દર્શાવતા કહ્યું છે, 'પોતાના માર્ગમાં એમણે પોતે જ જીલા કદેતા અનરોધેનો વિચાર કરતા આપણે કળૂન કુતુબેઈએ કે પોતાના અનરોધેને તે ખૂબ સફળતાપૂર્વક વટાવી શક્યા છે એમની લાષામાં અને વિષયની રજૂઆતમાં નાદર્શ રહેલું છે આ મધ્ય મહાન યની સરખે લાષા છે આમાં રિદ્ધત અને પેશિયારીનો મધ્યમ્ના સાથે સમન્વય થયો છે ભટ્ટિ માનવભાવોને સવેદનશીનતાથી આલેખનાર પ્રતિભાસ ધન્ય રહ્યાકવિ છે, તે કરતા બાલ્યુત વિદ્વાન અને કા ન્કન ના મસખના બાલુમાર વધારે છે.'

શ્રી મનદેવ ઉપાધ્યાયે દ્વિતીયા લખેલા 'સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ (સંસ્કૃત સાહિત્યકા ઇતિહાસ, ૧૯૬૫)માં કહ્યું છે^{૧૦} કે 'ભટ્ટિમાં ધણુ જોયા પ્રકારની નૃત્યવશકિત હતી, તેનું પ્રમાણુ ભટ્ટિમધ્યતા કેવળ પાત્રોની ઉક્તિઓમાંથી મળી રહે છે પ્રાકૃતિક દસ્થાનુ રમણીય વર્ણન કરવામાં મવિન ભટ્ટિની શક્તિ ખાસ ખીની જાડે છે બારમાં (અગિયારમાં) સૂત્રમાં પ્રાત કાળનું મમનીય વર્ણન મળે છે સારાશ એ છે કે મવિતાના વિષયમાં ભટ્ટિમધ્ય ન્યૂન મ્શાનુ લાગતું નથી મવિ ભટ્ટિ પોતાના પ્રયાસમાં પ્રશસનીય રીતે સફળ થયા છે.'

વાચસ્પતિ ગૌરલા દ્વિતીયા લખેલા 'સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ (સંસ્કૃત સાહિત્ય વા ઇતિહાસ', ૧૯૬૭)માં મ્હે કે^{૧૧} કે, 'ભટ્ટિ મૂળમાં વૈયાકરણ અને અન મરશાત્રી છે, જે વ્યુત્પત્તિ (વિદ્વાન થયા ઇચ્છતા) સુકુમાર છુદ્ધિતાળા રાગકુમારો અને લાગિ મ યમાર્ગના પચિકો માટે વ્યાકરણ અને અન કારશાત્ર ના સિદ્ધાંતોને મધ્યને બદલે નિમજ્જ કરે છે ભટ્ટિ વ્યાખ્યાનશાત્રનો ઉપદેશ કરનાર મવિ દે લારવિમાં કાલિદાસોત્તર મ યનો પાકિત્યપ્રદર્શનની પ્રજ્ઞિ અને મનાતમ સીધવનો એ પક્ષ દેખાય છે તો ભટ્ટિમાં ખીજે પક્ષ દેખાય છે

Bhattikāvya A Study, નામના ગ્રંથ (૧૯૬૬)ના લેખક મી સત્ય પાલ નાર ગ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે^{૧૨} 'સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં, ભટ્ટિ મધ્ય સમયના અને ઉદ્દેશની દૃષ્ટિએ એ આગળ પડતું રહ્યાકવ્ય છે લામ્બ અને દીએ મહાકાવ્યના લક્ષણો દર્શાયા એ પહેલા ગ્યાયેનુ આ મહાકાવ્ય

ભટ્ટિકાવ્યની લોકપ્રિયતા

પછીના કવિઓ માટે નમૂનારૂપ બની રહ્યું. આ કાવ્ય, મહાકાવ્યે ભુદ્ધિમતા તરફનો જે વળાંક લીધો તેને દર્શાવે છે.

ભટ્ટિકાવ્યનું અંગ્રેજી ભાષાતર (૧૯૭૨) કરનાર ઇટાલિયન વિદ્વાન ડૉ. જી. જી. લીઓનાર્ડી તેમના પુસ્તક (Bhaṭṭikavyam—Translation and notes)ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે: ૧૩ ‘દશરથના પુત્ર રામનો વૃત્તાન્ત વર્ણવવાની તથા વ્યાકરણ અને અનુકરણ (artificial stylistics)ની નિયમો ઉદાહૃત કરવાનાં દ્વિવિધ યોજના પાર પાડવાના ઉદ્દેશથી રચાયેલું આ કાવ્ય વૈચારિકો માટે હીપતુલ્ય છે અને ખીમ્બો માટે અધના કાયમા આરસાં સમાન છે. આ કાવ્ય ‘સર્વાનુમતે સસ્કૃતની સૌથી અધરી કાવ્યકૃતિઓમાંનું એક છે.’

શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધુનના ઈ.સ. ૧૯૪૨માં પ્રકટ થયેલા ‘દિગ્દર્શન’ નામના લેખસંગ્રહમાં, ‘ગુજરાતનું સસ્કૃત સાહિત્ય’ લેખમાં ‘ભટ્ટિકાવ્ય’ વિશે તેમણે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યો છે.^{૧૪}

‘ઈ.સ.ના સાતમા સૈકાથી આપણા ઇતિહાસના ભૂમિ વધારે દૃઢ થાય છે...પણ તે શતકને હીપાનનાર કૃતિ તો મહાકવિ ભટ્ટિનાં છે. મન્યતો ઉદ્દેશ પાણિ- નિના સૂત્રોનાં ઉદાહરણો આપવાનો છે, પણ તે ઉદાહરણો રામાયણની કથામાં ગૂંથી કાવ્યના આનંદ સાથે વ્યાકરણનું શિક્ષણ જોડ્યું છે. મન્યતે અતે કવિ કહે છે: હીપતુલ્યઃ પ્રવ-ધોઽય ...’ પરંતુ આમ વ્યાકરણશિક્ષાને પ્રધાન ઉદ્દેશ તરીકે અત્યાધી કવિ પોતે જ પોતાના કાવ્યને અન્યાય કરે છે, કારણ કે કેટલાક ભાગમાં કવિએ રસને મિનકુલ ક્ષતિ પહોંચાડ્યા વિના બહુ સદૃશ રીતે વ્યાકરણના ઉદા- હરણો ગોઠવી દીધા છે અને થોડાક સર્ગો રસ અને અનુકરણના ઉદાહરણથી પણ મનોહર અને સુશોભિત થયાં છે, તેમજ શરદ, વ્યદોદય વગેરેના વર્ણનો; તેમજ નીતિશાસ્ત્રના ધણી સવાદો પ્રથમ પદ્ધતિના સસ્કૃત કવિઓમાં ભટ્ટિની ગણના કરાવે તેના છે.’

શ્રી રસિકપાન છાંટાવાવ પરીએ ઈ.સ. ૧૯૧૧માં કાશ્મીરમાં ભરાયેલા ઓન ઇન્ડિયા ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સના ૨૧મા અધિવેશન પ્રસંગે, વિભાગીય પ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનમાં ભટ્ટિકાવ્ય વિશે નીચેના ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે.^{૧૫}

‘વનભાંએ શિષ્ટ સસ્કૃત સાહિત્યમાં કરેલું નોંધપાત્ર પ્રદાન તે ભટ્ટિકાવ્ય છે. ભટ્ટિએ પોતે હેલા પ્રયોક્તાં આ કાવ્ય વિશે જે ‘હીપતુલ્ય પ્રબધ’ વગેરે કહ્યું, તેને લીધે તેમજ ક્ષેત્રે ‘સુષ્ટતિવક’માં તેને કાવ્યશાસ્ત્ર કહ્યું, તેને લીધે ભટ્ટિકાવ્ય વિશે એક જાતનો પૂર્વગ્રહ બધાઈ ગયો છે. જે લોકોએ આ કાવ્યનો

જિંઠા અભ્યાસ કરવાની મહેનત લીધી છે, તેમણે ભટ્ટિકાવ્યની મહાકાવ્ય તરીકિની ખૂબીઓને માન્ય કરી છે.

ભટ્ટિકાવ્ય વિશેના અર્વાચીન વિદ્વાનોએ દર્શવેદના ઉપરોક્ત અભિપ્રાયોની સમીક્ષા કરતાં જણાવ્યું છે કે તેમણે આ કૃતિના કાવ્યસ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખી, તેની ખૂબીઓ અને ખામીઓને દર્શાવી મહાકાવ્ય તરીકે તેને પ્રશસ્ત્ય ગણી છે. સગલમ પદા વિદ્વાનોએ નોંધ્યું છે કે, ભટ્ટિકાવ્યના કાવ્યમાં વ્યાકરણ રજૂ કરવાનો શોખ, તેના રસારુચિમાં ખાસ નડતરૂપ થતો નથી. તેમણે ભટ્ટિકાવ્યને કહેતા આ નવા પ્રયોગની સરખામણી નોંધ લઈને, પ્રથમ જ્ઞાત શાસ્ત્રમંત્રના કર્તા તરીકે ભટ્ટિકાવ્યને બિરદાવ્યા છે.

અ-પાદટીયો

૧. લ. ગં. શાસ્ત્રી, 'મૈત્રેયકાલીન ગુજરાત,' ભા. ૧, પૃ. ૧૦૮
૨. Haraprasad Shastri, *A Descriptive Catalogue of the Sanskrit Manuscripts*, Preface, pp. xxxviii ff
૩. C. D. Dalal, *A Catalogue of Mss in Jesalmur Bhendara*, No. 83, p. 9
૪. *Ibid*, No 93 (1), p. 10, K. P. Trivedi, *Intro*, *Bhāṭṭikāvya*, p. xxiii
૫. S. P. Narang, *Bhāṭṭikāvya: A study*, p. 25
૬. K. P. Trivedi, *op. cit.*, p. xxiii
૭. દુર્ષદવૃત્તિ, પૃ. ૬૮, ૩૦, ૩૬, ૪૫, ૫૩
૮. P. V. Kane, *The History of Sanskrit Poetics*, p. 77
૯. બો. ઈ. સાહેસરા, 'મહાભારત વસ્તુપાત્રનું સાહિત્યમંડળ', પૃ. ૨૨૪
- ૧૦ જુઓ પાદટીય ૭
૧૧. T. Aufrecht, *Catalogus Catalogorum*, p. 201
- ૧૨-૧૩ K. P. Trivedi, *op. cit.*, pp. xiii-xiv, S. P. Narang, *op. cit.* p. 27
૧૪. K. P. Trivedi, *op. cit.*, p. xxiii
૧૫. માપાવૃત્તિ, પૃ. ૬૮, ૧૩૬, ૧૬૧, ૨૮૬, ૨૬૭, ૩૬૫, ૫૦૩
૧૬. દુર્ષદવૃત્તિ, પૃ. ૨૧

१७. भट्टिकाव्यम् (म), व्याख्यानपीठिका, पृ xxxiii-xxxiv
 १८. K. P. Trivedi, *op.cit.*, pp. xxiv-xxviii, P. Sriramachandrudu,
Introduction, Ekāvali, pp. 10-81
 १९. K. P. Jayaswal, *A Descriptive Catalogue of Mss. in Mithila*,
 vol. II, p. 102 २०. K. P. Trivedi, *op.cit.*, p. xiii
 २१-२३. S. P. Narang, *op.cit.*, p. 31
 २४. Eggeling, Mss. in India Office Library, No. 920, v
 २५. Aufrecht, *Catalogus Catalogorum*, p. 395
 २६. S. P. Shastri, *A Triennial Catalogue of Mss*, Vol. ix, R,
 no. 5710, p. 7661
 २७. A. N. Jani, *A Critical Study of the Naisadharacarita*, p. 71
 २८-२९. S. P. Narang, *op.cit.*, p. 32
 ३० K. P. Trivedi, *op.cit.*, p. xiii

आ-पादरीचो

- १ भाषावृत्ति, पृ. १४३, ३६५, ३६६, ४०६, ५०२
 २. K. C. Chatterji, 'Vyasa,' *Indian Historical Quarterly*, Vol.
 VII, No 3, p. 628
 ३. M. Krishnamachariyar, *History of Classical Sanskrit*
Literature, p. 793
 ४. *Ibid*, p. 252
 ५. दशमशतकाव्य, S P. Naranga, *Hemachandra's Dvās'raṣṭāṣṭakāva;*
 चौधरी गुलाबचन्द्र, जैन साहित्यका बृहद् इतिहास, भा. ६,
 पृ. ३९६-४०२
 ६. श्रेणिक चरित, सर्ग १-७, भावनगर, चौधरी गुलाबचन्द्र, उपयुक्त,
 पृ. ५०५-५०८, दीक्षित श्यामशंकर, तेरहवी चौदहवी शताब्दीके
 जैन-संस्कृत महाकाव्य, पृ. १२०-१४३
 ७. M. Krishnamachariyar, *op. cit.*, p. 252
 ८-१३. M. Krishnamachariyar, *op cit.*, pp. 145-146
 १४. मे. ए. देसाई, जैन साहित्यमे सक्षिप्त इतिहास, पृ. २५५
 १५. Levi Sylvain, *वाल्मीकीयग्रन्था*, पृ. ४९-९३, *Intro* pp. xxxi-xxxii

१८. कामिल बुल्के, रामकथा, पृ. २३३
 १९. चौधरी गुलाबचन्द्र, उपर्युक्त, पृ. ५२८
 १८-२१. M. Krishnamachariar, *op. cit.*, pp. 187-192
 २२. नीलान्ना सु शास्त्र, सोमश्रीकावर्तु साहित्य, पृ. ६८
 २३. चौधरी गुलाबचन्द्र, उपर्युक्त, पृ. ५२८

घ-पाठशेपा

१. भागवृत्तिस कलनम्, पृ. ८, ९, १०, १५, १८, २८, २९
 २. K. V. Abhyankar, *Intro.*, परिभाषाम ग्रह, pp. 21-23
 ३. ज. मो. शुक्ल, पाणिनीय स स्मृत व्य करणशास्त्र पर परातो धितिकास, पृ. १४०
 ४. क्षीरतर गिणी, पृ. ६६, ७६, २०७
 ५. पदमज्जरी, भा. १, पृ. ३३९, ३६१, ३७१, ३८५, ४४९, ५००, ५८३, भा. २, पृ. ५१, ९०
 ६. मापावृत्ति, प्र. १६, १८, ३३, ३४, ४३, ४८, ४६, ५०, ५९, ६६, ७२, ७५, ८३-८६, १०३-१०७, १०९, ११०, ११५, ११९, १२०, १२४-१२९, १३३-१३८, १४०-१४२, १५२, १५३, १५६, १६१, १६४-१६६, १६९, १७०, १७२, १७३, १७५-१७७, १९०, १९७, २०८, २१०, २२६, २३२, २४५, २५१, २७५, २८२-२८४, २८६, २९३, २९७, ३०१, ३०७, ३०९, ३२५, ३२६, ३३३-३३५, ३३७, ३४५, ३४६, ३६९, ३७५, ३७८, ३८४, ३८६, ३९५, ४०३-४०५, ४०८, ४०९, ४२८, ४२९, ४३३, ४३४, ४५२, ५००, ५०१, ५०३, ५०८, ५०९
 ७. एजन्, पृ. ९८, १३६, १५६, १६१, २८६, २९७, ३९५, ५०३
 ८. K. P. Trivedi, *Introduction*, Bhaṭṭikāvya, p. xiii
 ९. परिभाषास ग्रह, (लघुपरिभाषावृत्ति), पृ. १३४-१३५
 १०. धातुप्रदीप, पृ. १०, १४, ३३, ४४, ८४, १०१, १३३, १६३
 ११. दुर्घटवृत्ति, पृ. १८, १९, २१, २३-२७, २९, ३०, ३३, ३५, ३६, ३८-४०, ४२-४४, ४७, ४९, ५५-५९, ६१, ६२, ६४, ६७, ६९, ७२, ७४, ७५, ७७, ७८, ८३, ८६, ८९-९६, ९००, १०१, ११९, १२९, १३९, १४९, १६९, १७३, १९२

१३. परिभाषास ग्रहः, (वृहत्परिभाषावृत्तिः), पृ. १७१, २५६, २५९
१४. टीकासर्वस्वव्याख्या, काण्ड १, पृ. ३६, ३८, ३५, ७९, १२८, १७७,
काण्ड २, पृ. ५०, ५६, ६९, ११५, १६३, १८०, २२४, २३१,
२८९, २०७, ३६८.
- काण्ड ३, पृ. २६, ६१, ६२, ५९, ६६, ११७
१५. गणरत्नमहोदधिः, पृ. १५, १२९, १३२, १६४, १६७, १९३, १९९,
२६७, ३१२, ६६६, ४५६; ६६३
१६. माधवीया धातुवृत्तिः, पृ. ७३, ८०, १०७, १६६, १७१, २१८, २२६,
२६९, २५३, २८२, २८६, ३१०, ३५१, ३५७, ३५९, ३९६, ३९८,
४०६, ४११, ४१८, ४०९, ४३०, ४३९, ५१७, ५१८, ५३६, ५६०
१७. पुरपकारवार्तिकम्, पृ. ८५-८६, ९४, १०६
१८. ज. भो. शुक्ल, विपुलता, पृ. ३०८-३१८
१९. प्रशिक्षासर्वज्ञ, भा. १, पृ. ७७, ११७, ११९, १२९;
भा. २, पृ. ६४, ८९, ९६, १३५, १६०
२०. सिद्धातर्कामुदी भा. १, पृ. २७७. भा. २, पृ. ५९० भा. ३, पृ.
१९०, २०२, २०९. भा. ४, पृ. ३७७, ३९६, ६१८
२१. ज. भो. शुक्ल, विपुलता, पृ. ३६०-३४३
२२. प्रोटमनोरमा, भा. १, पृ. २८७, ३३५, ४२९, ४९५, ५०२, ५५५,
भा. २, पृ. ११ १३, ४५, ७३, ८७, १२६, २०८, २५०, ३७६
२३. शब्दकोस्तुभ, बो. १, (पा.अ. १.१)-पृ. २०. बो. २, (पा.अ. १.२-
३.२)-पृ. ८, ७०, ७७, ८०, १०१, १०३, १३१, १३२, १६८, १६९,
१७६, २००, २०८, २०८, २४१, २६५, २८३, २९६, २९७, ३३५,
३६०, ३६२, ३७२, ३७९, ३८१, ४०६, ४०५, ४०६, ४३६, ४६८; बो.
३, (पा.अ. ३.३-४.४), पृ. १७, ३६, ७७, ८८, ९८
२४. वाल्मनोरमा, भा. १-७. २७५, ५८६ भा. ४-७. ३६०, ३९५, ४४९.
२५. K. V. Abhyankar, *Introduction*, op cit., pp. 31-32
२६. विश्वन्पद्म-धातुदीपिका, पृ. ३०, ३१, ३२, ३६, ३९, ४०, ४१,
४२, ५०, ५०, ६९, ७०, ७१, ७६, ७७, ८८, ९०, ११३, १००, १२०,
१२०, १३०, १३३, १३४, १४५, १४६, १४५
२७. Louis Renou, *Jai Durgadariti*, Vol. I, p 70

२८. M. Winternitz, *The History of Indian Literature*, Vol, III, Part I, F.N. 3, p. 78
२९. युधिष्ठिर मीमांसक, संस्कृत व्याकरणशास्त्रका इतिहास, भा. २, पृ. ३८७   ३०. सूक्तिमुक्तावली, श्लो. ८०.१
३१. शाङ्गधरपद्धतिः, श्लो. ५९९, ३९०४   ३२. सुभाषितावलिः, श्लो. २८११, २१८४, २४१२, १८१९, २१३९
३३. छन्दोमञ्जरी, पृ. ६३, १२४, १७, १०३, १५९.

ध-पाठदीप्ति

१. pp. 105-106	२. <i>Intro.</i> , Bhaṭṭikāvya, pp. vii ff
३. pp. x ff	४. भट्टिकाव्य, प्रस्तावना, पृ. १
५. pp. 116-119	६. p. 145
७. p. 183	८. p. 270
८. p. 144	१०. पृ. २२८
११. पृ. ८५३-८५४	१२. p. vi
१३. p. lx	१४. पृ. ११-१३
१५. pp. 128-129	

પરિશિષ્ટ ૧ ભટ્ટિ અને ભામહ

ભટ્ટિ અને ભામહ બંને વગલગ સમકાલીન અને કારશાસ્ત્રીઓ છે, ભટ્ટિએ ‘મગ્ધિકા-૧’ ગ્રંથ અને ભામહે ‘મન્વાદકાર’ નામનો અને કારશાસ્ત્રનો ૩ થ ગ્રંથો ભટ્ટિકાનનો શ્લો. ૨૨૩૪ અને ‘મન્વાદકાર’નો શ્લો. ૨૨૦ ને બંને એમ્પીઅ સાથે સંકળાયેલા લાગે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે

व्याख्यागम्यमिदं काव्यमुत्सवं सुधियामलम् ।
हृता दुर्मेघसञ्चास्मिन विद्वत्प्रियतया मया ॥
काव्यान्यपि यदीमानि व्याख्यागम्यानि शास्त्रवत् ।
उत्सवं सुधियामेव हतं दुर्मेघसा हता ॥

આ બંને શ્લોકો વચ્ચે ખૂબ સામ્ય છે એમા શકા નથી માત્ર કાણે કોનું અનુદરશ્ય કયું છે એ પ્રશ્ન છે શ્રી યાકોબીએ તેમના ‘ભામહ અને ધર્મકૃતિ’ પરના લેખમા અભિપ્રાય આપ્યો છે ? ભટ્ટિ ભામહ પહેલા થઈ ગયા છે ? શ્રી સુકુ દ,^૨ શ્રી એ બી કૃષ્ણ^૩ અને શ્રી પા વા મણે^૪ પણ આ બાબતની ચર્ચા કરત, ભટ્ટિ ભામહ પરના થઈ ગયા એનું માને છે

આ બંધાજ વિદ્વાનો સ્વતંત્ર રીતે પણ ખીજા પુરાવાઓન આધારે ભટ્ટિનો સમય મોડામ મોડો સાતમા સદીના મધ્યભાગ સુધીનો મૂકે છે અને ભામહનો સમય વટેલામા વહેલા સાતમા સદીના અંતભાગ પછી મૂકે છે

કો યાકોબી માને છે કે ભટ્ટિએ આ શ્લોકમા મેરુ કથન, એમના મદા કા યતા અત સાથે એકમ ગદ્યબેસે છે, પણ ભામહનું મ્થન એના સદર્ભમા વ્યાજમી લાગતું નથી, માટે આ શ્લોક તેમણે ભટ્ટિના અનુદરશ્યમા નખ્યો છે સુકુ દ માને છે કે શ્લો. ૨૨૩૪મા ભટ્ટિએ જે જડાશ મારી છે, તેના સદર્ભમા જ ભામહે આ નખ્યું છે એ બી કૃષ્ણ પણ માને કે કે ભામહે ભટ્ટિના આ શ્લોકનું જ અનુદરશ્ય મ્યું છે શ્રી પા વા મણે માને છે કે બંને શ્લોકને સરખાવતા સ્પષ્ટ થાય છે કે ભામહ આ શ્લોકમા ભટ્ટિની ટીકા મેરુ છે ।

ખીજા બાજુ ડૉ એચ આર હીવેર જેવા કેન્ટન વિદ્વાનો માને છે કે ભામહના શ્લોકને ધ્યાનમા રાખીને જ ભટ્ટિએ આ નિર્દેશ કર્યા છે કે શ્રી હીવેર

જણાવે છે કે પોતાનું કાવ્ય સહેજ દુર્બોધિ બન્યું છે, એ વિશે ભટ્ટિ ખૂબ સન્માન છે, તેથી જ તેમણે ‘અસન્નકાઠ’ એવું નામ અનકારો, માધુર્ય યુક્ત વગેરેને ઉદાહરણ કરતા કાઠને આપ્યું છે પોતાની કૃતિ ઉપર અસન્ન લેવાનો કે બ્યા ખનાગમ્ય લેવાનો આલેખ મુકાશે એ ધાર્સ્તીથી જ એમણે શ્લોક ૨૨ ૨૪ તખ્તે છે શ્રી દીવેકર કહે છે આ એમની બજાઇ તથા પણ સ્વચ્છતા છે તેઓ તો એટલે સુધી માન છે કે ભામહના શ્લોક ૬૬૨ માં એવું જે વિધાન છે કે ‘પાણિનિના આ મતને’ (સૂત્રોના) ક્રમથી કહી શકે છે, તે વિધાન પરથી જ ગ્રેરણા લઈને ભટ્ટિએ આ લખ્યું છે આ ઉપરાંત શ્રી દીવેકર બને એ કહેના અનકાર નિરૂપણની તથા ખીબ ક્રમમાં શ્લોકોમાં જણાતા સામ્યની ચર્ચા કરી એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે આ બધા આતરિક પુરાવાઓને આધારે ભટ્ટિ ચોક્કસ ભામહ પછી થઈ ગયા નાગે છે

હવે, આ બન્ને શ્લોકોને નેમના સદર્ભ સાથે વિચારી જોઈએ, તો તથ્ય શું છે તેનો સાચો ખ્યાલ આવે પ્રથમ ભટ્ટિના શ્લોકનો સદર્ભ જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે કે આ શ્લોક આગળના શ્લોકના સદર્ભમાં એકદમ બધાં જેસે છે ભટ્ટિ પોતાના મદાકાવ્યની ધ્યાને પૂરી કરીને, તેના સમાપનમાં, કાવ્યની વિશિષ્ટતા તરફ ધ્યાન દોરના માગે છે પ્રથમ એ કહે છે કે બ્યાકરણને જાણનારા વિક્ષાનો જ આનું હાઈ પામી શકશે, ખીબ નહીં પણ એ નિખાનસપણે એમનાર કરે છે કે મેં વિક્ષાનોના પક્ષપાત કર્યો છે, તેથી એમનું મન પડશે, પણ મિત્રારા છે કે જો વિક્ષાનોના પક્ષપાત કર્યો છે, તેથી એમનું મન પડશે, પણ મિત્રારા જોઈ પુદ્ગિરાણાઓનો આમાં મરો થશે એમનો કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે ખીબ કાવ્યો સર્વનાઈથી અમજી શકાય તેવા હોય છે, જ્યારે આને સમજવા માટે બ્યાખ્યાની જરૂર પડશે

હવે ભામહના શ્લોક ૨૦૦ નો સદર્ભ જોઈએ ભામહ ખીબ પરિચ્છેદમાં ચમત્ક્રમની વિરોધતા વગેરેની ચર્ચા કરતા કહે છે કે ‘લા’ ચમત્ક્રમ, જેમાં અપ્રસિદ્ધ ધાતુઓથી નિષ્પન્ન થયેલા દુર્બોધિ શબ્દો હોય છે, તે અરેખર ચમત્ક્રમ નથી, પણ તે તો ચમત્ક્રમ જેની લાગણી પ્રેરેનિમજ છે આના દબાત તરિકે તેઓ ગમચર્માની ‘અચ્યુતોત્તર’ નામની કૃતિનો ઉલ્લેખ કરે છે આના સદર્ભમાં તેઓ અહીં ભકાના શ્લોક ૨૦ ૨૪ ના શબ્દોને સર્જક ફેરવીને મૂકે છે અને જણાવે છે કે જો આના માટે પણ શાસ્ત્રની માફક આખ્યાયી સમજાય તેના હોય તો મિત્રારા સામન્ય લોકોનો તો મરો જ થાય

આ શ્લોક અહીં એમણે દેખાતી રીતે ‘અચ્યુતોત્તર’ના સદર્ભમાં મૂક્યો, પણ જે રીતે એમણે એને દાખ્યો છે, તે પરથી ખ્યાલ એવો આવે છે કે ભામહના

આ હા થમા મળતા ટેટનાં સુદૃ વર્ણનો, સચોટ મવાદો, અને કારમગૃહિ અર્થગાભીર્થ, ઉક્તિવૈચિત્ર્ય, વ્યવસ્થિત વસ્તુમદનના ગેરને નક્ષમા લેતા મ્હી શમય કે સાલિત્રિય શુચુત્તાની દષ્ટિએ પણ આ મહામ ન એના મમ્મ વીન મદામ યો મરતા મઠ રીતે જિતરણ નથી

૧ ભટ્ટિ પદોનાના સમયમા મહામવ્યો અને શાસ્ત્રો એ બને કેલ્ અશે એમ ખીભથી અળગા રેતા હતા શાસ્ત્રોના વચનો છદોગદ્ધ થઈને પદસ્વરૂપે રજૂ થતા નતા પણ એ ૥ મવ્યનુ લાલિત્ય વર્તાવુ ન હતુ ખીજી વાજુ ભાતિ સમમનાન મહામ યેમ શાસ્ત્રોના ગહન સિદ્ધાંતોના વચ્ચે વચ્ચે નિદેશ થતો હતો, પણ તેમા શાસ્ત્રન ગાભીર્થ સચવાવુ ન હતુ પ્રથમવાર ભટ્ટિએ આ બનેને એકમીજ સાથે સામળવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન મ્યો કાવ્યને ભોગે વ્યાખ્યા નહી, અને યામરણને ભોગે મ ન નહી એની મનમા ધારેની સમવૃત્તાને સાચવના જતા તે બનેમા ઘોડા પાગ પડ્યા હશે, જના ધણે અને આ પ્રયત્ન સફળ નીવડ્યો એમ ભામિ ય માટે મ્વિએ, વૈયામરણો ગેરેએ દર્શાવેના ઉત્સાદ ઉપમ્થી મ્હી શમય સસ્કૃતના વિદ્વાનોનો વ્યામરણ તરફનો પક્ષપાત પણ આ ઉત્સાહને વધારનામા મરણુભૂત બન્યો હશે એમ વાગે છે

કાવ્યના અતમા, ભટ્ટિએ પોને આ વ્યાખ્યામય' ને એ છે તે મ્હુ છે, છતા પાતે તેના પર વ્યાખ્યા બખી નહી, તેથી દીમામતએ જણે તેને વ્યાખ્યાથી ગમ્ય બતાવનાનો પડમાર જીવી લીધો હોય તેમ તેના પર અનેક વ્યાખ્યાઓ લખીને, તેમની આ જીણપને પૂગવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

૨ મ્વિ ભટ્ટિ પાસેથી પ્રેરણા લઈને ભારતવર્ષના અનેક મ્વિઓએ આવી બેનડા દેવવાળી કૃતિઓ રચી પણ પછી રચાયેના આવા અનેક શાસ્ત્રમવ્યોમા ભટ્ટિમ ય શુચુત્તાની દષ્ટિએ પણ અગ્રિમ રહ્યું છે એ વાત નોધપાત્ર છે એથી પણ વિશેષ ખ્યાન બેચે એની બાબત એ છે કે કવિ ભટ્ટિની પ્રેરણા ભારતવર્ષના સીમાડા વીધીને ઠેક ઇન્ડોનેશિયા અને બાનિ સુધી પહોચી ગઈ, જેને પરિણામે ઈસની અગિયારમા સદીમા થરેના મ્વિ યોગીશ્વરે જૂની-જ્વરાઈ લાપામારમા-યણુ કમનીન (પ્રાજ્ઞરા) નામનુ મદામવ્ય રચ્યું છે

ભામિ ય રચાસુ ત્યારથી તેણે જેમ ભારતના સસ્કૃતના વિદ્વાનોને આખ્યા છે, તેમ આણુ મઠે સસ્કૃત કાવ્ય છે તેની જળુકારી ઓગણીસમા સદીના પૂર્વાધમા મુરોપમા થડ, ત્યારથી ત્યાના સસ્કૃતમેથી વિદ્વાનોને તે પણ મુગ્ધ મરણુ છે, જેનો ખ્યાન નીચેની વિગત પરથી જાનશે

શબ્દો લઈને આડકતરી રીતે ભટ્ટિમાનની જ ટીકા કરવાનો કદાચ એમનો આશય હોય વળી, 'કા અ'ના પ્રથમ પરિચ્છેદ (૧૨૦)મા તેમણે મહાભારતના લક્ષણોમા, તે 'નાતિ નાખ્યેય' હોયું જોઈએ તેનું તો કહ્યું જ છે, (ક્રિનાકના મતે તો આ લક્ષણ પણ ભ માને ધ્યાનમા રાખીને જ અહીં મુકાયું છે), તો અહીં તેની પુનરુક્તિ કરવાનો આશય માન 'અન્યુતોત્તર' પૂરતો જ હોય તેવું લાગતું નથી આમ, ભામહનના આ શબ્દો ભ માને પણ સાથે સાથે ટીકાનું નવ્ય બનાવતા હોય એમ સ્પષ્ટ નાગે છે

શ્રી હીવેશ્વરે આ બંનેના બીજા કેનાક શ્લોકોમા જે સામ્ય દર્શાવ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે છે

નૃદ્ધિમાન રાક્ષસા મૂઢશ્ચિત્ર નાઽઽસા યદુદ્ધત ।

કો વા હેતુરનાયણા ધર્મ્ય યત્મર્મિનિ ચર્તિતુમ્ ॥ (ભ મા, ૧૦૩૯)

સ્વવિભ્રમાક્રાન્તશુવશ્ચિત્ર યન્ન તથોદ્ધતિ ।

કો ત્રા સેતુરલ સિ ધોર્વિકારકરણ પ્રતિ । (મ અ ૨૭૦)

આ બંને શ્લોકોમા પણ સૌનીની દૃષ્ટિએ સામ્ય ચોક્કસ જણાય છે, પણ તેના પરથી કેણું પ્રથમ થઈ ગયું ને કેણું પછી તે નક્કી ન થઈ શકે તે ઉપરાંત, ભ મા ના શ્લોક ૧૧૩ માંના મતોઽસ્તમિન્દુ અને મ અ ના શ્લોક ૨૮૭ માં મતોઽસ્તમર્કો - આ બંને શબ્દપ્રયોગો વચ્ચેનું આમ્ય તેમણે દર્શાવ્યું છે, તે નામ્ય પણ આમસ્મિન્ હોવાનો સ્થાન વધારે લાગે છે

ભ મા ના શ્લોક ૧૧૮ માંના 'દૂર્વાકાણ્ડમિવ ક્યામા' અને કા અ ના શ્લોક ૨૩૧ માંના 'દૂર્વાકાણ્ડમિવ ક્યામમ્' - આ બંને શબ્દપ્રયોગો વચ્ચેનું સામ્ય પણ વિચારણા માગી લે તેવું છે શ્રી હીવેશ્વરે તો માને છે કે ભામ? આપેના ઉપમાના આ દૃષ્ટાંત પરથી જ ભટ્ટિને ઉપરોક્ત ઉપમા સૂઝી દરી, પણ તેમણે પોતે જણાવ્યું કે તેમ વા રા મા શ્લોક ૨૬૭ ૮ માં મીતા માટે 'ક્યામા પદલેક્ષણા' એ વિશેષણ પ્રયોજાયું છે, તો, તે પરથી ભટ્ટિને આ ઉપમા સૂઝી હોવાનો વધારે સ્થાન કે વળી, ભટ્ટિએ આ શબ્દ સામુદ્રિક શાસ્ત્રના પરિભાષિત અર્થમા પ્રયોજ્યો છે જેની અન્ય ન ચર્ચા થઈ છે જીનદુ વધારે શમ્ય એ છે કે ભટ્ટિની આ ઉપમાને જોડીને, ભામહને તેને ઉપમાના દૃષ્ટાંત તરીકે આપવાનું મન થયું હોય અને તેમણે વિગદોપ બુધારીને 'દૂર્વાકાણ્ડમિવ ક્યામમ્' આપ્યું હોય કે હીવેશ્વરે બીજા એક દલીલ એ કરે છે કે ભામહે નીચેના શ્લોક (૬૮૨) ના પૂર્વાર્ધમા,

શાસ્ત્રતુરીયમતમેતદનુવ્રમેણ

વૈ વક્ષ્યતીતિ વિરતોઽહમતા વિચારાત્ ।

આ પ્રમાણે જે વિધાન મ્યું છે કે ‘પાણિનિના આ મતને ક્રમથી ટાણુ વ્હી શકે છે કે તે વિધાન જ દર્શાવે છે કે ભામડે આ નખ્યુ, ત્યારે ભટ્ટિમવ્ય જેની ગ્યતાએ અસ્તિત્વમા નહી હોય, અને મ્દાય ભટ્ટિએ આના ઉપરથી ત્રેરણા તઈ આ મત્ય ગ્યુ ટોય એમની આ દનીન ખાસ પ્રતીતિર લાગતી નથી કે દીવેર પોતે જ દર્શા યુ છે તેમ ભામડે ‘મ નાન દાર’ના ઝા પરિચ્છેદના મ્નો ૧૬૨ પેનાના, ૩૨-૩૮, ૬૨ તેમ જ ૪૮-૫૯ મ્નોક્રોમા પાણિનિના અમુક વ્ત્રો અઘ્ટાધ્યાયીના ક્રમમા દર્શાયા છે, જેમકે ૩૫મા મ્નોક્રમા ૨૨૧૫ સૂત્ર, ૩૬મા મ્નોક્રમા ૨૨૧૬ સૂત્ર, ૩૮મા મ્નોક્રમા ૨૧૭-૨૩ સૂત્રો, ૬૨મા મ્નોક્રમા ૩૨૦૭ સૂત્ર અને ૪૮મા મ્નોક્રમા ૧૦૧૭-૧૩ મ્નોક્રે સૂત્રો દર્શાયા છે.

આ પરથી ભામડનો કહેવાનો ભાવાર્થ કદાચ એવા પણુ ટાય કે અઘ્ટાધ્યાયીના થોડા સૂત્રો મે અહી અનુક્રમે દર્શાયા છે, પશુ આખી અઘ્ટાધ્યાયી ટાણુ દર્શાવી શકે અને જેવી રીતે દર્શાયા ૧ આમાથી કઈ એવો અર્થ નથી નીમ્ળતો કે જેને આધારે ચોક્કસપણે એમ મ્હેવાય કે આ મ્નોક્ર પરથી ભનિ આમ્ગણને ઉદાહરત મ્દગ મ ન લખનાની પ્રેરણા થઈ ટાય

ભટ્ટિ અને ભામડ બનેના અન દાર નિરૂપણુ વચ્ચેના સામ્ય બાબતનો વિગતે વિચાર અન્યત્ર મ્થો ગઈ, અહી આ સૂદર્ભમા, તેનો માન સાર આપવો કી નાગે છે આ બનેએ જે અન દારો નિરૂપ્યા છે તેમા અન દારાના નામ, ક્રમ અને તેમના પેગમ્મરો પશુ મોટેભાગે મળતા આવે છે આ બને અન દાર શાસ્ત્રીઓમા ખાસ મ્રીને રૂપના પેગમ્મરો જુદા મ્થો છે તે ઉપરાત ભટ્ટિએ આપેમા ટેમ્ અને નિપુપ અન દાર ભામડે આમ્યા નથી, જ્યારે ભામડે દર્શાવેન અપ્રસ્તુતપ્રતમા ભનિએ આપેન નથી આ મદરનના તકાવનને બદલેતા અને બને ત્રચેનુ સામ્ય જોતા ભામડ પગ ભનિના અન દાર નિરૂપણની નથી નહી તે આડ કતરી અમ દની એમ મ્દી રમય યાગેખી માને છે કે આ બાબતમા ભામડ લગમગ મનિ અનુમરે છે એમ મ્દી રમય જ્યારે તક દેના મત પ્રમાણુ ભનિએ અન દારો નિરૂપતા મારે જે મ્થનો આધાર લીધો છે તેને મળતા કોઈ પ્રય ઉપરથી જ ભામડે પશુ અમ મરેનુ નિરૂપણુ કર્યું છે એમા કોલ ચકા નથી આ ઉપરાત ભટ્ટિએ ઉદાહરત દેતા માધુર્વયુષ્ઠ (મર્ત ૧૦) અને ભાષિમ્ત (મર્ત ૧૨) ની

વિભાવનાને જયમંગલ, લાભહે 'દા.અ.' માં આપેલી તે બંનેની વ્યાખ્યાઓ આપીને સ્પષ્ટ કરવા મથે છે, તે બાબત પણ બંને વચ્ચેના એક વધુ મુદ્દા અંગેના સામ્યને દર્શાવે છે.

આમ, આ બંને આલંકારિકો વચ્ચે ઘણી બાબતોમાં સામ્ય જણાય છે. આમાંની કેટલીક બાબતોમાં એવું સામ્ય છે કે જે આકસ્મિક હોય અથવા તો નજીકના સમકાલીન હોવાને લીધે આવ્યું હોય, જ્યારે બીજી કેટલીક બાબતોમાં જે સામ્ય જણાય છે તેને આધારે, તેમજ સમય વિશેના બાહ્ય પુરાવાઓને આધારે એવું અનુમાન કરી શકાય કે ભટ્ટિ લાભય પહેલા થઈ ગયા હાજે છે.

પાદટીપા

૧. J. H. yacobi, 'Bhāmaha and Dharmakīrti,' *JDMG*, Lxiv, 1922, pp. 210 ff, Gujarati Translation by Narsimh Patel, *Purātattva* (vol. i), pp. 81 ff
૨. S. K. De, *The History of Sanskrit Poetics*, pp. 50-56
૩. A. B. Keith, *The History of Sanskrit Literature*, p. 116
૪. P.V. kane, *The History of Sanskrit Poetics*, pp. 70-75
૫. *Ibid*, p. 116
૬. H. R. Divekar, 'Bhāmaha, Bhaṭṭi and Dharmakīrti,' *JRAS* (London), oct. 1929, pp. 829-841
૭. *Ibid* c. S. K. De, *op. cit.*, pp. 50-56

પરિશિષ્ટ ૨

પૂર્વકાલીન અને સમકાલીન મહાકાવ્યો સાથે સામ્ય

ભટ્ટિકાવ્ય રચાયું, તેના ધણા સમય પહેલાંથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાકાવ્યો રચાવાનાં શરૂ થઈ ગયાં હતાં. હાલ ઉપલબ્ધ મહાકાવ્યોમાં ભટ્ટિ પહેલાં રચાયેલાં કાવ્યોમાં, અશ્વમેધનાં (પહેલી સદી) બે કાવ્યો 'ભુદ્ધચરિત' તેમજ 'સૌન્દર્યનંદ' તેમજ કાલિદાસનાં (ચોથી સદી) બે મહાકાવ્યો 'રઘુવંશ' અને 'કુમારસંભવ' અને પ્રવરસેનના (આ. પાંચમી કે છઠી સદી) પ્રાકૃત મહાકાવ્ય 'સેતુબન્ધ'ને ગણાવી શકાય, જ્યારે કુમારદાસનું (આ. સાતમી સદી) 'જનકીદરણ' અને ભારવિત્તું (છઠી સદી) 'કિરાતાશુનીય' કાવ્ય ભટ્ટિની નજીકનાં રચાયેલોવાનો સંભવ છે.

ભટ્ટિકે પોતાના કાવ્યમાં બ્યાકરણ તથા કાવ્યશાસ્ત્રના અમુક વિધોને ઉદાહૃત કરવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો હોવાથી, તે આ બધાં મહાકાવ્યો કરતાં અમુક રીતે જુદું પડે છે, એ દર્શાવત છે, છતાં ભટ્ટિકાવ્યનું આ કાવ્યો સાથે નાની મોટી બાબતોમાં જે સામ્ય જોવામાં આવે છે કે મહાકવિએ પોતાની પામે ઉપલબ્ધ એવાં મોટાભાગનાં મહાકાવ્યોનો જિજ્ઞાસુ અભ્યાસ કર્યો છે, તેમાં કોઈ શંકા નથી.

અશ્વમેધનાં મહાકાવ્યોની રપબ્દ અમર ભટ્ટિકાવ્ય પર દર્શાવતી મુશ્કેલ છે અને કદાચ એવું પણ શક્ય છે કે વપબીના આ બ્રાહ્મણકવિના વાંચવામાં બીજાઓએ અશ્વમેધનાં મહાકાવ્યો ન આપ્યાં હોય. ભટ્ટિકાવ્ય પર કાલિદાસની કાવ્યકૃતિઓની તથા એમની કાવ્યશૈલીની આછી અસર દેખાય છે પણ એમના 'ગિર્માર્ગશીર્ષ' નાટકના એક શ્લોક સાથે ભટ્ટિકાવ્યનો શ્લોક ૧૨.૪૦ પડેા મળેા આવે છે, તે બાબત તરફ પ્ર. આનંદશંકર ક્રુપે ધ્યાન ખેંચ્યું છે :^૧

તત્ત્વેન તત્ત્વમયતઃ ઘટનાય યોગ્યમ્ । (વિદ્યોત્તર-૨.૧૬)

તત્ત્વમય તત્ત્વેન યથાગ્ગમો નઃ ।

મનિષઃ પરિજ્ઞાન્તુ વિમુક્ત મોક્ષામ્ ॥ (બદ્ધ. ૧૨.૪૦)

આને મળતી પંક્તિ 'કો.બ.' (૭.૩.૯) અને 'દા.ની.' (૯.૭૬) માં પણ મળે છે.

કુમારદાસના બદ્ધના^૨ ૧૬મા સર્ગમાં રાદસીઓના પ્રેમહીનું વર્ણન મળે છે, જ્યારે ભટ્ટિકાવ્યના ૧૧મા સર્ગમાં પણ આજુ-વજુન મળે છે. વિવેચના

સામ્ય સિવાય ખીજું કોઈ સામ્ય આ વર્ણનો વચ્ચે જણાતું નથી જ્યારે નીચેના સ્થળોએ આ બંને કાવ્યોમા શાબ્દિક સામ્ય જણાય છે. શર્પણખાની કામુક્તાનું વર્ણન કરતા કાલિદાસે 'રઘુ'નાં (૧૨.૩૪), કુમારદાસે 'જનકીદરણ'માં (૧૦ ૭૨) અને ભટ્ટિએ ભટ્ટિકાવ્યમા (૪.૩૦), શર્પણખા માટે 'વૃષસ્યન્તી' એ વિગેષણ, પ્રયોજ્યું છે તે જ પ્રમાણે 'જાલ'નાં શ્લો. ૧૧૪મા સ પઙ્કતિ: પૂર્વમસી વિજિગ્યે છે, ભટ્ટિકાવ્ય (૧.૨) મા વ્યજેષ્ટ પઙ્કતિ: છે, અને 'કિ.અ.' (૧.૯) મા કૃતારિપઙ્કતિ: જયેન મળે છે.^૩

'મસ્કરી' શબ્દ વિશે ડૉ. બાશમે એમના આશ્ચર્ય મ પ્રદાયો પરના અંગ્રેજી પુસ્તકમા વિગતે ચર્ચા કરતા નોંધ્યું છે કે સીતાનું અપહરણ કરવા આવેલા રાવણને જાલના કનાં કુમારદાસ 'મસ્કરિણ (૧૦ ૭૧) કહે છે અને ભટ્ટિ 'ઘારયન્ મસ્કરિતમ્' કહીને એક સરખી રીતે વર્ણવે છે.^૪

ભારવિના કિ.અ. (સર્ગ ૧-૨) અને ભટ્ટિકાવ્ય (સર્ગ ૧૨), બંનેમા રાજનીતિના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા દૃષ્ટિએ છે તે ઉપરાંત ભારવિના 'કિ.અ.' (સર્ગ ૪) મા અને ભટ્ટિકાવ્ય (સર્ગ ૨) મા મળતા ચરણવર્ણનમાં અમુક શ્લોકોમાં વધારે સામ્ય લાગે છે જેમકે,

દિગ્વ્યાપિનીર્લેચનલોભનીયામૃજા-વયાઃ સ્નેહમિવ સ્વન્તીઃ ।

ઋજ્વાવતા સસ્યવિશેષપદ્મ-તીસ્તુતોપ પશ્યન્વિતૃણાન્તરાલાઃ ॥

અને

(ભ.કા. ૨.૧૩)

તુતોપ પશ્યન્કરપસ્ય મોડિવિવ મવારિજે વારિણિ રામણીયકમ્ ।

સુદુર્લભે તાર્હનિ કોડ્ભિનન્વિતું પ્રવર્ણક્ષમીમનુષ્પસંગમે ॥ (કિ.અ. ૪.૪)

સ મન્યરાત્રિલગતપીવરસ્તની પરિશ્રમકલાન્તવિલોચનોત્પલાઃ ।

નિરીક્ષિતુ નોપરરામ વલ્લવીરભિપ્રવૃત્તા ઇવ વારયોપિત ॥ કિ.અ. (૮.૧૭)

વિવૃત્તપાશ્ર્વં હચિરાઙ્ગહાર સમુદ્રહંતારુનિતમ્બરમ્મયમ્ ।

આમન્દ્રમન્યધ્વનિદત્તતાલ ગોપાદ્ગનાનૃત્યમનન્દયત્તમ્ ॥ (ભ.કા. ૭ ૧૯)

પ્રવરસેન (ઈ.સ.ની પાચમી સદી) નામના મહાકવિએ એતા 'સેતુમન્ધ' નામના પ્રાકૃત મહાકાવ્ય, જેનું ખીજું નામ 'રાવણ' છે, તેની ભટ્ટિકાવ્ય પર પડેલી અસર શીર્ષક 'રાવણ'થી માડીને ખીજી ઘણી બાબતોમા જણાય છે.

'સેતુમન્ધ'ના ૧૫ પાદક શ્રી ૧૦૦૦૦૦૦ દર્શાવ્યું છે કે 'એ.બ.'ના ૭મી આઠ સર્ગોની સ્પષ્ટ અસર 'ભ.કા.'ના તેરમા સર્ગ ઉપર છે. આનો ટૂંક નિર્દેશ અગાઉ તેરમા સર્ગ વિશેના પ્રકરણમા થયો હોવા છતાં, અહીં તે બંને વચ્ચેનું સામ્ય

સહેજ વિગતવાર દર્શાવવાનું હોઈ પુનરુક્તિ મ્ત્રી છે શ્રી ટેન્ડીકીએ દર્શાવેના,^૧
સેતુબન્ધ પ્રસંગે રામને મનાવવા આવેલા સમુદ્રના વર્ણન અને તેની ઉક્તિઓમા,
બંને માઓમા જણાતા સામ્યને, અહી નીચેના શ્લોક દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામા
આયુ છે બંનેમા સમુદ્રને ગંગાનું અનન્યન તરફ આવતા જણાવ્યા છે, જેમ?

દહિરાશુરોમત્રૂચ ચલતગદ્ ગાવર્ગમ્બલ વામમુખમ્ । (સે.બ. ૬૫)
અને ગદ્ ગાવર્ગમ્બિત્રાહરામ પહરોહરિતનમાલ્-ઝાયમ ॥ (ભ.મ. ૧૩૮)

તે જ પ્રમાણે સમુદ્ર મટે છે કે તમે મને (અમુને) શાપી નાખતો તો તેને
ચર દેવાનું વધારે મુશ્કેલ થશે જેમકે,

અપરિટિઠમમૂઝઞ જત્તો ગમ્મદ્ નહિ દનન્તમહિઅઞ્મ ।
ળ હુ સન્નિલ્લિઠમર ચિઅ ચવિણ વિ મગમ્મિ દુગ્ગમ પામાઞ્મ ॥
(સે.મ. ૯૧)

અસુઞ્મહરિસ ચાર જલમૂઞ પહઞ્પડ વદ્ધાઝવાપમ્ ।
મળ વિ જઞ્પરિહીળ મુગમ નિમિવમ્બુવારિવારણમીમમ્ ॥
(ભ.મ. ૧૩૧૧)

નીચેના શ્લોકમા સમુદ્ર રામને માદ દેસાએ છે કે સમુદ્ર એ તો તેમનું ધાક
ઉતારવા માટેનું વિશ્રમસ્થાન છે, તેથી તેને રક્ષકુ ધટે

એઅ તુહ્ એઅરિસુરવજ્જસહસસેઅડીસામમદ્મ ।
જઅવન્નાઝળજામ્ પરિરવમ્મસુ વઞ્ઞરરિગમ્મ જઞ્ઞિવદ્મ ॥
(સે.બ. ૧૧)

આવામમમ્બજાઞ્મ । મદ્દર સ હારહિમહરમમ્ચ્છાવમ્ ।
ગાળ પારિમમૂહ મગ્ગ પુગાળવાન્દહાઞ્ગામમ્ ॥ (ભ.મ. ૧ ૧૦)

આ બંને શ્લોકોના તેમણે દર્શાવેલા આ સામ્ય ઉપગત, ૧ મા ના ૧૩મા
સર્ગમા મળતા સેતુબન્ધ બંધની વખતના કપિસેનાના ઉત્તરોને સંબોધતા
ભ.મ. ના શ્લોક ૧૩૨૦ થી ૧૩૨૧ ના શ્લોકો ૧૩૧ ની અમર સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ

નિમિગ્મ મેઝવયા વિવદ્ધ ધગહરાજા મન્નિલ્લિગ્મ ।
નિટ્ટુગુરુત્તઞ્મ રમદ્ નિમાદળાઞ્મ વદ્ધાઞ્મ ॥ (સે.બ. ૧૩૧)
મનદ્રિવ ન વઞ્ઞ પગામિગ્મિત્ત યમા મુમ્મદ્ રાગદ્ ।
તમામ ન્નદેશ મુગા ધ્રા જગ નો જહ્મ વઞ્ઞા ॥
(ભ.મ. ૧૩૨૨)

આ ઉપરાંત, 'સે.બ.' કાવ્યમાં ૮મા સર્ગમાં સેતુબન્ધના વૃત્તાંત પૂરે થયા પછી, જેમ સુવેલ પર્વતનું વર્ણન છે, તેમ ભ.કા.ના તેરમા સર્ગમાં પણ સેતુબન્ધના વર્ણન (શ્લો.૧-૩૦) પછી સુવેલ પર્વતનું વર્ણન મળે છે. મૂળ વા.રા.માં આ વર્ણન નથી, તેથી પ્રવરસેનના કાવ્યમાંથી આ બાબતની પ્રેરણા મળી હોય તે સંભવિત છે.

પ્રવરસેનના મહાકાવ્યનું શીર્ષક 'સેતુબન્ધ' છે, તો સેતુબન્ધના પ્રસંગને વર્ણવતા ભ.કા.ના ૧૩મા સર્ગનું શીર્ષક 'સેતુબન્ધન' છે, એટલું જ નહીં, પણ તેમાં જ સંસ્કૃત સાથે પ્રાકૃત સમાવવાના પ્રયત્ન રૂપે ભાષાસમાવેશ નિરૂપાયો છે. 'સે.બ.'માં પ્રયોજાયેલા આર્યાગીતિ છંદમાં આ સર્ગ રચાયો છે, તે પણ ભટ્ટિ પરની 'સે.બ.'ની અસર દર્શાવે છે.

વળી, મૂળ વા.રા.માં નથી, તેલું લંકાના નરનારીઓની પ્રણયક્રીડાનું વર્ણન ભ.કા.માં આપવાની પ્રેરણા પણ તેમને 'સે.બ.'ના દસમા આશ્વાસકમાં મળતા રાક્ષસીઓની પ્રેમક્રીડાના વર્ણન પરથી મળી લાગે છે જેની ચર્ચા અન્યત્ર પણ થઈ છે. આ બાબત તરફે ફાટીનું ધ્યાન કેમ નથી ગયું, તેની નવાઈ લાગે છે.

ડો. બલદેવ ઉપાધ્યાયે તેમના હિંદીમાં લખેલા 'સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ'માં નોંધ્યું છે કે માધરચિત 'શિ.વ.'ના સૂર્યોદય વગેરેના વર્ણન પર ભટ્ટિના પદોની છાયા દેખાય છે.^૭ તેમના આ વિધાનને, ભ.કા.ના શ્લો. ૧૧.૨૦ અને 'શિ.વ.'ના શ્લો. ૧૧.૪૪ વચ્ચેના સામ્યથી સમર્થન મળી રહે છે :

દુરુત્તરે પટ્ક દ્વાન્ધકારે મગ્ન જગત્સન્તરદિમરજ્જુઃ ।

પ્રનટમૂર્તિપ્રવિભાગમુચ્ચન્ પ્રત્યુજ્જહારેવ તતો વિવસ્વાન્ ॥

(ભટ્ટકાવ્ય, ૧૧.૨૦)

વિતતપૃથુવરત્રાતુત્પરુપેર્મયૂલ્લેઃ કલશ દ્વ ગરીયાન્દિભિરાકૃત્પમાણઃ ।

કૃતચપલવિહંગાલાપકોલાહલાભિર્જલનિધિજલમધ્યાદેવ ઉત્તાર્યતેઽર્કઃ ॥

(શિશુપાલવધ, ૧૧.૪૪)

આ ઉપરાંત ભટ્ટકાવ્યના બારમા સર્ગમાં મળતા રાગ્નનીતિના સિદ્ધાંતો સાથે 'શિ.વ.'ના બીજા સર્ગમાં મળતા રાગ્નનીતિના સિદ્ધાંતો સરખાવી શકાય, તે જ રીતે ભટ્ટકાવ્યના અગિયારમા સર્ગની જેમ, 'શિ.વ.'ના અગિયારમા સર્ગમાં પણ પ્રભાતવર્ણન^૮ પછી પ્રણયીઓની પ્રેમક્રીડા વર્ણવાઈ છે. આમ, ભટ્ટકાવ્ય પછી નજીકમાં રચાયેલા 'શિશુપાલવધ' અને ભટ્ટકાવ્ય વચ્ચે કેટલીક બાબતોમાં સામ્ય જણાય છે.

पादटीचा

१. आ.भा. ध्रुव, 'दिग्दर्शन', पृ. ११-१२
२. जानकीहरण, सर्ग १६   ३. कि.अ., १.९
४. A. L. Basham, *The History and the Doctrines of the Ājivakas*, pp 99-100
५. सेतुबन्ध, दील्ही, १९६२
६. K. K. Handiqui, *Introduction, Pravaraśenas' Setubandha* p. 35
७. बलदेव उपाध्याय, सस्कृत साहित्यका इतिहास, पृ. २२८
८. शिशुपालवध, सर्ग २   ९. एजन, सर्ग ११, ११-५५

પ્રાચીન-જવાઈ રામાયણ

મહાકવિ ભટ્ટિએ ગ્યેના ભટ્ટિકાવ્યમાથી ગ્રેણા લઈને, ભારતના ઘણા કવિઓએ એ પ્રકારના શાસ્ત્રિકાવ્યે રચ્યા, પણ ભારતના સીમાડા બહાર ઠેક જવાના યોગીશ્વર નામના એક કવિએ પણ ભટ્ટિકાવ્યને અનુસરીને, ‘પ્રાચીન-જવાઈ રામાયણ’ નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું છે. આ યોગીશ્વર કવિનો સમય ઈસવી અગિયારમી સદીનો અત્થાગ માનવામાં આવે છે. ડૉ. સી. હુયકાસે આ રામાયણનો પરિચય આપતું ‘The old-Javanese Rāmāyana kakawin’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે.^૧ તે પુસ્તકને આધારે અહીં ‘પ્રાચીન-જવાઈ રામાયણ’નો ટૂંક પરિચય આપવાનો તથા તેના પરની ભટ્ટિકાવ્યની અસર દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પ્રાજ્ઞરામા કુલ ૨૬ સર્ગો છે, એટલે ભટ્ટિકાવ્ય કરતા ચાર સર્ગો જ વધારે થયા તેના સર્ગો ભટ્ટિકાવ્ય કરતા વધારે લાંબા છે, તેથી ભટ્ટિકાવ્ય કરતા ૧૧૫૭ જેટલા શ્લોક વધારે છે. પ્રાજ્ઞરા. કુલ ૨૭૮૩ શ્લોકપ્રમાણ છે તેના ૨૬ સર્ગોમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક-સંખ્યા છે.

સર્ગ	શ્લોકસંખ્યા	સર્ગ	શ્લોકસંખ્યા
૧	૬૨	૧૪	૭૦
૨	૭૮	૧૫	૬૯
૩	૮૬	૧૬	૬૭
૪	૭૬	૧૭	૧૩૮
૫	૮૯	૧૮	૫૨
૬	૨૦૩	૧૯	૧૩૧
૭	૧૧૩	૨૦	૮૦
૮	૨૧૫	૨૧	૨૪૮
૯	૯૩	૨૨	૮૮
૧૦	૭૨	૨૩	૮૫
૧૧	૯૬	૨૪	૨૬૦
૧૨	૬૫	૨૫	૧૧૭
૧૩	૯૭	૨૬	૫૨

પ્રાજ્ઞરામા નાનામા નાનો સર્ગ(૧૮) ૬૭ પ્રોત્તેનો છે, જ્યારે
વાળામા લાભો સર્ગ(૨૬) ૨૦ પ્રોત્તેનો છે તેમા સર્ગ દ્વિ સરેરાશ પ્રોત્તેમાણુ
૧૦૪ પ્રોત્તેનો છે

ભક્તિવ્યવસ્થાની જેમ આ મનામ ય પણ રામના જન્મથી માડીને, રામે કરેના
રાનશુના વધ પછી તેમના અયોધ્યામા થયેના અભિરો સુધીની ગમાયણુમ્થાને
આપરે છે આમ, બને કા થો વારા ની મુદ્દકાડ સુધીની કથાને જ આપરે છે
મુદ્દકાડની મ્થ ભક્તિવ્યવસ્થાની જેમ આ કા નમા પણ આખા કાવ્યનો લગભગ
મોઘો લાગ રહે છે આ મહાકાવ્ય વાગ. કરતા ભક્તિકાવ્યને પધારે અનુસરે
છે, એ માપત વાગ સાથે તેમજ ભક્તિવ્યવસ્થા સાથે આ કા યના કથાનમ્ની પુનના
કરતા સ્પષ્ટ થાય છે ભક્તિ કા ની જેમ જ, પ્રાજ્ઞરા નીચેની મહત્વની
બાબતોમા વાગ થી જુદુ પડે છે

(૧) પ્રાજ્ઞરા (૧૭)મા દશરથ શિવના લાજ છે

(૨) પ્રાજ્ઞરા (૧૭૧)મા દશરથે મૃતવા પુત્રેષ્ટિયામા રાણીઓને કુતોચિત્તજ
આપરાગ આવે છે

(૩) પ્રાજ્ઞરા (૨૨૨)મા વિશ્વામિત્ર, રામ અને લક્ષ્મણને 'જ્યા' અને
'નિત્યા' નામની વિદ્યાઓ આપે છે

(૪) ભક્તિવ્યવસ્થાની જેમ જ પ્રાજ્ઞરા, (૨૩)મા માન રામના લગ્નની જ
ગત છે

(૫) પ્રાજ્ઞરા (૬૦૫)મા રામ સીતાના અપરજ પછી જટાકુને પાંખી
વાર જ મરે છે

(૬) વારાની કથામા રેવી મહોત્ત-ચત્રાગ્નના વર્ણુનની જોડ પૂરક
યોગીઅરે પણ ભક્તિની જેમ પ્રાજ્ઞરાના બારમા મર્ગમા રાક્ષસોની મહોત્ત
કોડ ન વર્ણુન આપ્યું છે

(૭) વારાની અમુક વાચનાઓને અનુસરીને, નિ વિચિત્રપણે તેની માના
સથને સવાદ આપે છે (૧૨૧-૧) તેમ જો ૧૨૨ પછી તે સવાદ તેમમા
મર્ગમા આપે છે

(૮) પ્રાજ્ઞરા (સર્ગ ૧૬)મા પણ ભક્તિવ્યવસ્થાની જેમ વાકામા પુદ અંગેની
મત્તલા કરકા એકજ સમા યોગ્ય છે

આ મુદ્દાઓ ઉપરથી ખ્યાલ આવશે કે યોગીશ્વર ઘણી બાબતોમાં ભટ્ટને અનુસરે છે. તેમણે ભટ્ટકાવ્યના કેટલાક શ્લોકોનો સંક્ષેપ કર્યો છે, જેમકે સૂર્યાવે હનુમાનને સીતાની શોધ કરવા મોકલ્યા છે, તે પ્રસંગને એમણે ટૂંકાવ્યો છે. પ્રા. ભ.રા.ના કર્તા યોગીશ્વરે ભટ્ટકાવ્યમાં નથી તેવી કેટલીક બાબતો આ કૃતિમાં ઉમેરી છે, તેમાંના નોંધપાત્ર ઉમેરા નીચે મુજબ છે :

(૧) પ્રા.ભ.રા.ના સર્ગ બીજામાં તેમણે સીતાના જન્મ અને રવયંવરની વિગત આપી છે.

(૨) તેમણે સર્ગ ત્રીજામાં રામે ભરતને આપેલા નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ નિરૂપ્યો છે.

(૩) યોગીશ્વરે આઠમા સર્ગમાં લંકામાંના ચિવમંદિરનું વર્ણન આપ્યું છે.

(૪) તેમણે અગિયારમા સર્ગમાં રામને સીતાનો પ્રેમપત્ર વાંચતા દર્શાવ્યા છે.

(૫) વા.રા.માં રાવણે શુકસારણને વાનર સેનાની તપાસ કરવા મોકલ્યા છે. તે બાબત ભલે ભટ્ટએ નથી આપી, પણ અદારમા સર્ગમાં યોગીશ્વરે વિગત આપી છે.

(૬) ઈન્દ્રજીતની સાત પત્નીઓ પણ તેની સાથે મુદ્દસેત્ર પર લલતાં મૃત્યુ પામે છે, એવો નિર્દેશ પ્રા.ભ.રા.માં મળે છે.

આમાંની કેટલીક બાબતો વા.રા.માં નથી, પણ પ્રા.ભ.રા.માં યોગીશ્વરે પોતાની હલ્કનાથી આપી છે.

યોગીશ્વર પ્રા.ભ.રા.માં છંદો પ્રયોજવાની બાબતમાં ભટ્ટથી જરા જુદા પડે છે. ભટ્ટએ ઘણાખરા સર્ગોમાં એક જ મુખ્ય છંદ (અનુષ્ટુપ) પ્રયોજ્યો છે અને માત્ર સર્ગને અંતે આવેલા બે ત્રણ શ્લોકોમાં છંદ બદલાય છે. જ્યારે યોગીશ્વરે મોટા ભાગના સર્ગોમાં, અંતભાગ ક્રિયાપ પણ, સર્ગમાં એક કરતાં વધારે છંદો પ્રયોજ્યા છે. તેમણે ૩૧ આર સર્ગ (૧, ૨, ૩, ૫)માં અનુક્રમે આર્યા, વસંત-તિલકા, પૃથ્વીનક અને રજની નામનાં છંદો મુખ્ય છંદ તરીકે પ્રયોજ્યા છે, જેમાંનો માંક એકાદ છંદ ભાગ્યે ભટ્ટકાવ્યમાં પ્રયોજાયેલો જોવા મળે છે. તેમણે ૨૧મા સર્ગમાં ૧૮ છંદો પ્રયોજ્યા છે, જ્યારે ૨૫મા સર્ગમાં એથી પણ વધારે છંદોનું વૈવિધ્ય આપ્યું છે. તેમણે વંશસ્થ, વસંતતિલકા અને પૃથ્વી-એ ત્રણ છંદોને વધારે પ્રયોજ્યા છે. તેઓ સર્ગના છેલ્લા શ્લોકોમાં માત્રિની, નારાય, શાર્દૂલવિહીકિત, મત્તમધૂર, દોધક અને જગદરા છંદોને વધારે પ્રયોજે છે. તેમણે, ભટ્ટએ પ્રયોજ્યા ૨૬ છંદોમાંથી, આર્યાગીતિ, નન્દન, નર્દટક, ચિત્રચમત્કૃતિ અને ગાયાત્રી એ પાંચ સિવાયના ૨૧ છંદો અને તે ઉપરાંતના બીજા ૬૦ છંદો એમ કુલ ૮૧ છંદ પ્રયોજ્યા છે.

ઘણીવાર જ દોના નામ પણુ તે જદ જોમા પ્રયોજના લાય તે સ્તોત્રોમા વડ્યા છે, તે તેમની ખાસિયત છે

ભટ્ટિકાવ્યની મહામવ્ય તરીકે જ પ્રા.જ્ઞ રા પગ અસર પડી છે એવુ નથી ભટ્ટિકે દસમા સર્ગમા જે અન કારો ઉદાહત કર્યા છે, તેનુ પણુ અનુકરણુ યોગીશ્વરે કર્યું છે શ્રી હુસ્કાસે એમના એક લેખમા ભટ્ટિકાવ્યના દસમા સર્ગના અન કારો સાથે, પ્રા.જ્ઞ રા માના અગિયારમા સર્ગના અન કારોની સરખામણી કરીને આ દર્શાવ્યુ છે ૨

યોગીશ્વરે પ્રા.જ્ઞ રા ના અગિયારમા સર્ગમા, ૩૧ અન કારો ઉદાહત કર્યા છે ભટ્ટિકે દર્શાવેલા ૩૮ અન કારોમાથી, અનુપ્રાસ, યમક, અર્થાન્તર-યાસ, સમાહિત પદ્યચોક્ત, ઉદાર, અપહનતિ, વિશેષોક્તિ, ઉપમેયોપમા અને સ સંઘિ-એ દસ યોગીશ્વરે આ સર્ગમા દર્શાવ્યા નથી, જ્યારે ભટ્ટિકે ન દર્શાવેના, સ્વભાવોક્તિ સદમ અને વક્રોક્તિ એ નથુ તેમણે દર્શાવ્યા છે અન કારનિરૂપણની ખાખતમા બને વચ્ચે એટલી મદે સામ્ય છે કે જેમ ભટ્ટિકા તેમના રસનત્ અને ઉર્ગસ્વી અન મારને ઉદાહત કરતા સ્તોત્રોમા તે બને અન કારતા નામ આવે છે, તેમ પ્રા.જ્ઞ રા ના નિપુણ અન મારને ઉદાહત કરતા સ્તોત્રમા (૧૧૮૪) તેનુ નામ પણુ આવે છે

નિપુણ નામનો જે અન માર ભટ્ટિકે સ્તો. ૧૦૭૪મા ઉદાહત કર્યા છે, તેને ખીજા કોઈ આન કારિકે પ્રયોજ્યો નથી, છતા પ્રા.જ્ઞ રા મા તે ઉદાહત થયા છે, તે બા. ૧૮ ખૂબ નોધપાત છે તે પરથી ખ્યાન આવે કે ૦ ઈ સની દસમી સદીમા તે અન કાર જાણીતો મગે

તેમના અન મારનિરૂપણમા ખીજી નોધપાત ખાખત એ છે કે તેમણે ઉપમા રૂપ અને ઉત્પ્રેક્ષા ઉપરાત રસનત્ અન માર ઘણીવાર દર્શા યો છે, વાર્તા અન કાર પણુ એમ મળતા પધારે વાગ (૧૧૫૩ ૧૧૭) આ. ૧૪ છે અને આશી અન કાર સર્ગની વચ્ચે (૧૧૩૫) અને અતે (૧૧૮ ૧૧ ૧)-એમ બે ત્રણ વાર દર્શા યો છે

અન કારોના પ્રકારે નો વિચાર કરીએ તો, તેમણે અન્તદીપક દર્શા યો છે, અને આશ્લેષન બે પ્રકર દર્શાયા વાગે છે જ્યારે ઉપમા, રૂપ અને મિનહના પ્રમાણે સ્પષ્ટ નિર્દેશ નથી યમકના દ્યે પ્રમાણે એ છે દસમા મિનાયના ખીજા એક સર્ગમા દર્શા યા છે પણુ આ સર્ગમા એકેય યમક નથી

અન મારોના ક્રમની સરખામણી કરતા મ્હી સકાય કે અમુક સ્થળે ક્રમ પણુ

મળતો આવે છે, જેમકે બંનેમાં આક્ષેપ, વ્યતિરેક, વિલાવના, સમાસોક્તિ એ અલંકારો સરખા ક્રમમાં છે. ફરી પાછા ઉત્પ્રેક્ષા, વાર્તા, પ્રેયઃ અને રસવત્ એ સરખા ક્રમમાં છે, તેમજ વ્યાજસ્તુતિ, ઉપમારૂપક દૃષ્ટ્યયોગિતા, અને વિરોધ એ ચાર અલંકારો પણ સરખા ક્રમમાં છે. ભટ્ટિકાવ્યની જેમ આમાં પણ છેલ્લે ઉત્પ્રેક્ષાયયય, આશીઃ ને નિપુણ આવે છે. પ્રા.ભ.રા.માં વ્યાજસ્તુતિને બદલે નિન્દાસ્તુતિ શબ્દ અલંકારના નામ તરીકે મળે છે.

આમ, બંનેના અલંકારનિરૂપણની સરખામણી કરતાં, એ બાબત ચોક્કસ છે કે યોગીશ્વર પર સદ્વિએ હિદાહત કરેલા અલંકારોની સ્પષ્ટ અસર છે. આ બાબતની વિગતવાર ચર્ચા તેમના પ્રસ્તુત ઉપરાંત ડૉ. સી. દુયકાસે તેમના પ્રા.ભ.રા.માંના અલંકારોની ચર્ચા કરતા એક લેખમાં કરી છે.

ભટ્ટિકાવ્યના બ્યાકરણનાં સૂત્રોને હિદાહત કરતા જે કાંડ છે, તેમની કોઈ અસર પ્રા.ભ.રા. પર ન જણાય, તે સ્વાભાવિક છે, કારણ તેની ભાષા સાવ જ શુદ્ધ છે, તેથી માત્ર અલંકારશાસ્ત્ર જ હિદાહત થયું છે.

ડૉ. દુયકાસે નોંધ્યું છે કે યોગીશ્વરના પ્રા.ભ.રા.ના પ્રથમ ૧૯ સર્ગો પર ભટ્ટિકાવ્યના પ્રથમ ૧૪ સર્ગોની અસર છે. ભટ્ટિકાવ્યના ૧૪૨ સર્ગ પછીના વસ્તુની યોગીશ્વર પર ખાસ અસર દેખાતી નથી.

પ્રા.ભ.રા. પર ભટ્ટિકાવ્યની અસરનો અભ્યાસ કરતાં, આપણને ગૌરવ થાય છે કે એક ભારતીય મહાકવિનાં અવનવા પ્રકારનાં આ મહાકાવ્યનો પ્રભાવ છેક જાવા જેટલા દૂરના દેશાવરમાં વર્તાયો હતો અને ત્યાં દસમી સદીના એક કવિએ તેનું ત્યાંની પ્રાચીન-અર્વાર્ધ ભાષામાં રૂપાંતર કર્યું. ભારતનો આ કવિ શુજરાતમાં થયો, એ શુજરાત માટે પણ ગૌરવાસ્પદ ગણાય.

પાદલીપા

1. C. Hooykaas, *The Old-Javanese Rāmāyaṇa Kālavin, Verdandelingen, S. Gavenhage, Martinus Nijhoff, 1955*
2. C. Hooykaas, *Stylistic Figures in Old Javanese Rāmāyaṇa, Journal of Oriental Institute,, Vol. vii, pp. 135 ff*

परिशिष्ट ४ छंदोनी सूचि

१. अनुष्टुप् : ४. १-४३; ५. १-१०७; ६. १-१४२; ७. १-१०७; ८. १-१३०;
९. १-१३६; १०. ७, १०, २०, २१, २२, ३८; १४. २-११२; १५.
१-१२२; १६. १-४१; १७. १-१२१; १८. १-४१; १९. १-२८; २०.
१-३६; २१. १-२०; २२. १-२३, ३३, ३४. = १२०७
= ५
२. अश्वल्लित : ८. १३१ = २
३. आर्या : १०. १४, ५७ = ४७
४. आर्यागीति : १३. १-२५, २८-५० = ४७
५. इन्द्रवज्रा : १. १८, २४; २. ३२, ४८; ३. १६, २३, २४, २६,
३०, ३५, ३८, ४२; १०. २३, ३८; ११. ४, २४, ३३, ३५, ३८, १२,
७, १४, ३०, ३५, ५१, ५२, ५३, ५४, ५६, ७०, ७२. = ३०
६. उपजाति : १. २-१७, १८-२३, २५; २. १-५, ७-१८, २०-२३, २५-
३१, ३३-३७, ३८-४६, ४८-५४; ३. १-१५, १७-२२, २५, २७-२८,
३१-३६, ३८-३९, ४०-४१, ४३-५५; १०. ३५-३६; ११. १-३,
५-२३, २५-३२, ३६, ३८, ४०-४५; १२. १-६, ८-१३, १५-२०,
२२-२६, २८, २९, ३१-३४, ३६-५०, ५५, ५७-५८, ६१, ६३-६८,
७१, ७३-८२, ८४, ८५; १३. २६, २७, २८, १४. १, ११३; १६. ४२;
१७. २४, २५ = २३३
७. उपेन्द्रवज्रा : ३. २४, ३८; १०. १८; ११. ३७, ३८; १२. २१, २७, ६०,
६२, ८३ = १०
८. ओषच्छन्द्रसिक्क : १०. २६, २८, ३३, ३६, ४०, ४१, ४३, ४४;
२२. ३१ = ८
९. निप्रचमरुति : १२. ३५ = १
१०. तनुमध्या : १०. १२, १६ = २
११. तोडम : १०. ४, ५, ८ = ३
१२. १४

१२. द्रुतविल वित	: १०. १, ६, १५, १८; २२. ३०	=	११
१३. नन्दन	: ११. ३७	=	१
१४. नद टक	: ७. १०८	=	१
१५. पुष्पिताग्रा	: ४. ४४, ४५; ५. १०८; ६. १३७; १०. ३१- ३२, ४५-५६, ५८-७३; २१. ३२	=	३१
१६. पृथ्वी	: ३. १०८	=	१
१७. प्रमिताक्षरा	: १०. २, ३, ८, २७	=	४
१८. प्रहरणकलिका	: १२. ८६, ८७	=	२
१९. प्रहर्षिणी	: १०. १३, ७४, ७५; ११. ११७; २०. ३७; २१. २२, २३; २२. २६, २७	=	८
२०. मन्दाक्रान्ता	: १. १४३; १८. ३०	=	२
२१. मालिनी	: १. २६, २७; २. ५५; ३. ५६; १०. १७, ३०; ११. ४६, ४७; १५. १२३	=	८
२२. रुचिरा	: १. १	=	१
२३. वंशस्थ	: १०. ११; २. ६, १८, ४७	=	४
२४. शार्दूलविक्रीडितः	: १३. ४२; २२. २८	=	२
२५. सुन्दरी	: १०. २४, २५, २८, ४२	=	४
२६. स्वर्णधरा	: २२. २८	=	१

‘પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી’નાં ઉદાહૃત સૂત્રોની સૂચિ*

અ. પ્રકીર્ણકાંડમાં પ્રયોજયેલાં સૂત્રોની સૂચિ

द्वितीय अध्याय

• આ વહી, બહિશબની સ્વર્ગવતી દીકામાં આપેનાં ચુરને આધારે નંપાઠ
સ્વર્ગમાં આવી છે. ત્રવ નંબરની આગે હોઈમાં મૂકેલાં આગે તે સુવ મે
૫૬૩૧ ૭૮૫૫૨

અનુર્થ પાદ	- ૬, ૧૨, ૧૫, ૨૨, ૨૩, ૨૬, ૩૪, ૪૪, ૪૫(૩), ૫૮(૨), ૫૪(૨), ૭૪, ૭૬(૨), ૮૩(૩), ૮૪(૧૫)	= ૧૫ કુલ ૧૫૫
------------	--	-----------------

તૃતીય અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	- ૮(૪), ૧૧(૨), ૧૭(૨), ૧૭(૨), ૧૮, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪(૪), ૩૬(૨), ૩૭, ૩૯, ૪૦, ૪૫(૨), ૪૭, ૬૮, ૫૨(૨), ૫૩, ૫૫(૨), ૫૭(૩), ૬૬, ૬૯, ૭૭, ૮૪, ૮૭, ૧૦૬, ૧૧૪, ૧૨૦, ૧૨૪(૨), ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૮(૪), ૧૪૪	= ૩૫
-----------	---	------

દ્વિતીય પાદ	- ૪(૩), ૭, ૧૦, ૧૩, ૧૬(૨), ૧૭, ૨૦(૩), ૨૧(૨), ૨૩, ૨૬, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૪(૩), ૪૫, ૫૦, ૫૭, ૫૮(૨), ૬૧(૪), ૭૪, ૭૮(૨), ૭૮(૩), ૮૩(૨), ૮૯, ૯૧, ૯૪, ૯૬, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૮, ૧૦૯(૩), ૧૨૬(૨), ૧૨૯(૨), ૧૩૦, ૧૩૫, ૧૩૬(૨), ૧૩૯, ૧૪૦(૨), ૧૪૨, ૧૪૪, ૧૬૩(૨), ૧૬૪, ૧૬૬, ૧૬૮, ૧૭૭, ૧૮૨	= ૪૮
-------------	---	------

તૃતીય પાદ	- ૧૧, ૫૭(૨), ૫૮(૨), ૫૯, ૬૨(૨), ૬૪, ૬૬, ૬૮, ૭૩, ૭૬, ૭૭, ૮૮(૨), ૮૯(૩) ૯૬, ૯૮, ૯૯(૨), ૧૦૦, ૧૦૨(૬), ૧૦૩(૩), ૧૦૬, ૧૦૬(૩), ૧૦૭, ૧૧૩(૨), ૧૧૪, ૧૧૮, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૧(૩), ૧૩૨, ૧૬૩, ૧૫૬, ૧૬૯, ૧૭૫(૩), ૧૭૬(૨)	= ૩૫
-----------	--	------

અનુર્થ પાદ	- ૧(૨), ૪(૩), ૨૧, ૨૨, ૨૫, ૨૯, ૪૦, ૪૩, ૪૫, ૬૬, ૪૮(૩), ૫૨, ૫૪, ૬૩, ૬૫(૩), ૮૬, ૧૦૮	= ૧૭
------------	---	------

અનુર્થ અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	- ૮, ૧૫(૧), ૩૦, ૩, ૩૩, ૩૮, ૩૮, ૬૦, ૬૬, ૪૮, ૬૯(૨), ૫૮, ૬૫, ૬૬(૨), ૬૮, ૭૬, ૮૭, ૮૮, ૯૦, ૯૫(૨), ૧૧૦, ૧૧૫, ૧૧૯, ૧૦૦(૨), ૧૦૦, ૧૦૬(૨), ૧૩૩(૨), ૧૪૧, ૧૬૧, ૧૬૮, ૧૮૬	= ૩૧
દ્વિતીય પાદ	- ૦, ૧૫, ૨૦, ૩, ૫, ૬૩(૨), ૬૭, ૬૮, ૮૭, ૯૦, ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૧૪	= ૧૩
તૃતીય પાદ	- ૧૫, ૨૦, ૨૩(૨), ૬૦, ૫૬, ૬૩, ૬૪, ૧૩૮, ૧૬૩, ૧૫૬	= ૧૦
અનુર્થ પાદ	- ૦૮, ૫૮, ૫૮(૨), ૯૮, ૧૦૫, ૧૧૬, ૧૬૮, ૧૭૧	= ૮
		<hr/> કુલ ૬૨

૫મ અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	- ૫, ૮, ૯, ૬૬, ૫૯, ૮૭, ૯૮, ૧૦૯, ૧૧૫, ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૨૭	= ૧૨
દ્વિતીય પાદ	- ૬, ૭, ૧૦, ૧૧(૨), ૧૬, ૧૭(૩), ૨૦, ૨૧, ૨૩, ૨૮, ૨૮, ૩૫, ૩૭(૨), ૭૬, ૭૮, ૮૫, ૧૧૧, ૧૧૦, ૧૧૬, ૧૨૧(૨), ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૩૮, ૧૩૮, ૧૩૮, ૧૬૦	= ૨૬
તૃતીય પાદ	- ૭, ૧૫, ૨૬, ૬૦, ૫૦, ૫૮, ૬૦, ૬૩, ૬૬, ૬૫, ૭૧, ૭૬, ૮૨	= ૧૩
અનુર્થ પાદ	- ૭, ૧૧, ૫૫, ૨૬, ૩૮(૨), ૬૩, ૬૫, ૫૧(૪), ૫૨, ૫૬, ૬૩(૨), ૭૧, ૭૧(૨), ૭૩(૫), ૭૮, ૮૦, ૮૧, ૮૫, ૮૧(૨), ૧૦૩, ૧૦૫, ૧૦૮, ૧૦૮, ૧૧૩(૨), ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૦૦, ૧૨૬, ૧૩૫, ૧૬૦, ૧૪૫(૨), ૧૫૧(૩), ૧૫૩, ૧૫૪	

પ્રથમ અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	-	૨(૨), ૩, ૧૧, ૧૬(૪), ૩૧, ૪૮, ૫૭, ૫૮(૨), ૮૬, ૮૯(૩), ૯૦(૨), ૯૩, ૯૬, ૧૩૭, ૧૫૪	= ૧૫
દ્વિતીય પાદ	-	૯૮	= ૧
તૃતીય પાદ	-	૫, ૧૪, ૧૮(૨), ૩૪, ૫૯, ૬૭(૨), ૬૮, ૬૯, ૮૧, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૧૧	= ૧૩
ચતુર્થ પાદ	-	૧૧, ૧૬(૩), ૧૯, ૨૧, ૩૨, ૩૫, ૩૮, ૪૮(૨), ૪૯(૨), ૫૫, ૬૨(૨), ૬૪, ૭૭, ૮૧, ૮૨, ૯૪, ૯૮(૪), ૧૦૧, ૧૦૪(૨), ૧૧૨, ૧૧૬, ૧૨૦(૨), ૧૨૫, ૧૩૩, ૧૫૬, ૧૫૭(૨), ૧૬૧, ૧૬૩, ૧૬૭, ૧૬૮(૨), ૧૭૪(૨)	= ૩૧
			<hr/> કુલ ૬૦

સપ્તમ અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	-	૨, ૫, ૬, ૩૪, ૫૧, ૫૮(૪), ૭૦(૨), ૭૧, ૭૮, ૭૯, ૧૦૦, ૧૦૨(૨)	= ૧૨
દ્વિતીય પાદ	-	૩(૩), ૪(૩), ૫, ૭(૩), ૨૩, ૨૫, ૨૮(૩), ૪૧, ૪૮, ૪૯(૩), ૫૦, ૫૨, ૫૪, ૬૭, ૭૩, ૭૬(૩), ૭૭, ૭૮(૨), ૮૭, ૯૮(૩), ૧૧૬	= ૨૧
તૃતીય પાદ	-	૨, ૧૯, ૩૨, ૩૩(૨), ૩૬, ૪૦, ૪૧, ૪૩, ૪૪, ૫૧(૨), ૫૪(૩), ૫૫, ૫૭(૨), ૭૭, ૭૮, ૮૮, ૮૯(૨), ૯૨, ૯૬	= ૧૯
ચતુર્થ પાદ	-	૧, ૧૧, ૧૪, ૩૦, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૪૨(૨), ૪૬, ૪૯(૪), ૫૦, ૫૫, ૫૮, ૬૦, ૬૧(૩), ૭૦(૪), ૭૧(૩), ૭૨, ૭૯(૨), ૮૫(૨), ૮૭, ૮૮, ૯૪, ૯૭(૨)	= ૨૪
			<hr/> કુલ ૭૬

પરિશિષ્ટ ૫

અષ્ટમ અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	- ૪, ૫, ૧૮, ૨૧(૨)	= ૪
દ્વિતીય પાદ	- ૧૦, ૧૮, ૨૬(૨), ૨૭, ૨૮(૪), ૨૯, ૩૦(૨), ૩૧(૨), ૩૨(૩), ૩૬, ૪૦(૨), ૪૧(૨), ૪૨, ૪૩(૨), ૪૫(૨), ૫૬, ૬૨(૨), ૭૬	= ૧૮
તૃતીય પાદ	- ૭, ૧૩, ૧૪, ૩૪, ૪૬, ૫૭, ૫૯(૨), ૮૯(૨), ૯૩	= ૯
ચતુર્થ પાદ	- ૧૪(૩), ૧૫, ૧૭, ૧૯, ૫૩(૨), ૫૫(૨)	= ૬
કુલં સૂત્ર સંખ્યા		૫૫૪

આ. અધિકારકાંડમાં ઉદાહૃત થયેલાં પ્રકીર્ણ સૂત્રોની સૂચિ

પ્રથમ અધ્યાય

સૂત્રો

પ્રથમ પાદ	- એકે નર્મી	= ૫
દ્વિતીય પાદ	- ૨, ૯, ૧૨, ૧૭, ૧૯	= ૮
તૃતીય પાદ	- ૧૭, ૨૦, ૨૯, ૬૨, ૭૨, ૭૫, ૮૪, ૯૩	= ૭
ચતુર્થ પાદ	- ૧૨, ૩૬, ૪૩, ૪૬, ૪૯, ૫૨, ૬૭	= ૨૦

દ્વિતીય અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	- ૧૯, ૭૨	= ૨
દ્વિતીય પાદ	- ૨૦, ૩૬	= ૨
તૃતીય પાદ	- ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૩૪, ૪૪, ૫૨, ૬૮, ૬૯	= ૧૦
ચતુર્થ પાદ	- ૬, ૩૭, ૪૩, ૪૫, ૭૭, ૭૯, ૮૧, ૮૨	= ૮
કુલં		૨૨

તૃતીય અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	- ૧૩, ૩૫, ૩૬, ૪૮, ૫૫, ૫૬, ૭૮, ૮૨, ૯૨, ૯૭, ૯૮, ૧૧૦, ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૪૬	= ૧૫
દ્વિતીય પાદ	- ૩, ૮, ૧૬, ૨૧, ૪૪, ૪૮, ૫૬, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૮, ૬૯, ૭૮, ૭૯, ૮૩, ૮૫, ૧૦૧, ૧૨૯, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૫, ૧૮૪, ૧૮૮	= ૨૪

તૃતીય પાદ	- ૧૦, ૧૬, ૧૭, ૯૨, ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૨૬, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૨૮, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૬૯, ૧૭૪.	= ૧૫
ચતુર્થ પાદ.	- ૪, ૧૬, ૨૯, ૩૭, ૪૪, ૪૬, ૪૮, ૫૨, ૫૮, ૬૪, ૬૫, ૭૬, ૯૯	= ૧૩
		<hr/>
		કુલ ૭૭

ચતુર્થ અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	- ૧૫, ૪૪, ૧૩૪, ૧૪૧, ૧૪૨	= ૫
દ્વિતીય પાદ	- ૪, ૧૩, ૭૦, ૧૦૪	= ૪
તૃતીય પાદ	- ૨૩, ૧૫૪	= ૨
ચતુર્થ પાદ	- ૩૦, ૮૯	= ૨
		<hr/>
		કુલ ૧૩

પંચમ અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	- ૯, ૨૭, ૧૨૬	= ૩
દ્વિતીય પાદ	- ૭, ૫૭, ૭૮, ૧૦૨, ૧૦૩	= ૫
તૃતીય પાદ	- ૩, ૧૧, ૨૮, ૩૫, ૩૭, ૪૭, ૧૦૩	= ૭
ચતુર્થ પાદ	- ૭, ૧૪, ૧૫, ૭૪, ૮૭, ૧૨૦	= ૬
		<hr/>
		કુલ ૨૧

ષષ્ઠ અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	- ૩, ૩૭, ૧૫૧, ૫૮૬, ૭૩, ૮૧, ૯૮, ૧૨૫, ૧૩૯, ૧૫૭	= ૧૧
દ્વિતીય પાદ	- ૪૯	= ૧
તૃતીય પાદ	- ૧૪, ૧૮, ૬૬, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૫, ૧૦૨, ૧૧૧, ૧૧૬	= ૧૦
ચતુર્થ પદ	- ૧૫, ૧૬, ૨૩, ૩૪, ૩૭, ૪૮, ૫૫, ૬૪, ૬૬, ૮૦, ૮૨, ૮૩, ૮૯, ૯૮, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૯, ૧૩૭, ૧૩૮	= ૨૦
		<hr/>
		કુલ ૪૨

મૌનમ અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	-	૧, ૬, ૭, ૧૭, ૫૮, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૭૧	=	૯
દ્વિતીય પાદ	-	૧, ૫, ૧૪, ૧૮, ૫૯, ૭૨, ૭૩, ૯૮	=	૮
તૃતીય પાદ	-	૩૫, ૪૦, ૧૪, ૫૫, ૫૭, ૭૧, ૭૮, ૯૨	=	૮
ચતુર્થ પાદ	-	૧૬, ૧૮, ૫૬, ૬૭, ૬૮, ૭૬, ૮૦, ૯૩	=	૮
				<hr/>
			કુલ	૩૩

અબ્દમ અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	-	૨૨, ૭૧	=	૨
દ્વિતીય પાદ	-	૯, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૪૦, ૪૨, ૪૩, ૪૫, ૫૫, ૬૨, ૬૯	=	૧૬
તૃતીય પાદ	-	૭, ૪૦, ૬૦, ૬૩	=	૪
ચતુર્થ પાદ	-	૨, ૧૭, ૫૩, ૫૫, ૬૨	=	૫
				<hr/>
			કુલ	૨૭

કુલ સૂત્રસંખ્યા ૨૪૫

ઈ. તિહાન્તકાંડમાં ઉદાહૃત યથેલાં સૂત્રોતી સૂચિ

પ્રથમ અધ્યાય	સૂત્ર	કુલ
પ્રથમ પાદ	- ૧૯	= ૧
દ્વિતીય પાદ	- ૭, ૧૩, ૧૭, ૧૮, ૫૯, ૭૫	= ૬
તૃતીય પાદ	- ૧૯(૨), ૩૦, ૨૨(૫), ૨૪, ૨૮(૨), ૨૯, ૩૧(૨), ૪૨(૨) ૪૬, ૫૭, ૬૦, ૬૧(૪), ૬૩, ૬૫(૨), ૬૬, ૬૮(૩), ૬૯, ૭૪, ૭૬, ૮૩, ૮૧(૪), ૯૨, ૯૩(૨)	= ૨૩
ચતુર્થ પાદ	- ૨૫, ૪૬ (૩), ૪૮, ૫૨(૨)	= ૪
		<hr/>
		કુલ ૩૪

દ્વિતીય અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	-	
દ્વિતીય પાદ	-	
તૃતીય પાદ	- ૩૨(૨), ૫૨(૨), ૬૯	= ૩

ચતુર્થ પાદ	- ૬(૨), ૪૦, ૪૪, ૪૫, ૫૦, ૫૫, ૭૭(૬), ૭૮, ૭૯, ૧૨૦	= ૧૦
		<hr/> કુલ ૧૩

તૃતીય અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	- ૯, ૧૫, ૧૯(૩), ૨૧, ૨૪, ૨૫(૨), ૨૭(૨) ૨૮, ૩૧, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૪૫(૩), ૪૬, ૪૭, ૪૮(૨), ૪૯(૨), ૫૨(૩), ૫૩(૪), ૫૪, ૫૫(૬), ૫૬, ૫૭(૭), ૫૮(૨), ૬૦, ૬૧(૫), ૬૩, ૬૬, ૬૯(૨), ૭૦(૨), ૭૪, ૭૮, ૮૨, ૮૩, ૯૦, ૧૭૪ = ૩૬	
દ્વિતીય પાદ	- ૩, ૪(૨), ૨૦, ૬૦, ૬૮(૩), ૮૩, ૧૦૦, ૧૦૮, ૧૧૨(૨), ૧૧૪, ૧૧૮(૨), ૧૧૯(૩), ૧૨૦, ૧૨૧(૨), ૧૩૧, ૧૫૯, ૧૭૭, ૧૮૮ = ૧૮	
તૃતીય પાદ	- ૫(૨), ૯, ૧૩, ૧૮(૩), ૩૧, ૫૬, ૫૭, ૧૧૩(૨), ૧૨૬, ૧૩૧, ૧૩૩, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩(૪), ૧૪૪(૩), ૧૪૫(૫), ૧૪૬, ૧૪૭(૩), ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦(૨), ૧૫૨(૨), ૧૫૩, ૧૫૬(૨), ૧૫૭, ૧૬૪, ૧૬૯, ૧૭૧, ૧૭૩(૨), ૧૭૫, ૧૭૬(૨) = ૩૩	
ચતુર્થ પાદ	- ૧,૩(૩), ૫(૨), ૨૨(૨), ૩૨(૨), ૩૩(૧), ૩૯, ૪૩, ૪૬, ૭૧(૨), ૮૩, ૮૪, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૯, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૭૫, ૧૭૬ = ૧૯	
		<hr/> કુલ ૧૦૬

ચતુર્થ અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	- ૮૫, ૯૫, ૧૪૪	= ૩
દ્વિતીય પાદ	- ૩૬, ૧૧૦	= ૨
તૃતીય પાદ	- ૧૭૬	= ૧
ચતુર્થ પાદ	- ૭૭	= ૧
		<hr/> કુલ ૭

પ્રથમ અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	- ૭૧	= ૧
દ્વિતીય પાદ	- ૧૧	= ૧
તૃતીય પાદ	- ૯, ૧૪, ૨૭, ૩૦, ૪૨, ૬૩, ૬૫, ૭૧	= ૮
ચતુર્થ પાદ	- ૫૨, ૪૩, ૩૮, ૧૧૩,	= ૪
		<hr/>
		કુલ ૧૪

પ્રથમ અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	- ૨(૩), ૩(૪), ૧૧, ૧૫, ૧૬(૩), ૧૭, ૧૮, ૩૦, ૩૩(૨), ૩૯, ૫૧(૨), ૫૫(૨), ૫૭, ૫૯, ૯૬(૨), ૧૪૬	= ૧૬
દ્વિતીય પાદ	-	<hr/>
તૃતીય પાદ	- ૪૭, ૫૪, ૯૨, ૯૩, ૧૩૮	= ૫
ચતુર્થ પાદ	- ૧૨, ૨૫, ૨૮(૨), ૩૪, ૩૬, ૩૭, ૪૮, ૪૯, ૫૫, ૬૨, ૬૪(૨), ૬૬, ૬૮, ૬૯, ૭૨, ૭૮, ૮૦, ૮૨(૪), ૮૯, ૯૦, ૯૨, ૯૮, ૧૦૧(૨), ૧૦૪, ૧૧૧(૨), ૧૧૨, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૯, ૧૨૨(૩), ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫(૩), ૧૩૮, ૧૫૧(૨), ૧૫૬, ૧૫૮	= ૩૭
		<hr/>
		કુલ ૫૮

સપ્તમ અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	- ૫, ૩૫, ૬૦(૨), ૬૩, ૧૦૧	= ૫
દ્વિતીય પાદ	- ૧(૨), ૫(૩), ૭(૨), ૧૦, ૨૬, ૩૬, ૪૪, ૫૭(૨), ૫૯(૨), ૬૦(૨), ૭૨, ૭૩(૫), ૭૬(૨), ૭૮, ૯૮, ૧૧૪	= ૧૬
તૃતીય પાદ	- ૩૧, ૩૬(૨), ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૫૭, ૫૮, ૭૬, ૭૮(૫), ૭૯, ૮૦(૪), ૯૧, ૯૨(૨), ૯૮, ૯૯	= ૧૫
ચતુર્થ પાદ	- ૧(૩), ૨, ૩(૬), ૫, ૬, ૭(૨), ૧૧, ૧૬, ૧૬(૨), ૨૧, ૨૯(૨), ૩૦, ૪૭, ૪૯, ૫૨,	

$$\begin{array}{rcl}
 ૭૦(૨), ૭૧(૨), ૭૨, ૭૬(૨), ૭૮, ૭૯, \\
 ૮૧(૩), ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬(૨), ૮૭ & = & ૨૮ \\
 \hline
 \text{કુલ} & & ૬૪
 \end{array}$$

અબ્દમ અધ્યાય

પ્રથમ પાદ	-	૩૧, ૪૧	=	૨
દ્વિતીય પાદ	-	૧૮, ૧૯(૨), ૨૬(૧), ૨૭(૩), ૨૮(૨), ૩૧, ૩૪, ૩૬(૩), ૪૦, ૪૧(૩), ૪૫, ૭૦, ૭૩, ૭૮	=	૧૪
તૃતીય પાદ	-	૭, ૩૨, ૬૦, ૬૩(૨), ૬૫(૨), ૭૦, ૯૭	=	૭
ચતુર્થ પાદ	-	૧૬, ૫૫(૩)	=	૨
			<hr/>	
			કુલ	૨૫

કુલ સૂત્ર સંખ્યા ૩૨૧

संदर्भसूचि

संस्कृत અને પ્રાકૃત ગ્રંથો

અમ્યકર કા. વા,	પરિભાષા સ ગ્રહ,	પુના, ૧૯૬૭
અપ્પયર્દાક્ષિત,	કુવલયાનન્દ,	મુબઈ, ૧૯૪૭
આનન્દવર્ધન,	દ્વન્યાલોક,	વારાણસી, ૧૯૪૦
આશ્વલયન,	આશ્વલાયન-ગૃહ્યસૂત્ર,	પુના, ૧૯૮૫
ઉજ્જ્વલદત્ત,	ઉનાદિસૂત્રવૃત્તિ,	કપકતા, ૧૯૭૩
ઉદ્ભટ,	કાવ્યાલકાર સારસંગ્રહ- પ્રતિહારેન્દુરાજપારખ્યા;	મુંબઈ, ૧૯૩૬
વાલ્મીકિ,	કુમારસ મવ,	દિલ્હી, ૧૯૮૧
	—રઘુવંશ,	મુબઈ, ૧૯૪૮
	—વિગ્રમોર્વાશય,	દિલ્હી, ૧૯૬૧
વામન્દવ,	વામન્દકીયનીતિસાર,	ભા. ૧-૨, પુના, ૧૯૫૮, ૧૯૮૨
યુન્તક,	યત્રોત્તિજીવિત,	કપકતા, ૧૯૨૩
કુમારદાસ,	જાનકીહરણ,	અમદાવાદ, ૧૯૬૭
કૃષ્ણમિશ્ર,	પ્રલોધક દ્રોદય,	મુબઈ, ૧૯૬૦
કૃષ્ણલીલાશુક,	પુરુષકારવાર્તિક,	અમદાવાદ, ૧૯૬૩
વેદવિમિશ્ર,	અલકારજેતર,	મુબઈ, ૧૯૮૫
કૌટિલ્ય,	કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર,	ભા. ૧, મુબઈ, ૧૯૧૦
કૌરવગામી,	કૌરવર ગિણી,	અમદાવાદ, ૧૯૫૮
	—અમરવેશોદધાટન,	પુના, ૧૯૧૩
દેમેન્દ્ર,	ઔચિત્યવિચારચર્ચા,	વારાણસી, ૧૯૬૩
	—મુવૃત્તિનિલક,	વારાણસી, ૧૯૩૩
મદ્ગાદાસ,	હૃદયમન્જરી,	વારાણસી, ૧૯૬૮
જલ્હન,	મૂર્તિમુવતાવર્ગ,	વડોદરા, ૧૯૩૮
જિતપ્રભમૂરિ,	શ્રેણિકચરિત,	બાબનગર, ૧૯૦૧
જિનેન્દ્રમુદિ,	વાનિશાવિરણપદ્ધિવા Vol. I, Part I,	ચમ્પાલી, ૧૯૧૩
દણ્ડી,	વાલ્યાદર્શ. રદ્ગાનાય પ્રમા ૧૨ ૧	૧૯૩૮

	— प्रेमचन्द्ररचित व्याख्या, छेकता, १८६३	
	—जीवानंद भट्टाचार्यरचित व्याख्या, छेकता, १८८०	
दुर्ग सिंह,	कातन्त्रपरिभाषावृत्ति, पुना, १८६७	
	—लिंगानुशासन, पुना, १८५२	
दुर्गादास,	कविकल्पद्रुम-धातुदीपिका, छेकता, १८०५	
धनंजय,	दशरूपक, मुं'गर्, १८४१	
पतंजलि,	व्याकरणमहाभाष्य, खंड १, वाराणसी, १८६७	
पाणिनि,	अष्टाध्यायी, मुं'गर्, १८५४	
पिङ्गल,	पिङ्गलछन्दःसूत्र, छेकता, १८१८	
पुरषोत्तम,	लघुपरिभाषावृत्ति, पुना, १८६७	
	—भाषावृत्ति, वाराणसी, १८७१	
प्रवरसेन,	मेतुयन्ध, दिल्ली, १८८२	
वल्लाल,	भोजप्रवन्ध, वाराणसी, १८३५	
वोधायन,	वोधायन गृह्यसूत्र, भायसीर, १८२०	
भट्ट भीम,	रावणार्जुनीय, मुं'गर्, १८००	
भट्ट नागेश,	परिभाषेन्दुशेखर, वाराणसी, १८४३	
भट्ट नारायण,	प्रक्रियासर्वस्व, भा. १-२ त्रिवेन्द्रम, १८३१, १८३८	
भट्टि, भट्टिकाव्य, जयमंगला, मुग्धबोधिनो, सं. यदुनाथ तर्करत्न, छेकता, १८०८, पुनर्मुद्रण १८७३		
" " " "	सं. जीवानंद विद्यासागर, छेकता, १८७६	
" " " "	सं. गो. शं. वापट, मुं'गर्, १८८७	
" " " "	सर्ग १, २, ३, १० जयमंगला, सर्वपथीना, सं. शरदरंजन रे, छेकता, १८८३-१८४२	
" " " "	सर्ग १-५ सं. कुंजलाल नाग, दाहा, १८८४	
" " " "	सर्ग १-४ सं. वी. जी. प्रधान, पुना, १८८७	
" " " "	सर्ग १-५ सं. मो. रा. काले, मुं'गर्, १८८७	
" " " "	सर्वपथीना, बो. १-२ सं. व. प्रा. त्रिवेदो, मुं'गर्, १८८८	
" " " "	जयमंगला, सं. वि. ना. ज्ञासी, मुं'गर् १८०६	
" " " "	जयमंगला, सं. शिवदत्त नासी, मुं'गर्, १८२८	
	(अंर्ष २१२ उपयोक्तृणां दीर्घोऽपि व्यावृत्ति)	

- जयम गला, मुग्धवर्धनी, स. आशुबोध भट्टाचार्य,
४५६३, १९३८
- चन्द्रकला, भा. १-३, स. शेषराज शर्मा,
वाराणसी, १९४२-१९५२
- जयम गला भा. १-३, स. रामगोविंद शुक्ल,
वाराणसी, १९७१
- काव्यमर्मविमर्शिका, भा. १-३, स. गोपालदत्त पाण्डेय,
वाराणसी, १९७६
- स. म. अ. करन्दोकर, दिल्ली, १९८२
- भट्टोजी दीक्षित, प्रौढ मनोरमा, भा. १-२, वाराणसी, १९७५
- शब्दकोस्तुभ, Vols 1-III, वाराणसी १९३८, १९२८
- भरत नाट्यशास्त्र, Vols. 1-III, Baroda 1926, 1934, 1954
- नाट्यशास्त्र, मुम्बई १९८३
- भवभूति, मालतीमाधव, मुम्बई १९२८
- भामह, काव्यालङ्कार, पुना १९६२
- भारवि, किराताजुनीय, मुम्बई १९५४
- भोज, नृगारप्रकाश Vols 1-III, भायमेर १९५५, १९६७, १९७८
- सरस्वतीकण्ठाभरण, भा. १, वाराणसी १९७६
- मह्व, साहित्यमीमासा, वाराणसी १९८४
- मत्स्यपुराण, पुना, १९७७
- मम्मट, काव्यप्रकाश, पुना, १९३३
- माध, शिगुपान्त्व, मुम्बई, १९७५
- मीमांसक युधिष्ठिर, भागवत्तिमबन्ध, अजमेर, १९६५
- याज्ञवल्क्य, याज्ञवल्क्यस्मृति, मुम्बई १९७८
- राजशेखर, राज्यमीमासा, वाराणसी, १९८७
- रामचन्द्र शेष, प्रक्रियामर्श, भा १-२, पुरे-२५ १९३१, १९३८
- रुद्रट, काव्यालङ्कार, वाराणसी १९६६
- रुम्पा, अष्टकाव्यमर्श, वाराणसी, १९७८
- सखी सिल्वेन, वाङ्मयीय-या. Baroda, 1933
- यराहमहिर, बृहत्संहिता, भा. १-३, वाराणसी. १९८५, १९८७

विद्यानाथ,
विश्वनाथ.

प्रतापरुद्रीय.
साहित्यदर्पण,
विष्णुधर्मोत्तिरपुराण

भद्रास. १८७८
दिल्ली. १८८२
तृतीयसं०, Vol. 1,
Baroda, 1958

वर्धमानसूरि,
वल्लभदेव,
वाग्भट,
वाग्भट,
वात्स्यायन,
वामन,
वात्मीकि,

गणरत्नमहोदधि,
मुभापितावलि,
वाग्भटालंकार,
काव्यानुशासन,
कामसूत्र
काव्यालंकारसूत्र,
वात्मीकिरामायण,

दिल्ली. १८६३
मुं००, १८८८
मुं००, १८८८
मुं००, १८९१
मुं००, १८७८
पुना, १८६३
Vols 1-vi

Baroda 1960, 1962, 1963, 1965,

1966, 1971

वासुदेव,
विद्यानाथ
विद्वत्वाचार्य

वासुदेवविजय,
प्रतापरुद्रीय
प्रक्रियाकोमुदी

मुं००, १८९१
भद्रास. १८७८

वेदव्यास,

प्रसाद टीका भा. २,

मुं००, १८७१

—

शरणदेव,
शारदातनय,
शाङ्गदेव,

महाभारत, आदिपर्व, बो. २, पुना, १८७३
घातपथब्राह्मण,
दुर्घटनृत्ति,
भावप्रकाशन,
स गीतरत्नाकर,

अश्वमेर, १८०३
वाराणसी, १८८१
Baroda, १८९८
Vol. iv, अ. ७,

शाङ्गघर,
सर्वानन्द,
सायण,
मीरदेव,

शाङ्गघरपद्धति,
टीकासर्वस्व
माचवीया घातुवृत्ति.

भद्रास. १८१३
मुं००, १८८८
अनन्तशयन, १८१८
वाराणसी, १८६८

हजामुध,
हेमचन्द्र

वृहत्परिभाषानृत्ति (परिभाषामंग्रह) पुना, १८६७

कविरहस्य.

मुं००

काव्यानुशासन बो-१

मुं००, १८७८

—द्वयाश्रयमहाकाव्य भा. १-२ मुं००, १८११-१८२१.

—कुमारपालचरित

पुना, १८७६

૨. હિન્દી અધ્યા

उपाध्याय बलदेव,	संस्कृत साहित्यका इतिहास,	पाराशुरसी, १८६५
गैरोला वाचस्पति,	संस्कृत साहित्यका इतिहास,	पाराशुरसी, १८६०
चौधरी गुलाबचन्द्र,	‘जैन’ साहित्यका बृहद् इतिहास भा. ६, पाराशुरसी, १८७३	
रेवरंड बुल्के कामिल,	रामकथा	प्रयाग, १८५०
दीक्षित श्यामशंकर,	‘तेरहवीं चौदहवीं शताब्दीके जैन संस्कृत महाकाव्य’	जयपुर, १८६३.
मीमांसक युधिष्ठिर,	संस्कृत व्याकरणशास्त्रका इतिहास भा. २	अजमेर, १८६३

૩. ગુજરાતી અધ્યા

ત્રિવેદી બ્રહ્મણ,	‘પ્રાચીન નૃત્ત અને નૃત્યકલાના (અપ્રકાશિત નિબંધ) સાહિત્યિક સંસ્કૃત સંદર્ભો’	અમદાવાદ, ૧૯૭૬
દેસાઈ ભોલનવાસ દ.,	‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’	મુંબઈ. ૧૯૩૩
કુવ આનંદશંકર બા.,	‘દિગ્દર્શન,’	અમદાવાદ, ૧૯૪૨.
પાટક રામનારાયણ પિ.,	‘બુદ્ધતિર્મજ’.	મુંબઈ. ૧૯૫૫.
શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ મં.,	‘મૈત્રકાલીન ગુજરાત’.	ભા. ૧.૨. અમદાવાદ, ૧૯૫૫
શાહ નીલાંજના સુ.,	‘નોલંડીકાલનું સાહિત્ય’	અમદાવાદ, ૧૯૭૭.
ગુફા જયદેવ મો.,	પાણિનીય સંસ્કૃત વ્યાકરણ પરંપરાનો ઇતિહાસ,	અમદાવાદ. ૧૯૭૫
સરિસરા ભોગીવાસ જ.,	મદામાત્ય વસ્તુપાળનું સાહિત્યમંડળ.	અમદાવાદ. ૧૯૫૭

૪. અંગ્રેજી અધ્યા

- Abhyankar K.V., *A Dictionary of Sanskrit Grammar*, Poona, 1961
 Apte V.S., *Sanskrit English Dictionary*, Poona, 1898
 Avrecht T., *Catalogus Catalogorum*, Leipzig, 1962
 Basham M., *History and Doctrines of the Ājivalas*, London, 1951
 Bohtlingk Otto and Roth R., *Sanskrit Wörterbuch*, Vol. V, Petersburg, 1868

- Colebrooke H. T., *Miscellaneous Essays*, Vol. II, London, 1873
- Dalal C. D., *A Catalogue of Mss. in Jesalmir Bhāṇḍāra*, Baroda, 1923
- Dasgupta S.N., *A History of Sanskrit Literature*, Vol. I, Calcutta, 1962
- De S. K., *History of Sanskrit Poetics*, Calcutta, 1960
- Eggeling, *A Catalogue of Sanskrit MSS. in the India Office Library*, Vol. II, pt. II, London, 1935
- Gadre A.S., *Proceedings and Transactions of AIOC*, Vol. VII, Baroda, 1933
- Haudiqui K. K., *Pravarasena's Setubandha*, Ahmedabad, 1976
- Hooykaas C., *The Old Javanese Rāmāyaṇa*, Nijhoff, New Holland, 1956
- Jani A. N., *A critical Study of Naiṣadhiṇvacarita*, Baroda, 1957
- Jayaswal K. P., *A Descriptive Catalogue of Manuscripts in Mithila*, Vol. II, Patna, 1933
- Kane P. V., *The History of Sanskrit Poetics*, Bombay, 1951
- *The History of Dharmas'āstra*, Vol. I, Poona, 1941
Vol. II, Part II, Poona, 1948; Vol. IV, Poona, 1953
- Keith A. B., *History of Sanskrit Literature*, Bombay 1962
- Krishna Chaitanya, *A New History of Sanskrit Literature*, Bombay, 1962
- Krishnamachariar M., *History of Classical Sanskrit Literature*, Delhi, 1974
- Kulkarni V. M., *Studies in Sanskrit Sāhityas'āstra*, Patan, 1983
- Kunhan Raja C., *Survey of Sanskrit Literature*, Bombay, 1962
- Leonardi G. G., *Bhāṭṭikāvyam*, (Translation and Notes), Leiden, 1972
- Narang S. P., *Bhāṭṭikāvyā: A Study*, Delhi, 1969
- 'Narang S. P., *Hemachandra's Dīṇas'royakāvya: A Study*, Delhi, 1972

- Raghavan V., *Some Concepts of Alaṅkāras'āstra*, Adyar, 1942
 Shastri Haraprasad, *A Descriptive Catalogue of the Sanskrit Manuscripts*, Vol. VI, Calcutta, 1931
 Shastri S. P., *A Triennial Catalogue of Manuscripts*, Vol. IX, Madras, 1943
 Sircar D. C., *Select Inscriptions*, Vol. I, Calcutta, 1942
 Sriramachandrudu P., (ed.) *Ekāvali*, Hyderabad, 1981
 Winternitz M., *The History of Indian Literature*, (Eng. Trans. by Subhadra 'Jha'), Vol. III, Part I, Delhi, 1963, Vol. III, Part II, Delhi, 1967

૫. અંગ્રેજી લેખો

- Acharya G. V., Prince of Wales Museum Bombay Plates.....
 Dhruvasena I, Journal of Bombay Branch, *Royal Asiatic Society*, (N.S.) Vol. I
 Bühler G., Additional Valabhi Grants, *I.A*, Vol. VII, Bombay, 1878
 Divekar H.R., 'Bhaṭṭi, Bhamaha and Dharmakīrti,' *JRAS*, London, Oct 1929
 Gupta D K., The Concepts of Bhāvikā in Sanskrit Poetics, *JOI*, Vol. xxxII, Baroda, 1982
 Hooykaas C., 'On Some Arthālaṅkāras in the Bhaṭṭikāvya,' *BSOAS*, Vol. xx, London, 1957
 - Stylistic Figures in OJR, *JOI*, Vol. VII, Baroda, 1957
 - Contents of the Bhaṭṭikāvya, *JOI*, Vol VIII, Baroda, 1958
 Hultzsch E., Kapadvanaja... Dhruvasena III, E.I., Vol. I, Calcutta, 1892
 Jackson A.M.T., 'Valabhis' Gazetteer of Bombay Presidency, Vol. I, Part I, Bombay 1896
 Mazumdar B. C., 'On the Bhaṭṭikāvya,' *JRAS*, Great Britain, 1904
 Oza V.G., 'Lunsadi Plates... S'iladitya (III),' E.I., Vol. IV, Calcutta, 1897

- Parikh R. C., Presidential Address, Classical Section, Proceedings and Transactions of AIOC, xxi Session, Vol. I, Poona, 1964
- Yakobi H., Bhāmaha and Dharmakīrti, ZDMG, 1922, pp. 211 ff; Guj. Trans. by Narasimha Patel, Puratattva, Vol. I, Ahmedabad, 1923.

૬. ફ્રેન્ચ ગ્રંથ

- Renou Louis, La Durghatvrtti De S'arāṇdeva, Paris, 1940

૭. ઇટાલિયન ગ્રંથ

- Leonardi G. G., Tre Studi Sulla Struttura e Natura del Bhaṭṭikāvya, Canova, 1974